

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

26 (2024)

Уредништво

Сима Аврамовић (Београд), Растко Васић (Београд), Бхарат Гупт (Делхи),
Милан С. Димитријевић (Београд), Виктор Кастелани (Денвер),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Марк Ниволт (Отава),
Мирко Обрадовић (Београд), Курт Рафлауб (Провиденс), Ливио Росети (Перуђа),
Данијела Стефановић (Београд), Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад),
Снежана Ферјанчић (Београд), секретар, Бојана Шијачки Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Victor Castellani (Denver),
Milan. S. Dimitrijević (Belgrade), Snežana Ferjančić (Belgrade) – secretary,
Bharat Gupta (Delhi), Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Mark J. Nyvlt (Ottawa),
Mirko Obradović (Belgrade), Kurt Raaflaub (Brown University),
Livio Rosetti (Perugia), Danijela Stefanović (Belgrade),
Mirjana D. Stefanović (Novi Sad), Bojana Šijački Manević (Belgrade),
Rastko Vasić (Belgrade)

Главни и одговорни уредник
Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief
Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА – COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири нарукнице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијанти Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae – the variant Čurug – which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Loro – Logo: Dr. Rastko Vasić

ISSN 1450-6998 | UDC 930.85(3)(082)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

26

НОВИ САД
NOVI SAD
2024

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Lee Fratantuono

The National University of Ireland – Maynooth
Ireland

VIRGIL AND THE MYTHS OF MELEAGER

ABSTRACT: Numerous extant sources refer to the myths of Meleager, both his involvement in the Calydonian boar hunt and his ill-fated interaction with the heroine Atalanta. While significant work has been done on the Homeric, lyric, elegiac, and tragic accounts of Meleager, little to no attention has been paid to the influence of his lore on Virgil's epic *Aeneid*. Close study of the surviving accounts of Meleager and Atalanta reveals a careful appropriation of diverse details of the myths by the Augustan poet in his depiction of Turnus and Camilla in the narrative of Aeneas' war in Latium.

KEYWORDS: Virgil, Homer, Meleager, Atalanta, Turnus, Camilla

The mythology associated with the Calydonian hero Meleager is referenced frequently in surviving Greek and Latin literature, notably in the embassy scene of Book 9 of Homer's *Iliad*. In part due to the fragmentary and incomplete nature of some of our sources, the lore surrounding Meleager poses significant interpretive difficulties.¹ Even amid the usual mythological inconsistencies and variant versions in which the ancients sometimes seem to revel, Meleager is a particularly perplexing figure. Even more enigmatic in some regards is the heroine Atalanta, who plays a key role in some of the extant accounts of the ruin of the ill-fated Meleager.²

¹ Foundational to the study of the Meleager myth is P. Grossardt, *Die Erzählung von Meleagros: Zur literarischen Entwicklung der kalydonischen Kultlegende* (Mnemosyne Supplements, Volume 215), Leiden: Brill, 2001; cf. F. Bömer, *P. Ovidius Naso, Metamorphosen, Buch VIII-IX*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1977, ad 8.166, and J. Fabre-Seris, "L'histoire de Méléagre vue par Ovide ou de quoi le tison des Parques est-il l'emblème?," in *Études de lettres* 3-4 (2011), pp. 149-66.

² M. d'Entremont, *Gender and Excellence in the Myth of Atalanta*, Master's Thesis, Dalhousie, 2020, provides a helpful survey of the sources, with good commentary.

Our purpose will not be primarily to try to disentangle the intertwined threads of sometimes contradictory stories about these two figures. Rather, our focus will be to explore what influence the myths of Meleager may have had on the poet Virgil in the composition of his *Aeneid*. We shall consider closely possible intertextual allusions and echoes to Meleager and Atalanta in the narrative of Virgil's Augustan epic. Our investigation will seek to demonstrate that the tales of Meleager and Atalanta are important mythological antecedents for certain aspects of Virgil's poetic narrative, in particular his characterization of both Turnus and Camilla in his account of the war in Latium.

We may begin by surveying the striking popularity of the Meleager-*Mythos* from the archaic period, a fascination with the Calydonian hero that would be manifested in epic, lyric, and tragic verse.³ The story recalled by Phoenix to Achilles at *Iliad* 9.524-99 has been the subject of extensive commentary for its importance to the plot of Homer's epic.⁴ We may summarize the tale. War was raging between the Curetes and the Aetolians. The origins of the war are traceable to the failure of the Calydonian king Oeneus to sacrifice to Artemis; with the connection of the archer goddess to the start of the conflict, we may compare her depiction in the troubles that befell Agamemnon at Aulis. Artemis sends a boar to ravage the countryside; Oeneus' son Meleager organizes a hunt and slays the wild beast.⁵ A dispute arises concerning the disposition of the hide between the Curetes of Pleuron and the Aetolians of Calydon. Meleager's presence in the ensuing war kept the Curetes from being able to sack Aetolian Calydon. But Meleager gave in to anger on account of his mother Althaea, and he withdrew from combat, preferring to stay instead with his wife Cleopatra.⁶ Althaea's anger was inspired by Meleager's having killed his uncle; she cursed him, calling on Hades and Persephone to destroy him.⁷ The Erinyes who walks in Erebus heard her

³ For an exhaustive account see M. Davies and P.J. Finglass, eds., *Stesichorus: The Poems*, Cambridge, 2014, pp. 515-22. Our focus will be on extant literature; the visual arts provide an unusually rich vein of relevant artifacts.

⁴ For a start, note B. Hainsworth, *The Iliad: A Commentary: III.9-12*, Cambridge, 1993, ad 9.524, J.A. Rosner, "The Speech of Phoenix: *Iliad* 9.434-605," in *Phoenix* Vol. 30, No. 4 (Winter, 1976), pp. 314-27, J.A. Arieti, "Achilles' Alienation in *Iliad* 9," in *The Classical Journal*, Vol. 82, No. 1 (Oct.-Nov., 1986), pp. 1-27, and S.C.R. Swain, "A Note on *Iliad* 9.524-99: The Story of Meleager," in *The Classical Quarterly* Vol. 38, No. 2 (1988), pp. 271-6.

⁵ For the boar as the quintessential hunting game, see e.g. J. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, London: Thames & Hudson, 1973, pp. 131-6.

⁶ On the question of the legal and sociological implications of the intrafamilial dispute, note J. Hawke, *Writing Authority: Elite Competition and Written Law in Early Greece*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2011, pp. 74-5.

⁷ On the problem of sibling loyalty and the hierarchy of familial bonds, see D. Lyons, *Dangerous Gifts: Gender and Exchange in Ancient Greece*, Austin: The University of Texas Press, 2012, pp. 98-101.

prayer.⁸ Cleopatra, we further learn, was the daughter of Marpessa and Idas; Idas had once raised his bow against an amorous Apollo in defense of Marpessa. Cleopatra's parents called her Alcyone, because Marpessa had cried like a halcyon bird when Apollo had snatched her child.⁹

The Aetolians begged Meleager to return to the fight, promising many gifts. All efforts to lure him back to the fray failed, even to the point of the Curetes setting fire to Calydon and attacking the hero's own chambers. Finally Cleopatra begged him to intervene, and she was successful in persuading him;¹⁰ Meleager donned his armor for battle, and he saved the Aetolians.¹¹ The story ends with an admission by Phoenix that despite Meleager's help, the Aetolians gave him none of the prizes that had been promised.¹² He had, after all, waited until the last minute to save them.¹³

The salient details thus include 1) Artemis' rage and the ensuing boar hunt, 2) quarrels regarding the disposition of spoils that escalate to war, 3) conflict between Meleager and Althaea occasioned by intrafamilial strife, 4) a mother's infernal curse on her son and his withdrawal from combat, and 5) the role of the hero's wife Cleopatra in convincing him to return to save his otherwise doomed city.¹⁴ Phoenix's story is as noteworthy for what it omits as for what it relates; most significantly, the ultimate fate of Meleager is left unspecified.

We may add other accounts of the same events.¹⁵ Pausanias records that the *Ehoiai* and the *Minyas* agree that Apollo assisted the Curetes

⁸ For the argument that the clear implication is that Meleager died in battle, see J. Barringer, *The Hunt in Ancient Greece*, Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press, p. 247 n. 116; cf. Pseudo-Apollodorus, *Bib.* 1.8.2-3, with the hero slain in battle, Althaea and Cleopatra both committing suicide. But see below *ad* n. 13.

⁹ This detail may be included as a nod to the lore of how Meleager's sisters underwent avian metamorphosis as they lamented their dead brother, i.e. the story of the Meleagrides.

¹⁰ For a close analysis of her appeal, note especially D. Beck, *Speech Presentation in Homeric Epic*, Austin: The University of Texas Press, 2012, pp. 70-3.

¹¹ For the implicit hint that pity for Cleopatra was the principal motivator, see K. Crotty, *The Poetics of Supplication: Homer's Iliad and Odyssey*, Ithaca-London: Cornell University Press, 1994, p. 52.

¹² On the importance of the theme of gifts to the paradigmatic story, see S. Papaioannou, *Redesigning Achilles: Recycling the Epic Cycle in the 'Little Iliad' (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Band 89), Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007, pp. 264-5.

¹³ If he died in battle, the issue of the gifts would be rendered moot. But the implication is that because of his prevarication, he was without honor. R.C. Jebb makes the good point that "... if he died before the reward could in any case have been given, the moral which Phoenix wishes to draw is lost" (*Bacchylides: The Poems and Fragments*, Cambridge, 1905, p. 469). Looming over all is Achilles' awareness that he will die early; he shares this destiny with Meleager, whatever the exact circumstances of the latter hero's death.

¹⁴ Cf. the account of Antoninus Liberalis (2), who cites Book 3 of Nicander's *Metamorphoses*; he fleshes out the story that Phoenix tells, including an ending in which Meleager is killed by the burning of the brand. Atalanta is mentioned nowhere; the point of inclusion of the story is the transformation of his mournful sisters into birds.

¹⁵ Cf. here T. Gantz, *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources, Volume I*. Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press, 1993, pp. 328-9, with detailed analysis.

against the Aetolians, and that Meleager was slain by Apollo; the first-century B.C. Ibscher papyrus fragment of the *Minyas* confirms the detail.¹⁶ Unfortunately, Hesiod's account of Meleager in the *Ehoiai* is mostly lost; we may note that there is good reason to think that in contrast to the genealogy in the *Iliad* and the *Minyas*, in the *Ehoiai* Meleager's father was Ares and not Oeneus, an ascription of immortal parentage that we shall return to when we consider later sources on the hero's career. In the *Minyas*, Meleager's shade addresses Theseus in the underworld; besides the confirmation about Apollo's role in the hero's death, as in Homer so here we find Oeneus identified as his father.

Stesichorus composed a *Boar-Hunters*, the remaining fragments of which are frustratingly few.¹⁷ Given the exceptional popularity of the Calydonian story, it is clear that this work dealt with Meleager's mythology, even if we cannot say much about how the lyric poet treated his subject. The main information we glean from what little survives is the identification of some of the participants in the hunt: Procaon and Clytius (the sons of Thestius), Eurytion of Larissa, and the son of Elatus (= Caeneus).

From later lyric, Bacchylides' fifth ode (for Hiero of Syracuse' victory in the Olympic horse race in 476 B.C.) offers an extended account of Meleager.¹⁸ Bacchylides' rendition is reminiscent of a parallel passage from the *Minyas*; once again we are dealing with Meleager's ghost. Heracles descends to the underworld to retrieve Cerberus; he encounters shades at the Cocytus, wretched mortals compared to leaves buffeted by the winds over the headlands of Ida (5.63-7). Heracles saw Meleager shining in his armor; thinking that he was about to be attacked, he prepared his bow for combat.¹⁹ Meleager checked him, noting that arrows are expended in vain on the dead; Heracles in turn inquired as to his identity.²⁰ Meleager tells of his father Oeneus and how he incurred the wrath of Artemis. The six-day boar hunt at Calydon is described, with the Aetolians successfully vanquishing the monstrosity. War followed with the Curetes on account of the hide; Meleager notes that Artemis was not yet appeased. Meleager killed his uncles Iphiclus and Aphares;

¹⁶ 10.31.3; cf. Hesiod, fr. 25.12-3 Merkelbach-West (= 22.12-3 Most), and both *Minyas* fr. 5 Bernabé (= 5 Kinkel and 5 West), and fr. 7 Bernabé (= 7* West), preserved on the papyrus. The Ibscher fragment could be from the Hesiodic *Descent of Pirithous* (cf. [Hes.] fr. 280.1-2 Merkelbach-West); the exact identification does not affect the arguments made herein.

¹⁷ Fr. 183-6 Davis-Finglass.

¹⁸ 5.93-154; for Hiero's victory cf. Pindar, *Olympian* 1.

¹⁹ Cf. Hesiod, fr. 25.1-3, where Meleager's battle prowess is highlighted as worthy of Heracleian comparison; see further here R. Hunter, "The Hesiodic *Catalogue* and Hellenistic Poetry," in R. Hunter, ed., *The Hesiodic Catalogue of Women: Constructions and Reconstructions*, Cambridge, 2005, p. 267.

²⁰ Cf. Virgil's depiction of Aeneas and the Sibyl at *Aeneid* 6.285-94.

he notes that Ares makes no distinction of friendship in combat, and that weapons fly blindly against the enemy, with death coming to those for whom it was destined. Meleager's furious mother retrieved the fateful log from the chest, the brand that marked the limit of his life.²¹ While in the process of slaying Clymenus, Meleager was himself killed, feeling his strength ebb away on account of his mother's kindling of the wood. Heracles mourns for the dead hero's fate, asking if there is a unmarried daughter in the palace of Oeneus, the king dear to Ares. Meleager tells him of Deianeira, at which point the poet asks Calliope to turn her song to the praise of Zeus, with a discrete change of subject, we might say.²²

Bacchylides' underworld Meleager scene thus includes what became the famous account of the firebrand and Althaea's use of it to kill her son; this detail is also citable from the tragic poets Phrynichus (in fragment) and Aeschylus (from the *Choephoroi*).²³ Indeed, according to Aristotle the story of the hero of the hunt was part of the stock mythological repertoire of the tragic stage.²⁴ We may note, too, that Bacchylides is not unique among fifth-century lyric poets in describing an interlude with Meleager's shade; Pindar also referenced the same encounter.²⁵

Aeschylus' *Atalanta* is a mystery; all we know is that he wrote such a play. Sophocles wrote a *Meleager*, of which our half-dozen fragments offer little for consideration.²⁶ Scholars note that one of the only things we know about the play is that it featured a chorus of priests, generally understood with reference to the appeals made to Meleager on behalf of the beleaguered Calydonians. More can be said on Euripides' *Meleager*.²⁷ Here *Atalanta* clearly played a major role; there was mention of the question of the appropriateness of a woman engaging in the works of men, with a contrast drawn between the world of the loom and the domestic arts of weaving, and the stereotypically masculine realm of war.²⁸ "On the literary side our first evidence of *Atalanta* as femme fatale is Euripides' *Meleagros*, where the remains although gap-filled seem to guarantee that Meleager gives her the hide and falls in (unrequited) love with her, thus leading him to kill his uncles and bring about his own doom ..."²⁹

²¹ The speculation that Stesichorus is the originator of the story of the brand should be treated with great caution.

²² Bacchylides, fr. 25 Snell may also be cited here; it seems to describe the Calydonian boar hunt, but what survives is meager.

²³ Cf. *TrGF* 3 F6 and *Choephoroi* 602-12. According to Pausanias (10.31.4), Phrynichus' *Pleuronidae* was the first tragedy to portray Althaea's wrathful vengeance.

²⁴ *Poetics* 1453a18-22.

²⁵ Fr. 249a Snell-Maehler.

²⁶ *TrGF* F401-6.

²⁷ *TrGF* F515-39.

²⁸ F521-2.

²⁹ Gantz, *op. cit.*, pp. 331-2, extrapolating in part from what survives of Accius' *Meleager* (ed. Dangel, pp. 207-11).

In Euripides, Atalanta is specifically identified as an object of hatred for Aphrodite.³⁰ We cannot be certain of the extent (if any) to which Euripides was innovative in depicting Atalanta as a love interest for Meleager, and in exploring the consequences of the disastrous infatuation.³¹ But for post-Euripidean poets and playwrights, certainly the story existed.³²

Among fourth-century and Hellenistic tragic works, we may note Antiphon's *Meleager*, of which two certain fragments survive that focus on the anger that Meleager inspired, with no detail as to its cause.³³ From the *Meleager* of Sosiphanes we have one tantalizing fragment that cites the magical practice of drawing down the moon by Thessalian girls; some have concluded that the lines may have been part of a passage about the hero's love for Atalanta, but this is learned speculation.³⁴ In the end, for all the popularity of the Meleager story in both tragedy and comedy, we are left with more questions than answers given the scanty remains.³⁵

Before proceeding to later versions of the Meleager/Atalanta story, we may consider two key problems that emerge from our survey: 1) how and why did Meleager die, and 2) to what extent was Atalanta a factor in his demise? Here scholars have argued for various positions, not least in reaction to the presence of the Meleager story as part of Homer's embassy scene, and the implications thereof. Some have seen evidence of a pre-Iliadic, epic *Meleagris*, a work that inspired the general course and thrust of the evolution of the character of Homer's Achilles.³⁶ Others favor the hypothesis that the poet of the *Iliad* adapted existing Meleager lore for his own contextual purposes, without going so far as to imagine that there was a preexisting *Meleagris* on which he modeled his own epic.³⁷ All of these questions can be answered only tentatively, and more or less by practicing archery in the dark.

Phoenix' story of Meleager offers many details for Achilles to ponder. Puzzles are posed for Homer's readers with respect to the question

³⁰ F530.4-5. Artemis does not appear in extant fragments of the play. With Aphrodite's disdain for Atalanta we may compare the goddess' attitude in Ovid, *Metamorphoses* 10.

³¹ *Cypria* fr. 22 West (from Pausanias 4.2.7) records that Protesilaus was the spouse of Polydora, the daughter of Meleager son of Oeneus; no mother is identified. Atalanta's name is not preserved in extant fragments of Greek epic.

³² "The role of Atalanta, the virgin huntress loved by Meleager ... could not have yet existed in the time of Homer, in whose work Meleager withdraws from combat to stay with his wife Cleopatra. On the other hand, Atalanta seems to have played a role in Euripides' *Meleager* ..." (J. Jouanna, *Sophocles: A Study of His Theater in Its Political and Social Context*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2018, pp. 581-2).

³³ *TrGF* 55 F1b-2 (= Cropp, Antiphon F1b and F2).

³⁴ *TrGF* 92 F1 (= Cropp, Sosiphanes I F1).

³⁵ See here A. Kotlińska-Toma, *Hellenistic Tragedy: Texts, Translations and a Critical Survey*, London-New York: Bloomsbury Academic, 2015, pp. 57-60.

³⁶ See further here M.L. West, *The Making of the Iliad: Disquisition and Analytical Commentary*, Oxford, 2011, pp. 226-7.

³⁷ So Davies and Finglass, *op. cit.*, pp. 519-20.

of what is left unsaid. How did the tale end for Homer's original audiences? How and why was the Meleager myth supposed to encourage Achilles to return to battle, especially if the ending of his story was known to be grim? What is the exact significance of the parallelism between Meleager's wife Cleopatra, and the Patroclus of the *Iliad* who bears her name in reverse?³⁸

The Iliadic Meleager story concludes darkly in terms of recompense: Phoenix notes that Meleager saved Calydon by defeating the Curetes, but he also observes that the hero failed to receive his promised prizes.³⁹ Even apart from the question of Meleager's death and the mechanism by which it was achieved (firebrand or otherwise, with Atalanta's presence a factor or not), Homer's Meleager enjoys a double-edged fortune: victory, but at a price. Even apart from any warning about waiting too long to intervene, the close of Phoenix's story accords with the destined fate of Achilles to achieve unparalleled honor and renown at Troy, but to die at a young age.⁴⁰ Both Meleager and Achilles are fated not to live long.

While the details of the Meleager myth are shadowy as we compare our extant sources, the general thrust of the lore is relatively clear. In some regards Atalanta poses more serious problems. She does not figure in Homer, but she does appear in the *Ehoiai*.⁴¹ In the Hesiodic account, we find what for us today, at least, is the familiar story of a girl who races against suitors to avoid marriage; the daughter of Schoeneus is won by Hippomenes via the expedient of three golden apples that provide timely distractions.⁴² In Pseudo-Theognis, we hear of blond Atalanta, the daughter of Iasius; she is said to have fled to the mountains to avoid marriage, only to return and to know of the gifts of golden Aphrodite.⁴³ No race is mentioned, and no suitor is named; some have seen an implicit allusion to the Hesiodic lore, but this is speculation; the reference to the golden goddess could be conventional, and not a nod specifically to the golden apples. Problems related to the preservation of the *Theognidea* (including questions of interpolation) further muddy the waters.

Confusion as to paternity (cf. the question of the identity of Meleager's father) adds to the problems posed by the Atalanta enigma: Schoeneus

³⁸ On the connection between Cleopatra and Patroclus, note M.J. Alden, *Homer Beside Himself: Para-Narratives in the Iliad*, Oxford, 2000, p. 252.

³⁹ For exploration of the dark speculation that Cleopatra was willing to sacrifice Meleager to save Calydon (with the attendant point that the hero had withdrawn from battle to try to forestall the fulfillment of his mother's curse), see S. Dova, *Greek Heroes in and out of Hades*, Lanham, Maryland: Lexington Books, 2012, p. 101.

⁴⁰ Cf. here R. Rawles, *Simonides the Poet: Intertextuality and Reception*, Cambridge, 2018, p. 42.

⁴¹ Frr. 72-6 Merkelbach-West.

⁴² The story was immensely popular; we shall consider Ovid's version below, and cf. Manilius, *Astronomica* 5.174-82 and *Priapea* 16.1-2.

⁴³ Frr. 1287-94 West.

or Iasius? The generally accepted conclusion is that there were in origin two Atalantas, one Boeotian and one Arcadian. At some point, it would seem that the two figures were conflated; certainly there was significant overlap between them, and the conflation (not to say confusion) of the one with the other was easy, if not inevitable.⁴⁴

We may consider additional surviving sources. In Pseudo-Apollodorus, we find citation of Clymene, daughter of Minyas, married to Iasus [*sic*] and mother of (Arcadian) Atalanta.⁴⁵ The infant Atalanta was exposed by her father, because he wanted a son; a she-bear suckled her until she was found by hunters. She remained a virgin huntress, slaying the centaurs Rhoecus and Hylaeus when they tried to assault her.⁴⁶ In the same passage, the mythographer notes that this heroine participated in the Calydonian boar hunt, and that she wrestled with Peleus at the funeral games for Pelias, scoring a victory. She was then reunited with her parents, but Iasus wished her to marry; she set up a racecourse to demand that her suitors challenge to outrun her at the price of their lives. Melanion succeeded with the golden apples of Aphrodite; later, while hunting, the unfortunate couple underwent leonine metamorphosis after satisfying their lust in a precinct of Zeus.⁴⁷ The mythographer acknowledges the dispute as to her father's identity, with some, he notes, preferring Schoeneus, and Euripides naming Maenalus; he appends that the tragedian named Hippomenes as her suitor.⁴⁸ Lastly, he mentions her son Parthenopaeus, the father being either Melanion or Ares.⁴⁹

Xenophon praises the hunter Melanion [*sic*] for his love of toil, noting that he alone succeeded in wooing Atalanta.⁵⁰ The huntress is named together with Procris at the close of the Athenian polymath's hunting treatise, as paradigms of exceptional female achievement in the art of the chase.⁵¹ In Aristophanes, Melanion is cited as an example of a man who sought to escape sex and marriage by fleeing into the wilder-

⁴⁴ Pausanias 8.35.10 is interesting: he identifies a Boeotian Schoeneus, who may have migrated to Arcadia, thus lending his name to the Arcadian locale of "Schoenus," near which one finds the so-called race-course of Atalanta, which the geographer notes would have been named after his daughter.

⁴⁵ *Bib.* 3.9.2.

⁴⁶ Cf. the largely parallel account at Aelian, *Varia Historia* 13.1.

⁴⁷ Cf. the reference to the pornographic painting of Atalanta and Meleager said to have been owned by Tiberius at Suetonius, *Tib.* 44.2. We may note the fact that both Melanion and Meleager have names whose first elements = "black, dark."

⁴⁸ Frustratingly, we are given the title(s) of no play or plays, and so we cannot be certain whether the *Meleager* contained references to such accounts, or if elsewhere the playwright discussed Hippomenes and Maenalus.

⁴⁹ Cf. *Bib.* 3.6.3, which names Arcadian Parthenopaeus as son of Melanion. Other, late sources name Meleager as the father (cf. Hyginus, *Fab.* 70, 99, 270, First Vatican Mythographer 174, Second Vatican Mythographer 244).

⁵⁰ *Cynegeticus* 1.7.

⁵¹ *Cynegeticus* 13.18.

ness to hunt.⁵² Pausanias claims to have seen Melanion with Atalanta holding a fawn on the Chest of Cypselus.⁵³ Propertius mentions Milanion, indeed as the first hero to be cited in his *Monobiblos*; Milanion's devotion to the work of the hunt is what is said to have worn down Atalanta, in labors he expended that included being wounded by Hylaeus.⁵⁴ Propertius' Atalanta is the Arcadian daughter of Iasius; she is identified as swift, a conventional enough epithet for a huntress, but which may point to the lore of the race.⁵⁵ With Propertius we may compare Ovid, who has Milanion carrying Atalanta's nets, being wounded by Hylaeus, and otherwise laboring in Maenalia on account of his infatuation with Nonacrine Atalanta.⁵⁶

In his hymn to Artemis, Callimachus references this Arcadian, Iasian Atalanta as a slayer of boars, a huntress with hounds, and a master of archery. He notes that she was faultless in the eyes of her fellow participants in the Calydonian boar hunt, and that Arcadia is still home to the tusks of the beast. Lastly, there is mention of her victory in archery over her would-be assailants, the centaurs Hylaeus and Rhoecus; their blood still stains Arcadian Maenalus.⁵⁷

In contrast, Diodorus Siculus mentions Atalanta, the daughter of Schoeneus, as one of the more noteworthy Argonauts.⁵⁸ The same detail appears in Pseudo-Apollodorus (who provides a lengthier catalogue of Jason's colleagues.⁵⁹ In Apollonius Rhodius, Jason has a spear that Atalanta gave him in Maenalus; he did not permit the eager girl to join the quest for the Golden Fleece, worried as he was that a beautiful young woman would cause strife.⁶⁰ No paternity is specified in Apollonius, but his Atalanta is Arcadian. Atalanta's connection to Argonaut lore thus offers a good example of where two Atalantas essentially have shaded into one.

Regarding the leonine conclusion of the story, the rationalizing mythographer Palaephatus mentions Atalanta and Melanion; in his version, the two were hunters, and Melanion persuaded her to have intercourse

⁵² *Lysistrata* 781-804.

⁵³ 5.19.2.

⁵⁴ Cf. c. 1.9-16.

⁵⁵ Atalanta's celerity and loveliness are highlighted as early as Hesiod (cf. fr. 73.1 Merkelbach-West = Most 47.1-3); see further I. Ziogas, *Ovid and Hesiod: The Metamorphosis of the Catalogue of Women*, Cambridge, 2013, p. 158.

⁵⁶ Cf. *Ars Amatoria* 2.185-94.

⁵⁷ *H.* 3.215-24, on which see Z. Adorjáni, *Der Artemis-Hymnos des Kallimachos: Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar* (Texte und Kommentare, Band 66), Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2021, *ad loc.*

⁵⁸ 4.41.2.

⁵⁹ 1.9.16.

⁶⁰ *Argonautica* 1.769-73.

with him. They sought a cave that was the lair of a lion and a lioness. The feral cats killed them, and when Melanion's hunting companions later saw the pair, they concluded that the lovers had been transformed into wild animals.⁶¹

We may conclude our survey by noting that in what may be a nod to the likely fact that in origin there were two Atalantas, Ovid offers two disconnected Atalanta scenes, one of the Calydonian boar hunt, and one of the race with Hippomenes and the decisive use of the golden apples of Venus by the infatuated suitor to win his beloved.⁶² No linkage is offered between the two accounts; Atalanta simply appears in the narrative of the hunt in *Metamorphoses* 8, and then in Book 10 when Venus uses the story of Atalanta and Hippomenes as an explanation to her lover Adonis of why she hates lions.

Meleager and Atalanta thus present appreciable difficulties when it comes to the matter of variant legends, even more so than what we have observed to be the typically inconsistent, not to say occasionally chaotic mass of extant mythological material. We may turn now to Virgil and the possible inspiration of aspects of this lore on his work.

First, we may note that while the *Aeneid* is deeply indebted to Homer, in Virgil's account of Aeneas' war in Latium there is no parallel to Achilles' wrathful withdrawal from battle. In Homer, the fateful sequence = 1) Achilles removes himself from combat, impervious to all pleas to return 2) Patroclus is slain, effectively in Achilles' place, 3) Achilles returns and seeks vengeance for his young friend on Hector, 4) Achilles is reconciled to Priam, and he grants the king's request for honorable burial for his son. In Virgil, Pallas dies by Turnus' hand, and Aeneas is consumed by rage. In the end he defeats the killer of his Arcadian friend, notwithstanding an appeal for mercy; the poem ends with its protagonist in a state of vengeful fury. Aeneas is indeed absent from battle in Books 8-9; his sojourn at Pallanteum is not occasioned by any willful abjuration of fighting, but on account of the need to secure allies against Turnus and his Italian coalition. Aeneas does not lose a friend while he was away from the battlefield; Pallas is one of the Arcadian allies he brings back to the front. In other words, some plot elements are roughly parallel between Homer and Virgil; others are notably different. There is no occasion in the *Aeneid* for an embassy like that of *Iliad* 9.

⁶¹ *De Incredilibus* 13. Palaephatus follows his account with an identical explanation for the ursine metamorphosis of Callisto (14).

⁶² *Metamorphoses* 8.260-546 and 10.560-707. Hyginus, *Fab.* 174 offers a largely Ovidian version of the boar hunt story with Meleager and Atalanta; cf. *Fab.* 185, for the daughter of Schoeneus, Hippomenes, and the golden apples; in this version of the race, Atalanta has a weapon with which she slays the runners she overtakes. At *Fab.* 244, the mythographer notes that Meleager killed his uncles because of Atalanta, *filia Schoenei*.

Meleager is not named in Virgil's works; Atalanta is referenced once, as a subject of the song of Silenus in the sixth eclogue;⁶³ the pastoral citation is probably in response to a similar passage in Theocritus.⁶⁴ Virgil's Atalanta is identified as the girl who marveled at the golden apples of the Hesperides; we may compare Catullus' allusion to the swift girl whose virginity was taken on account of the golden apple.⁶⁵ Virgil's brief citation follows Catullus; there is no mention of the hunting lore that we find referenced in Propertius.⁶⁶ As elsewhere, the story is treated as a well-known subject for song.

Our survey of extant sources provides indications of what material Virgil had at his disposal. Certainly the events surrounding the boar hunt provided immensely popular material for poetic composition in a variety of genres. We have seen that Atalanta does not figure in Homer; there is no mention of Althaea's brand, either. Homer's silence does not prove that the stories about her involvement with Meleager did not exist in some version in his day; as with most of classical mythological lore, clearly a richly variegated range of episodes came into being. Virgil had the following key plot elements at his disposal, from a variety of sources: 1) Artemis' anger with Calydon and the resultant boar hunt, 2) Meleager's infatuation with Atalanta, 3) internal conflict in Meleager's family, whether or not occasioned by his fixation on Atalanta, 4) Cleopatra's pleading with Meleager not to remain aloof from war; 5) Meleager's ultimate doom, including the story of the firebrand and his mother's decision to destroy her son, 6) Atalanta's avoidance of marriage, with suitors engaging in deadly races to win her hand, 7) the suitor's stratagem of the golden apples, Atalanta's fateful distraction, and the story of leonine metamorphosis after untimely sexual congress.⁶⁷

What connects this dauntingly complex range of stories about two figures is the hazard of emotional infatuation, the perils of sex and marriage, and the hazard of prioritizing one's emotional fixation over one's duty. This is readily apparent in the case of Meleager and Atalanta, and in certain aspects of the Atalanta and Hippomenes story (notably its

⁶³ E. 6.61, on which see A. Cucchiarelli, *A Commentary on Virgil's Eclogues*, Oxford, 2023 ("updated and augmented" version of the 2012 Carocci original), *ad loc.*

⁶⁴ *Id.* 3.40-2, which references the race, Hippomenes, apples, and Atalanta leaping into strong when she saw them.

⁶⁵ Cf. c. 2b.

⁶⁶ See further here L.M. Fratantuono, "Velocem Potuit Domuisse Puellam: Propertius, Catullus, and Atalanta's Race," in *Latomus* 67.2 (juin 2008), pp. 342-52.

⁶⁷ This summary does not include the aforementioned further complication of the tradition of *filius* Parthenopaeus; here there is another paternity question. Cf., e.g., Aeschylus, *Septem* 532-3, 547 (with Hutchinson *ad loc.*), Sophocles, *Oedipus Coloneus* 1320-2, Euripides, *Phoenissae* 150 (with Mastronarde), *Supplices* 888-9 (with Collard), and see Gantz, *op. cit.*, pp. 336-7.

ending). In Homer, implicit to Phoenix' advice to Achilles and his evocation of Meleager's story is the fact that the hero should not be emotionally overwrought and distracted on account of the loss of his war prize Briseis.⁶⁸ In the *Iliad* he exits the war on account of her; he reenters it because of Patroclus, his friend who has been slain in his place. Phoenix reminds Achilles of how Meleager ignored the appeals of everyone save his wife Cleopatra; this proves to be an eerie foreshadowing of how only Patroclus will inspire Achilles to rejoin the fight, his deathly silence more eloquent and effective than any speeches delivered at the embassy, or even any appeals he makes personally, before his own fateful decisions.⁶⁹ Patroclus is the one who inspires the most attention in what has been called Achilles' "ascending scale of affections."⁷⁰ Whether or not Phoenix's name evokes any mythological lore of rebirth and renewal, his allegorical lesson to his *quondam* student constitutes a warning: if Achilles does not give up his wrath regarding Briseis and reenter battle, his wrath will be rekindled for a far more consequential reason than the awarding of prizes: Patroclus (a *de facto* would-be new Achilles) will be killed. Meleager heeded Cleopatra, though he did not receive promised rewards; Achilles should be mindful of Patroclus (indeed more so while he is alive), not to mention the fact that unlike Meleager (who waited too long), he will reap appreciable spoils if he reenters the field before it is too late. The Meleager of Phoenix's story was in conflict with his mother, for reasons that are not entirely made clear; in the parallel case of Achilles, there is no tension with Thetis *per se*, but rather the problem of the hero's anger with Agamemnon because of Briseis.⁷¹ One could argue that the Meleager paradigm is more pointed if Homer's audience were familiar with the story of Meleager's fateful infatuation with Atalanta.

In Virgil's *Aeneid*, the absence of any reference to either Meleager or Atalanta would seem to preclude positing any influence on the poet of the popular and wide-ranging lore of the boar hunt, the war for Calydon, the fateful end of the hero, Atalanta and her hunting exploits, her rearing in the wild and attempts to avoid marriage, the foot race with the golden apples, and the metamorphosis into lions. But a deeper look at certain

⁶⁸ For the "striking resemblance" of the two situations, see J. Gregory, *Cheiron's Way: Youthful Education in Homer and Tragedy*, Oxford, 2019, p. 82. It is no surprise that Ovid has Briseis remind Achilles of Phoenix's Meleager story in his *Heroides* (3.91-8).

⁶⁹ Cf. here J. Tatum, *The Mourner's Song: War and Remembrance from the Iliad to Vietnam*, Chicago-London: The University of Chicago Press, 2003, p. 110.

⁷⁰ So G. Nagy, *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press, 1979 (second edition 1999), p. 105. For how Patroclus in *Iliad* 16 comes close to what Meleager's Cleopatra achieves, but not quite, see P. Pucci, *The Iliad: The Poem of Zeus*, Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2018, pp. 102-3.

⁷¹ On parallelism between Thetis and Althaea see B. Heiden, *Homer's Cosmic Fabrication: Choice and Design in the Iliad*, Oxford, 2006, p. 137.

aspects of Virgilian plot and characterization may reveal appreciable debts to the complex mythology surrounding Meleager and Atalanta.

At this juncture, it may prove useful to pose another question: who is the Achilles of the *Aeneid*? There is no one answer; the poet is not monolithic in his Homeric associations. In the underworld, Aeneas is warned by the Sibyl that another Achilles has been born in Latium; this would seem to point to the fact that Trojan Aeneas must face a new Achilles in Italy, namely Turnus.⁷² But in his killing of Pallas and ultimate defeat, Turnus evokes Trojan Hector, while the angry Aeneas who takes his bloody revenge is a new Achilles, albeit the Achilles of Book 22 of the *Iliad*, not Book 24. Like Aeneas, Turnus is a multifaceted, complex character; he is sometimes Achilles, sometimes Hector.⁷³ Notably, he is the only hero in Virgil's epic who is compared to the Roman war god Mavors/Mars.⁷⁴

The Italian war in which Aeneas and Turnus share and exchange Homeric antecedents has its female combatant, the Volscian Camilla who recalls the Penthesilea of the cyclic *Aethiopis*. The fact that Camilla is mentioned nowhere in extant sources before Virgil has been the impetus for a rich bibliography focused largely on the question of the poet's use of his predecessors, and his possibly innovative episodes.⁷⁵ She does not recur in subsequent literature, though it has been noted that in several regards Ovid models the two appearances of Atalanta in his epic after the two Camilla scenes of the *Aeneid*.⁷⁶ Camilla is explicitly associated with Amazons (including Mars' daughter Penthesilea),⁷⁷ though she is not killed by a major hero like her cyclic predecessor, who was slain by Achilles.⁷⁸ This much is clear: in the emotional equations of the *Aeneid*, Camilla is to Turnus what Pallas is to Aeneas. Fittingly, *Aeneid* 11 opens with the preparation for the requiem for Pallas, and closes with the aftermath of the death of Camilla.

⁷² 6.89-90.

⁷³ On the Virgilian treatment of this character essential reading = P. Schenk, *Die Gestalt des Turnus in Vergils Aeneis*, Königstein: Verlag Anton Hain, 1984.

⁷⁴ Cf. *Aeneid* 12.331-40.

⁷⁵ For a start, see E. Pyy, "Decus Italiae Virgo: Virgil's Camilla and the Formation of Romanitas," in *Arctos* 44 (2010), pp. 181-203, with special relevance for a study of the significance of the depiction of the character in an Augustan foundation epic.

⁷⁶ See further L. Fratantuono, "Posse Putes: Virgil's Camilla and Ovid's Atalanta," in C. Deroux, ed., *Studies in Latin Literature and Roman History XII* (Collection Latomus 287), Bruxelles: Editions Latomus, 2005, pp. 185-93.

⁷⁷ Cf. *Aeneid* 11.648-52 and 659-63. We have noted that Turnus is explicitly compared to Mavors; Camilla is associated with Mars' daughter Penthesilea.

⁷⁸ For the problems posed by Camilla's killer Arruns, note L.R. Kepple, "Arruns and the Death of Aeneas," in *The American Journal of Philology* 97.4 (1976), pp. 344-60, and L. Fratantuono, "Tros Italusque: Arruns in the *Aeneid*," in C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History XIII*, Bruxelles 2006, pp. 284-290.

The figure of Camilla dominates the war narrative of Book 11, to a degree that is striking for a secondary character. Her extraordinary performance is comparable to Turnus' own astonishing solo success in the Trojan camp in Book 9; the extended sequences of their martial exploits are among the more thrilling specimens of Virgilian battle narrative. They never fight in tandem; the very strategy that is developed in Book 11 predicates their separation.

Like the Cleopatra of Phoenix's story in *Iliad* 9, Virgil's Camilla urges Turnus to return to battle, at a key moment when he has not been involved directly in its prosecution.⁷⁹ The scene is her dying moments; she entrusts her message for her commander to Acca, her most faithful companion. Turnus has been preoccupied with his ambush plans for Aeneas,⁸⁰ while Camilla has managed the cavalry engagement on the plain before Latinus' capital.⁸¹ Camilla's success in her theater arouses the negative attention of Jupiter, who inspires Aeneas' Etruscan allies to fight with greater zeal against the onslaught.⁸² After Turnus learns of the death of Camilla, he is so emotionally overwrought and consumed with fury that he abandons his ambush stratagem, which Virgil underscores as being exactly what Jupiter demanded: *ille furens (et saeva Iovis sic numina poscunt) / deserit obsessos collis, nemora aspera linquit*.⁸³ This is the fateful decision that costs Turnus his chance to destroy Aeneas. To be fair, there are two problems with Camilla's dying message for Turnus. One could interpret her admonition "*succedat pugnae Troianosque arceat urbe*"⁸⁴ with reference to her fear for the collapse of the cavalry front; in other words, Turnus should come to the plain to bolster her surviving forces. Given her knowledge of the ambush plan, it could also mean that Turnus should execute his part of the strategy, and keep Aeneas and his Trojans from the city by the mechanism of the forest *insidiae*; in other words, she has done her part; now Turnus must do his.⁸⁵ But the second problem is the weightier one: whatever Camilla's exact meaning, Acca does not report it.⁸⁶ She announces the fact that Camilla has fallen, and that terror has been brought literally the walls of the city. The impetuous response to such news would be to rush to the scene; the more strategic, sober reaction would be to maintain the deadly ambush, regardless of Acca's failure to convey

⁷⁹ 11.825-7.

⁸⁰ 11.511-31.

⁸¹ 11.517-9.

⁸² 11.725-8.

⁸³ 11.901-2. Texts from the *Aeneid* are taken from G.B. Conte, ed., *Publius Vergilius Maro: Aeneis* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum), Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2019 (editio altera).

⁸⁴ 11.826.

⁸⁵ Cf. the possible implications of 11.823 *hactenus, Anna soror, potui ...*

⁸⁶ 11.896-900.

Camilla's admonition. Jupiter demands that Turnus choose the former, to his doom and Aeneas' salvation. Camilla is the (inadvertent) catalyst. In the end it does not matter what Camilla said, or what Acca reported; what is crucial is how Turnus reacts to the news of her death.

We may note, too, that just as in *Iliad* 16, so in *Aeneid* 11 Apollo's intervention is crucial; in the Homeric epic the god is instrumental in securing the death of Patroclus (who was close to succeeding in accomplishing Troy's fall),⁸⁷ and in the Virgilian he assists similarly in the death of Camilla.⁸⁸ Arcadian Pallas is a Patroclus for Aeneas, and so is Volscian Camilla for Turnus; the Trojan patron Apollo is not involved in the death of Aeneas' Patroclus, but he does facilitate the death of Turnus'. One reason why Camilla does not fall to a major figure like Aeneas is so that the Apollonian associations of her death may be highlighted by having her killed by a worshipper of the god who invokes him for aid as he takes aim at his target;⁸⁹ the very insignificance of her mortal slayer serves to bring the god's role into sharper relief, to help to cement the connection of Camilla with Patroclus.⁹⁰ In a further, neat touch, Virgil's Camilla is slain through the aid of Apollo; in Phoenix's story to Achilles, as a child Cleopatra was snatched away by Apollo. In the context of the embassy to Achilles, the point is to recall a time when a hero challenged Apollo; what is foreshadowed is Apollo's action with Patroclus.⁹¹

Camilla (Turnus' Patroclus) does what Phoenix reminded Achilles had been done by Meleager's spouse Cleopatra. Camilla urged her ally to advance to the fight. One could argue that Turnus did proceed to the field; Aeneas had planned to launch a surprise attack on Latinus' city, and he was unable to achieve his goal since Turnus was aware of his strategy.⁹² When Aeneas arrived at the city, Turnus was there, impeding him from assaulting it. But Turnus did not advance to the fight in terms of what he had originally planned with Camilla and his other officers; he did not maintain his ambush. Even with Acca's less than accurate reporting, Turnus should have been cognizant of the disaster that loomed in the woods for an ambushed Aeneas. He was consumed fatally by his emotions: we may compare Achilles' reaction to losing Briseis (= the

⁸⁷ *Iliad* 16.698-701.

⁸⁸ *Aeneid* 11.784-98.

⁸⁹ For how Aeneas is also spared any negative press for having killed a woman, cf. L. Fratantuono and C. Susalla, "Virgil's Camilla and the Authenticity of the Helen Episode," in Deroux, C., ed., *Studies in Latin Literature and Roman History XVI* (Collection Latomus Volume 338), Bruxelles: Éditions Latomus 2012, pp. 198-210.

⁹⁰ One parallel between the two comes in the hawk/dove comparisons that link them; cf. *Aeneid* 11.721-4 and *Iliad* 16.580-5.

⁹¹ See further here L. Edmunds, "Myth in Homer," in I. Morris and B. Powell, eds., *A New Companion to Homer*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1997, pp. 431-2.

⁹² Cf. 11.511-4.

impetus for his fateful decision to withdraw from the war), and also the story of Meleager with Atalanta.

Virgil has brilliantly melded various aspects of Meleager-Atalanta into one densely allusive sequence. Phoenix reminded Achilles that Cleopatra had admonished Meleager to join battle. Meleager acquiesced to her appeal, and he was victorious (though he did not win prizes, for all his valor; his tardiness incurred a price).⁹³ The Homeric pair Meleager and Cleopatra = a thinly veiled Achilles and Patroclus. In Virgil, the pair Turnus and Camilla evoke aspects of the Achilles-Patroclus dyad, and like Phoenix' Meleager, Turnus is urged to proceed to battle by his Cleopatra, the Volscian Camilla. In Homer, Phoenix's cautionary story is aimed ultimately at Achilles' infatuation with Briseis; in Virgil, it is Turnus' frenzied overreaction to Camilla's death that impedes his success. The girl, however unintentionally, spells doom; the mythic parallel afoot is that of Meleager with Atalanta. Infatuations are deadly, whether the object of the obsession is Briseis, Atalanta, or Camilla; we may compare the historical Antony with Cleopatra, and indeed Virgil's Aeneas with Dido. In Phoenix's story, Meleager's "Patroclus" figure is female, a gender reversal from the actual situation of Achilles and his doomed friend; in Virgil, Turnus' "Patroclus" is female, as in the *exemplum* from *Iliad* 9. The fact that this female "Patroclus" also evokes the historical "Cleopatra" makes the deeply allusive associations of the character all the more economical; further, any hint of Atalanta in Camilla serves to develop and build on anything implicit in Phoenix's story of Meleager.⁹⁴

What of the implications of Camilla having affinities with Atalanta? A good case could be made that Turnus is smitten with Camilla. Certainly he is lavish in his praise of her as they make plans for the decisive engagement: *o decus Italiae virgo, quas dicere grates / quasve referre parem? ...*⁹⁵ Sexually charged imagery is used to describe poetically the meeting of Turnus with Camilla and her retinue.⁹⁶ And yet, for all the tension that may be inherent to their interaction, there is no hint of scandal or impropriety. Camilla is a virginal votary of Diana, a huntress turned warrior; Turnus, for his part, seeks nuptials with Lavinia. But the emotions of the warrior toward the heroine prove to be potent, passionate, and ultimately perilous. Turnus is not like Hippomenes or

⁹³ This detail may resonate beyond the narrative of the war for Calydon, to the report that despite delivering the death blow to the Calydonian boar, Meleager awarded the hide of honor to Atalanta, ostensibly for her wounding the beast, in reality because of his infatuation with her.

⁹⁴ Cf. Meleager, married to Cleopatra but smitten with Atalanta, and Turnus, seeking the hand of Lavinia and clearly deeply affected by Camilla.

⁹⁵ 11.508-9.

⁹⁶ Cf. the simile at 11.492-7, of the stallion and the mares, with G. Williams, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford, 1968, pp. 695-6, 732-3.

Milanian; he is like Meleager. No matter the extent of his affections for her, or whether one detects any erotic element in his attitude, in the end what is decisive is his reaction to the news of her death, and the strategic implications thereof.

Some further aspects of the characterization of Camilla may be explored more closely. One of the more noteworthy features of Camilla's timely, dramatic appearance is that she is not mentioned in Books 8-10; she reappears in 11 in the immediate wake of the prayers of the Latin women to the goddess Pallas, as Amata, Lavinia, and the *matres* invoke Minerva in the hopes that she might destroy Aeneas.⁹⁷ Camilla is a battle maiden, reminiscent of the goddess in her martial capacity, one might think, but decidedly unlike Minerva in her domestic capacity: *bellatrix, non illa colo calathisque Minervae / femineas adsueta manus, sed proelia virgo / dura pati cursuque pedum praevertere ventos*.⁹⁸ She is a devotee of Diana; to the extent that she has affinities with at least some aspects of Minerva, she is closely associated with two outstanding virgin goddesses.⁹⁹ We may compare the aforementioned imagery of Athena's traditional realm of weaving in the Euripidean characterization of stereotypically feminine realms; the goddess has omnibus talent, while the Diana-like Camilla makes the fateful decision of conflating war and the hunt.

In battle, Camilla's destruction comes about in part because she is distracted by potential golden spoils.¹⁰⁰ Both Jupiter and Apollo are factors in her demise, but the seductive spell cast by Chloereus' gold raiment plays its part, not unlike the distraction golden apples pose for Atalanta in her race with Hippomenes.¹⁰¹ The distraction of the wind-swift girl by gold further contributes to the evocation of Atalanta lore in the narrative of Camilla's all too brief experience of battle.

In short, the parallels between Camilla and Atalanta are noteworthy; Ovid did not conjure an association between the two figures out of nothing. The commonalities include hunting, extraordinary speed, being raised in the wild on animal milk, aversion to marriage, participation in heroic endeavors traditionally associated with men, and fateful distraction by gold.

⁹⁷ 11.477-85.

⁹⁸ 7.805-7.

⁹⁹ Virgil's Aeneas indulges in a dangerous romance with Dido, who is compared to Diana (*Aeneid* 1.498-504); he succeeds in breaking free of the spell, in contrast to Turnus' own ultimately perilous involvement with a Diana-like figure: purposeful and effective contrast.

¹⁰⁰ 11.778-82. It may be noteworthy that the Harpies were sometimes held to be the guardians of the golden apples associated traditionally with the Hesperides (cf. Philodemus, *De pietate* B 5731 Obbink); for Camilla's connection to the Harpies see L. Fratantuono, *A Commentary on Virgil, Aeneid XI*, Bruxelles: Éditions Latomus, 2009, p. 184 n. 60.

¹⁰¹ The etymology of "Hippomenes" may be noteworthy to our study: to the extent that it makes us think of horses, it is a fitting name to recall during Camilla's equestrian exploits.

There may be a further detail that deserves consideration. For an Augustan audience, the appearance of a woman in battle might conjure memories of Cleopatra at Actium. The differences, to be sure, are profound. Camilla is a native Italian girl, not some Egyptian potentate. The cavalry battle in central Italy is not a naval battle off northwestern Greece. Camilla dies in battle; Cleopatra fled the fray, only to commit suicide months later. But it has been noted that Camilla's wolfish killer Arruns recalls Lucius Arruntius, who faced Cleopatra at Actium.¹⁰² Any memory of "Cleopatra" in the context of the Camilla episode could serve to recall the homonymous wife of Meleager in Phoenix's story. It would also recall another of the aforementioned paradigms of the risks of excessive passion, if we remember Antony and Cleopatra. Apollo's involvement in defeating Camilla may be read allegorically, too, in light of Cleopatra and Actium.¹⁰³

We may review and summarize our arguments and analysis. In the Virgilian account of the war in Latium, the battle narrative of *Aeneid* 11 records a critical turning point. Fate and destiny are on the side of Aeneas and his Trojans. In his capacity as father of gods and men, Jupiter aligns himself with the dictates of destiny, which means that Camilla's success on the battlefield must be checked. Apollo is a traditional patron of Troy; his connection to the Augustan regime (in particular the victory at Actium) is reflected in part in his direct involvement in Camilla's downfall: Troy's partisan helps to secure the defeat of a particularly problematic, talented Trojan adversary. Further, from the vantage point of Homeric associations, Apollo fittingly plays a key role in the death of Turnus' Patroclus, as he did with Achilles' Patroclus in the *Iliad*.

Homer's Achilles does not heed Phoenix's cautionary Meleager story, and ultimately his "Cleopatra" – Patroclus – is slain. Virgil's Turnus – the hero referenced as an *alius Achilles* – fails to defeat Aeneas in the ambush strategy of *Aeneid* 11, in direct consequence of his impetuous reaction to Camilla's death. However we parse Camilla's dying admonition, Turnus does not analyze the situation with restraint and reflection, surrendering rather to his emotional infatuation. Turnus' Patroclus dies; Camilla's rich, polyvalent associations evoke connections not only to Homer's Patroclus, but also to Atalanta, Meleager's deadly object of infatuation, as well as to the defeated Cleopatra of Virgil's contemporary

¹⁰² Cf. L. Fratantuono, *The Battle of Actium, 31 B.C.: War for the World*, Barnsley, Pen & Sword Military, 2016, pp. 82 ff.

¹⁰³ It is not in the poet's nature to make his allegories monolithic; like his Homeric associations, Virgilian references to contemporary history can be multifaceted, and are not rigidly maintained caricatures. And so Arruns may recall Arruntius, and Camilla Cleopatra, but this does not mean that Arruns cannot be slain ignominiously by Opis, or Camilla honored *post mortem* by Diana.

history. Like Meleager's Cleopatra in Phoenix's story, Camilla advises Turnus to proceed to the fight in a moment of crisis; like Atalanta (perhaps if not probably from Euripides), she inadvertently inspires the hero's destruction on account of his being captivated with her.

In reflecting on the catalogue of Italian heroes in *Aeneid* 7 and in particular how the list of warriors draws to a close with Turnus and Camilla, Edward Courtney observed, "We would sit up and take notice if we had a catalogue of hunters of the Calydonian boar ending with Meleager and Atalanta, but we do not ..." ¹⁰⁴ Time has not been particularly kind to ancient accounts of Meleager and Atalanta; Ovid provides the most extended surviving versions. The influence of the stories of Meleager and Atalanta on the Virgilian narrative of Turnus and Camilla cannot be proven definitively given the state of our extant sources. But sufficient circumstantial evidence exists to consider it probable that among the literary precursors of the Turnus of the *Aeneid*, we should include the doomed hero Meleager, the paradigm of the perils of succumbing to one's passion.

Ли Фратантуоно

Национални универзитет Ирске – Мејнот
Ирска

ВЕРГИЛИЈЕ И МИТОВИ О МЕЛЕАГРУ

Резиме

Бројни сачувани извори односе се на митове о Мелеагру, како на његову умешаност у лов на калидонског вепра, тако и на његову несрећну судбинску повезаност са херојном Аталантом. Док су предања о Мелеагру код Хомера, лирских и трагичких песника добро истражена, мало пажње је посвећено утицају ових митова на Вергилијеву *Енеиду*. Детаљно изучавање сачуваних предања о Мелеагру и Аталанти открива да је песник Августове епохе у свој приказ односа Турнуса и Камиле у причи о Енејином рату у Лацијуму брижљиво уткао разноврсне појединости из поменутих митова.

¹⁰⁴ "Vergil's Military Catalogues and Their Antecedents," in *Vergilius*, Vol. 34 (1988), pp. 3-8. In Ovid's catalogue, Atalanta is the last figure (*Metamorphoses* 8.316-23), in likely imitation of the placement of Virgil's Camilla, and immediately after she is described, Meleager is said to have been smitten with her (8.324-8). Cf. Hyginus, *Fab.* 173.

Немања Вујчић

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ПРОБЛЕМ ДАТИРАЊА ПОЧЕТКА ПРВОГ РОБОВСКОГ РАТА НА СИЦИЛИЈИ

АПСТРАКТ: Први робовски рат или устанак на Сицилији био је, у тренутку када је избио, јединствена појава у античкој историји. Масован и добро организован устанак робова, који је довео до стварања функционалне државе која је била у стању да неколико година одолева римској сили – ништа упоредиво не постоји у ранијој историји, а мало је каснијих покрета сличних по величини, трајању или значају. Једну од већих тешкоћа у тумачењу и анализи овог важног, али и даље недовољно схваћеног догађаја, представља хронолошки проблем: ми не знамо када је тачно устанак робова избио, стога ни колико је трајао. Непотпуни извори које имамо сугеришу различите и, бар на први поглед, некомпатибилне могућности: једино је извесно да је устанак покренут после средине II века пре н. е. Проблем је утолико већи јер је готово неприметан у модерној историографији – датуми који се наводе као потпуно сигурни одраз су методолошки лоше утемељеног консензуса. У овом раду биће анализирани најважнији параметри проблема и скицирани оквири у којима би требало тражити решење.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: устанци робова, античка Сицилија, стари Рим, хеленистичка историографија, проблем датирања.

Први робовски рат или робовски устанак на Сицилији значајан је и, по много чему, јединствен догађај у античкој историји. То је било очигледно савременицима, који су добро знали да се ништа слично није десило раније. Мањих оружаних покрета робова је, наравно, било и пре, нарочито у Италији током прве половине II века пре н. е., али устанак који су водили Еунус и Клеон их је све превазишао по величини, трајању и организационим успесима. Устаници су, бар накратко, изградили на Сицилији организовану државу

инспирисану хеленистичким узорима. Цео покрет је, наравно, почивао на оружаној сили, војсци која је такође била осмишљена по хеленистичком моделу и која је била у стању да римским снагама нанесе озбиљне поразе. Током неколико година, устанци су успевали да држе Римљане на одстојању, све до неизбежног слома.

Али шта значи „неколико година”? Колико је устанак трајао? Није у питању пука педантност или голи формализам историчара, већ се ради о суштински важном питању, чије решење директно уобличава сваки закључак о важности и историјском значају устанка. Не може бити свеједно да ли је робовско краљевство на Сицилији постојало пуну деценију, или је пало под ударима Римљана већ после две године. Попут других сличних проблема у античкој историји, и овај је последица фрагментарног стања наших извора.

Савремени писани извори (изузев легенди на новцу) нису сачувани. Велика наративна дела која су говорила о овом догађају, попут *Историја* Посејдоније из Апамеје (око 135–151. пре н. е.) и *Историје робовских рајдова* које је написао Цецилије из Калеакте (Августово доба), такође нису сачувана.¹ Најважнији извор који имамо јесу књиге XXXIV и XXXV *Историјске библиотеке* Диодора са Сицилије.² Имамо добре разлоге да мислимо да је Посејдоније био главни извор Диодору за овај период; секундарне изворе је теже утврдити. Две књиге нису сачуване у целини нити у свом изворном облику већ у неколико неједнаких фрагмената. Највећи део текста долази из два византијска извода, настала у IX односно X веку.³ Стање ових фрагмената је такво да нисмо у стању ни да одредимо где престаје XXXIV и почиње XXXV књига.

Описана ситуација је за жаљење, будући је Диодоров текст имао аналитичку структуру и, да је сачуван у целости, несумњиво бисмо имали јаснију представу о хронологији устанка. У недостатку правих датума, принуђени смо да се ослањамо на узгредне напомене и посредне алузије. Најупечатљивија информација је ова: „Пошто је, после слома Картагињана, *шоком шездесет ѿ година* Сицилија уживала добру срећу у свему, избио је робовски рат” (мој италики; Ὅτι μετὰ τὴν Καρχηδονίων κατάλυσιν ἐπὶ ἐξήκοντα ἔτεσι τῶν Σικελῶν εὐροοούντων ἐν πᾶσιν, ὁ δουλικὸς αὐτοῖς ἐπανέστη πόλεμος).⁴ Када Диодор смешта „слом Картагињана”, није сасвим јасно, пошто одговарајући део његовог дела такође није сачуван. Не мисли се, извесно,

¹ Ath. VI 272f; *Suda* 1165, s.v. Κεκίλιος.

² D. S. XXXIV/XXXV 2.

³ J. Ch. Dumon, *Servus. Rome et l'esclavage sous la République*, Roma 1987, 200–203; L. Pfuntner, Reading Diodorus through Photius: The Case of the Sicilian Slave Revolts, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55 (2015), 256–272.

⁴ D. S. XXXIV 2, 1.

на слом Картагињана на *Сицилији*, мада је било и таквих идеја – најкасније до 210. г. пре н. е. они су изгубили последње упориште на острву. Најочигледнија граница је, наравно, мир којим је окончан Други пунски рат, 201. г. пре н. е. У том случају, устанак је избио 141. г. пре н. е. Помињане су и друге могућности, попут картагинских пораза и мировних преговора из 203. г. пре н. е., или битке код Заме (202), што би дало 143. или 142. г. пре н. е. Али, да ли је Диодорових „током шездесет година” прецизна или приближна, заокружена бројка? Поново, немогуће је бити сигуран. Диодор на више места у свом делу даје заокружене цифре, али притом не показује доследност. Срећемо бројке заокружене навише, као и оне које су умањене.

Постоје још неке индикације. Диодор наводи – а остали извори то потврђују – да су устаници 134. г. пре н. е. одолели армији конзула Гаја Фулвија Флака. Ситуација је, дакле, јасна за последње три године устанка: битке су вођене у 134, 133. и 132. години пре н. е., када је побуна најзад сломљена. Међутим, Диодор јасно каже да су пре доласка конзула вођене дуготрајне борбе са локалним намесницима, пропреторима. Сачувани фрагменти Диодоровог текста именују само једног од њих, Луција Плауција Хипсеја,⁵ док Флор наводи четворицу: Манлије, Лентул, Пизон и Хипсеј (последњи у 136/135. г. пре н. е.).⁶ У теорији, сваки од ових намесника је провео тачно годину дана на Сицилији, што омогућује једноставно датирање. Неки историчари (Дјаконов, Финли, Линтот и други) пошли су тим путем, додељујући Пизону годину 137/136, Лентулу 138/137. и Манлију 139/138. пре н. е., уз неизбежан закључак да је устанак морао избити 139. или 138. г. пре н. е. Трајао је, дакле, шест или седам година. Међутим, у историји позне Републике видимо да су ови идеални мандати, у трајању од по годину дана, били пре изузетак него правило. Неки претори просто нису одлазили у додељене провинције, остављајући својим претходницима да одржавају управу, некад и по више година, други су то чинили са закашњењем или су били спречени да оду. Без даљих и конкретних информација о овим људима, све тврдње о трајању њиховог ангажовања на острву само су хипотезе. Лично бих се изненадио ако би се показало да је ово просто решење исправно.

Постоји, бар на први поглед, још један проблем: Диодорово приповедање у XXXIV/XXXV 2, 15–18 оставља утисак као да су се робови борили са Хипсејем на самом почетку рата. На крају 17. главе, он каже: „Било је скоро тридесет дана од избијања устанка” (ἤμέραι δ’ ἐγγὺς ἦσαν ἀπὸ τῆς ἀποστάσεως τριάκοντα),⁷ а у првој реченици 18. написао је: „И, *йосле мало времена*, са војсковођом који је дошао из

⁵ D. S. XXXIV/XXXV 2, 18.

⁶ Flor. II 7 (19).

⁷ D. S. XXXIV/XXXV 2, 17.

Рима, Луцијем Хипсејем, који је са собом имао осам хиљада војника са Сицилије, побуњеници су водили битку и однели победу...” (мој италики; Καὶ μετὰ βραχὺ ἐκ Ρώμης ἦκοντι στρατηγῶ Λευκίῳ Ὑψαίῳ, ἔχοντι στρατιώτας ἐκ Σικελίας ὀκτακισχίλιους, εἰς πόλεμον καταστάντες οἱ ἀποστάται ἐνίκησαν).⁸ Тешкоћа би била стварна да имамо пред собом изворне књиге, уместо Фотијевог извода. Овако, има мало разлога да се мисли да се глава 18. надовезивала на главу 17. и у Диодоровом тексту. Верзија коју имамо је прерађена, скраћена, са многим епизодама просто избаченим, што постаје јасно када се упореди са другим византијским изводом. На шта се заправо односе речи „Καὶ μετὰ βραχὺ” вероватно никада нећемо знати.

Толико од Диодора, шта нам пружају други извори? Они су, изузев Ливија (59. пре н. е. – 17. н. е.), врло позни (II–V век н. е.) и дају конкретне датуме, али нису у међусобном сагласју. Ливијева LVI књига је сачувана само у виду епитоме. Под годином 134. пре н. е. читамо: „Када је на Сицилији избио робовски рат а претори га нису могли савладати, дужност је поверена Гају Фулвију” („Bellum servile in Sicilia ortum cum opprimi a praetoribus non potuisset, C. Fulvio consuli mandatum est.”).⁹ Овде заправо нема нових информација. Рат је текао неко време, намесници нису могли изаћи на крај с устаницима, па је 134. г. пре н. е. задатак поверен једном од конзула. Флор (око 75–130. н. е.), као што је већ речено, даје исту информацију али говори и о четворици претора који су раније трпели поразе. Последњи је потучен 135. г. пре н. е., па је одлучено да се следеће године упутити конзуларна армија.¹⁰

Павле Оросије (385–425) говори само о конзулима за г. 134–132. без речи о преторима.¹¹ Такође спомиње ерупцију Етне која је најавила избијање устанка,¹² што је побудило наду код неких истраживача да ће идентификација овог догађаја пружити оквир за датирање устанка. Заиста, Јулије Обсеквенс (V век н. е.) у својој књизи о чудима саопштава да је вулкан избацивао ватру 135. г. пре н. е., да би у следећој години избио устанак робова.¹³ Да ли је могуће да су ови позноантички аутори у праву када говоре о устанку у 134. г. пре н. е. и да сви остали (укључујући и Посејдонија, на кога се Диодор ослањао) греше? У утицајном чланку, Питер Грин (Peter Green) инсистира да је то заиста тако: „Оросије сугерише а Јулије Обсеквенс директно каже да је рат избио 134. године, годину дана после озло-

⁸ D. S. XXXIV/XXXV 2, 18.

⁹ Liv. Ep. LVI.

¹⁰ Flor. II 7 (19).

¹¹ Oros. V 9.

¹² Oros. V 6.

¹³ Jul. Obseq. 26–27.

глашене ерупције Етне. Обсеквенс је поуздан сведок, он наводи догађаје по конзуларним годинама и вероватно се ослањао на званичне *Фасије* за велики део свог материјала.”¹⁴

Мало ко би данас поклатио толико вере позноантичком скупљачу чуда и знамења. Да ли је Обсеквенс заиста користио *Фасије* остаје отворено, његов текст обилује занимљивостима које се не могу наћи у *Фасијима*. Апијан ставља Тиберију Граху у уста изјаву (133. г. пре н. е.) да се рат између Римљана и побуњених робова на Сицилији води већ дуго, и уз велике жртве.¹⁵ Како ову информацију помирити са претпоставком да је рат избио претходне године?

При употреби ових изворних места треба имати у виду да је Етна врло активан вулкан, како у далекој прошлости тако и данас. Обсеквенс заправо бележи четири ерупције: за године 140, 135, 126. и 122. пре н. е.¹⁶ Пада у очи да сви примери долазе из кратког периода, краћег од две деценије, што вероватно одражава фокус извора које је користио. У читавој антици до почетка нове ере имамо податке о свега тринаест ерупција, што је извесно крајње непотпун број, нпр. у периоду од 1669. до 1900. године документовано је двадесет и шест.¹⁷ У XX веку било је тринаест већих излива, просечно један или два сваке деценије. У XXI веку активност вулкана је чак порасла, па је до сада забележено чак осам ерупција, последња 2021. године.¹⁸ Искључено је да је II век пре н. е. видео свега четири ерупције, па још збијене у период од две деценије. Извесно да је познатији писац поменуо само мањи број ових догађаја, тако да датирање према активности вулкана које он бележи има минималну вредност.

Први робовски рат на Сицилији је оставио за собом и скромне серије новца које је ковао краљ Еунус, као и натписе на оловним пројектилима, које су користили и устаници и војници у римској служби.¹⁹

¹⁴ P. Green, *The First Sicilian Slave War, Past & Present* 20 (1961), 28–29.

¹⁵ App. *Bell. Civ.* I 9: „и [ἡγοσέσθαι] да рат Римљана против њих [робова на Сицилији – Н. В.] није био ни лак ни кратак, већ је трајао много времена и видео разне и опасне преокрете” (...καὶ τὸν ἐπ’ αὐτοῦς Ῥωμαίων πόλεμον οὐ ῥάδιον οὐδὲ βραχύν, ἀλλὰ ἐς τε μῆκος χρόνον καὶ τροπὰς κινδύνων ποικίλας ἐκτραπέντα).

¹⁶ Jul. Obseq. 23, 26, 29, 32. Уп. Oros. V 10–11, 13; Aug. *De Civ. Dei* III 31.

¹⁷ J.-C. Tanguy, M. Condomines, M. Le Goff, V. Chillemi, S. La Delfa, G. Patanè, *Mount Etna Eruptions of the Last 2,750 Years: Revised Chronology and Location through Archeomagnetic and 226Ra-230Th Dating*, *Bulletin of Volcanology* 70-1 (2007), 55–83.

¹⁸ *Encyclopaedia Britannica*, sv. *Mount Etna* (приступљено 30. јула 2024). И тај податак је већ застарео. Док сам писао овај рад, 4. августа 2024. године, стигле су вести да је Етна имала још једну ерупцију, која је довела до делимичне евакуације и обуставе авионског саобраћаја.

¹⁹ Издања новца сицилијских побуњеника: E. S. G. Robinson, *Antiochus, the King of Slaves*, *The Numismatic Chronicle* 20 (1920), 175–176; A. de Agostino, *Le monete di Henna*, *Bollettino storico catanese* 4 (1939), 85–86; G. Manganaro, *Monete e ghiande inscritte degli schiavi ribelli in Sicilia*, *Chiron* 12 (1982), 237–239; id., *Due studi di numismatica greca*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 3/20, 2–3 (1990), 418. За анализу овог материјала

Изузев једног пројектила који садржи име конзула,²⁰ ови, иначе врло вредни и занимљиви археолошки налази, не помажу прецизном датирању поменутог догађаја.

Већ су рани истраживачи уочили раскорак између постојећих извора. Али, ко год је хтео да пише о Првом робовском рату, морао је да се одлучи за неко решење, макар у форми хипотезе. Момзен (Theodor Mommsen, 1817–1903) сматрао је Диодорову информацију у XXXIV 2, 1 поузданом и датирао почетак устанка у 142/141. г. пре н. е. Слично њему, али стављајући „пропаст Картагињана” раније, Карл Бихер (Karl Wilhelm Bücher, 1847–1930) предложио је најшире могуће временске границе: устанак је почео 143. а окончан је 131. г. пре н. е.²¹ Бихер је разумео Диодорове речи о догађајима после пада Ене тако да су борбе вођене бар још неколико месеци, те да није могуће слом устанка ставити у 132. годину. Ово схватање је имало своје присталице.²² С друге стране, Исидоро Ла Лумија (Isidoro La Lumia, 1823–1879), у својој пионирској монографији о прва два робовска рата, одабрао је 135. г. пре н. е. следећи одговарајуће тумачење Диодорових фрагмената: у глави XXXIV/XXXV 2, 18 са робовима се бори пропретор Хипсеј (135. г. пре н. е.), а у претходној се говори о самом почетку устанка.²³ Али ова линија размишљања, као што смо већ утврдили, вероватно није исправна. Џон Махафи (John Pentland Mahaffy, 1839–1919) следио је Момзена и тадашњи консензус, када је написао да је „први робовски рат, чини се, избио 141. и трајао осам или девет година”.²⁴

У XX веку је наступила промена, великим делом руковођена падом поверења у Диодора (и, посредно, Посејдонија). Уместо тога, историчари су се радије ослањали на дословно читање Ливија, Флора и Оросија. То је учинио већ Емануеле Чачери (Emanuele Ciaceri, 1869–1944) у својим радовима: по њему, рат је вођен непуне три године, 135–132. г. пре н. е.²⁵ Мање од две деценије касније, његово решење је

вид. D. Engels, *Benefactors, Kings, Rulers. Studies on the Seleukid Empire Between East and West*, Leuven–Paris–Bristol 2017, 399–400. Најопширније скорашње разматрање ових новчића је P. Morton, *Slavery and Rebellion in Second-Century BC Sicily. From Bellum Servile to Sicula Capta*, Edinburgh 2024, 22–67. Међутим, тумачење које нуди је врло произвољно; његовим закључцима треба прилазити само уз велики опрез.

²⁰ CIL 12 847: *L(ucius) Piso L(uci) f(ilius) | co(n)s(ul)*.

²¹ K. Bücher, *Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143–129 v. Chr.*, Frankfurt am Main 1874, 121–122.

²² E. Pais, *Sulla storia e sulla amministrazione della Sicilia durante il dominio Romano*, *Archivio Storico Siciliano* 13 (1888), 129 (вид. нап. 3 на истој страни).

²³ I. La Lumia, *I Romani e le guerre servili in Sicilia*, Roma–Torino–Firenze 1874, 68–69 (уп. 65, нап. 1).

²⁴ J. P. Mahaffy, *The Slave Wars against Rome, Hermathena* 7–16 (1890), 167.

²⁵ E. Ciaceri, *Esame Critico Della Storia Delle Guerre Servili In Sicilia*, Catania 1907, 18; *ucīu*, Roma e le guerre servili in Sicilia, *Processi politici e relazioni internazionali. Studi sulla storia politica e sulla tradizione letteraria della repubblica e dell'impero* (1918), 70–71.

без дискусије прихваћено у *Кембричкој старијој историји*, а Скрамуца (V. M. Scramuzza) га чак назива „ортодоксним мишљењем”.²⁶ Совјетски историчар Дјаконов (Александр Петрович Дьяконов, 1873–1943) иступио је против преовлађујућег става, када је бранио годину 138. пре н. е. – користећи поменућу Флорову листу претора.²⁷ У чланку о ком је већ било речи, Питер Грин се одлучио за годину 135. пре н. е., покушавајући у исто време да помири све изворе.²⁸ Његови аргументи нису у целини убедљиви, али је рад свеједно имао велики одјек. Од средине XX века расправа о датирању углавном престаје, без задовољавајућег резултата, али уз нови консензус – који је временом постао општи. Читање већине новијих радова не открива да је ишта спорно или условно у погледу датума који се тамо наводе. Водећи историчари античког ропства у XX веку, они попут Вестермана (William Linn Westermann, 1873–1954) и Фокта (Joseph Vogt, 1895–1986), смештали су почетак устанка око 135. г. пре н. е.²⁹ У општим историјама и популарној литератури та година се данас обично наводи као апсолутно поуздана, без даљих објашњења.

То не значи да последњих деценија нема и другачијих мишљења. Финли (Moses I. Finley, 1912–1986) је држао да је „година 139. пре н. е. сигурнија него 135, која се обично даје у модерним историјама.”³⁰ Бредли (Keith R. Bradley) је опрезно нагласио да је „година у којој је побуна у Ени избила непозната, свака између 141. и 135. пре н. е. представља могућност.”³¹ Линтот (Andrew Linttot) се, у новијем издању *Кембричке историје*, одлучио за год. 138/137. пре н. е.³² Тереза Урбанчик (Theresa Urbainczyk), која је, следећи Диодора, прихватила 141. г. пре н. е. као почетак устанка, представља изузетак међу модерним историчарима.³³ У недавним радовима Ханта и Мортонa, као година устанка се наводе 137. односно 136. пре н. е., без улажења у порекло ових датума.³⁴

Стање извора је такво да се поуздано и дефинитивно решење овог хронолошког проблема не може дати. Али то не значи да се

²⁶ H. Last, Tiberius Gracchus, у: *CAH IX: The Roman Republic 133–44 B.C.*, Cambridge 1932, 12; V. M. Scramuzza, Roman Sicily, у: T. Frank (yp.), *An Economic Survey of Ancient Rome III*, Baltimore 1937, 244.

²⁷ А. П. Дьяконов, О хронологији первого восстания рабов в Сицилии во II в. до н.э., *Вестник древней истории* 12/3 (1940), 62–70.

²⁸ P. Green, *нав. дело*, 29.

²⁹ W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, 64; J. Vogt, *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, Cambridge MA 1975, 39.

³⁰ M. I. Finley, *Ancient Sicily*, Totowa 1979, 139.

³¹ K. R. Bradley, *Slavery and Rebellion in the Roman World 140 B.C. – 70 B.C.*, Indianapolis–London 1989, 59.

³² A. Linttot, The Roman Empire and its Problems in the Late Second Century, у: *CAH IX2: The Last Age of the Roman Republic*, 146–43 B.C., Cambridge 1992, 25.

³³ Th. Urbainczyk, *Slave Revolts in Antiquity*, London – New York 2014, xi, 10.

³⁴ P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018, 161; P. Morton, *нав. дело*, 1.

ништа смислено не може рећи о датуму почетка устанка, нити да су сва предложена решења подједнако добра. Најпре, позноантички писци су очигледно уверени да је устанак, или бар озбиљна борба, почео тек када су се у догађаје уплели конзули и конзуларне армије. Одатле потиче датирање почетка борбе у 135/134. г. пре н. е. Није неопходно у томе видети грешку, пре је у питању друга перспектива, она која одражава ставове и приоритет римске елите. Врло је вероватно да у изворима које су Оросије и Обсеквенс користили, а који су извесно били аналитичке природе, није ни било података о ранијим борбама: на основу таквих информација лако је било извући закључак да је устанак почео управо тада или недуго пре тога. Али то не може бити наша перспектива данас. Много пре доласка конзула устаници су освојили целе градове на острву: Ену, Акрагант, Тауромениј и друге.³⁵ Велике војне операције нису почеле доласком конзуларних армија: у бици коју је пропретор Хипсеј изгубио било је, на обе стране, готово тридесет хиљада учесника.³⁶ Догађај не постаје важан тек када на себе скрене пажњу престоничке елите.

Прихватање 135. или неке касније године значило би одбацивање или игнорисање информација које нам пружају Диодор (и, посредно, Посејдоније), Ливије, Флор и Апијан. За такву ампутацију извора једноставно нема доброг оправдања. Устанак је, дакле, трајао годинама пре 134. пре н. е. Колико тачно? Не мислим да Диодорових „шездесет година” треба схватити одвише буквално, чак и када бисмо са сигурношћу знали од ког тренутка полази. Исто мислим и о бројању година уназад следећи Флорове преторе: не знамо да ли је сваки од њих боравио на острву баш годину дана, а нисмо, уосталом, ни сигурни да је списак исцрпан. Уместо инсистирања на могућим али несигурним датумима (143, 141, 139, 138. и сл.) требало би прихватити приближно датирање, без прикривања релативности таквог решења. До (мало вероватног) открића неких нових релевантних извора, *око 140. г. пре н. е.* представља најбољи одраз нашег тренутног знања и наших несигурности.

Ако, дакле, треба да бирамо између два модела, једног који претпоставља кратко трајање устанка (две или три године), и оног који предлаже дужи период (шест, осам или чак десет година), снажнији аргументи су на страни овог другог. Прихватање таквог закључка условљава и општи утисак о значају овог покрета и величини успеха и способности његових вођа. Чак и тако, треба се суздржати од одласка у крајност неумереног глорификовања устаника и њиховог вођства. Разлози за дуго трајање устанка не леже само у способно-

³⁵ D. S. XXXIV/XXXV 2, 11; 2, 20–21; 2, 43.

³⁶ D. S. XXXIV/XXXV 2, 18–19.

стима и снази побуњеника. Шири контекст је створио одговарајуће прилике за његово ширење и одржавање. Један број легија је већ био ангажован у одржавању и спровођењу обавеза проистеклих из недавно окончаних ратова: Трећег пунског (149–146), Четвртог македонског (149–148) и Ахајског рата (146. г. пре н. е.). Надаље, рат на Сицилији је вођен паралелно са Нуманцијским ратом у Иберији, који је током тридесетих година апсорбовао око 60.000 римских и савезничких војника. Докле год је Нуманција пружала отпор, криза на Сицилији није могла бити приоритет римске политике.

На дуге стазе, имајући у виду оно што знамо о величини, снази и организацији римске државе, неуспех побуне на Сицилији био је готово изванредан. Колико год устаници били храбри, способни или многобројни, несразмера између њихове и римске моћи била је толика да су у најбољем случају могли само да одлажу неизбежно. Најзад, Римљани су савладали, или чак потпуно уништили, много силније противнике. Тамо где су Ханибал, Антиох III, Персеј и Митридат VI пали, није било реално очекивати да ће један Еунус или један Клеон успети. Задивљујућа околност није та да је устанак сломио већ да је уопште трајао толико дуго.

БИБЛИОГРАФИЈА

Наративни извори

Appian's Roman History III, trans. H. White, London – Cambridge MA – London 1954.

Athenaeus Naucratis, *Deipnosophistae II.A: Libri III.74-VII*, ed. S. D. Olson, Berlin–Boston 2021.

Diodorus of Sicily XII: Fragments of Books XXXIII–XL, trans. F. R. Walton, Cambridge MA – London 1984.

Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*, trans. E. S. Forster. Corneli Nepos, trans. J. C. Rolfe, Cambridge MA – London 1947.

Pavli Orosii Historiarum Adversus Paganos, ed. C. Zangemeister, Wien 1882. *Suidae Lexicon* III: K–O. Ω, ed. A. Adler, Stuttgart 1967.

Titus Livius, *Periochae omnium librorum. Fragmenta Oxyrhynchi reperta. Ivlii Obsequentis Prodigorum liber*, ed. O. Rossbach, Leipsig 1910.

Епиграфски зборници

Th. Mommsen, *Corpus inscriptionum Latinarum* I², 1: *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*, Berlin 1983.

Нумизматичке публикације

A. de Agostino, Le monete di Henna, *Bolletino storico catanese* 4 (1939), 85–86.

G. Manganaro, Due studi di numismatica greca, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 3/20, 2–3 (1990), 409–427.

- G. Manganaro, Monete e ghiande inscritte degli schiavi ribelli in Sicilia, *Chiron* 12 (1982), 237–244.
- E. S. G. Robinson, Antiochus, the King of Slaves, *The Numismatic Chronicle* 20 (1920), 175–176.

Литература

- K. R. Bradley, *Slavery and Rebellion in the Roman World 140 B.C. – 70 B.C.*, Indianapolis–London 1989.
- K. Bücher, *Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143–129 v. Chr.*, Frankfurt am Main 1874.
- E. Ciaceri, *Esame Critico Della Storia Delle Guerre Servili In Sicilia*, Catania 1907.
- E. Ciaceri, Roma e le guerre servili in Sicilia, *Processi politici e relazioni internazionali. Studi sulla storia politica e sulla tradizione letteraria della repubblica e dell'impero* (1918), 55–89.
- Encyclopaedia Britannica*, sv. Mount Etna.
- D. Engels, *Benefactors, Kings, Rulers. Studies on the Seleukid Empire Between East and West*, Leuven–Paris–Bristol 2017.
- M. I. Finley, *Ancient Sicily*, Totowa 1979.
- P. Green, The First Sicilian Slave War, *Past & Present* 20 (1961), 10–29.
- P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018.
- H. Last, Tiberius Gracchus, y: *CAH IX: The Roman Republic 133–44 B.C.*, Cambridge 1932, 1–39.
- I. La Lumia, *I Romani e le guerre servili in Sicilia*, Roma–Torino–Firenze 1874.
- A. Lintott, The Roman Empire and its Problems in the Late Second Century, y: *CAH IX2: The Last Age of the Roman Republic*, 146–43 B.C., Cambridge 1992, 16–39.
- J. P. Mahaffy, The Slave Wars against Rome, *Hermathena* 7–16 (1890), 167–182.
- P. Morton, *Slavery and Rebellion in Second-Century BC Sicily. From Bellum Servile to Sicula Capta*, Edinburgh 2024.
- J. Ch. Dumon, *Servus. Rome et l'esclavage sous la République*, Roma 1987.
- E. Pais, Sulla storia e sulla amministrazione della Sicilia durante il dominio Romano, *Archivio Storico Siciliano* 13 (1888), 113–252.
- L. Pfuntner, Reading Diodorus through Photius: The Case of the Sicilian Slave Revolts, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55 (2015), 256–272.
- V. M. Scramuzza, Roman Sicily, y: T. Frank (yp.), *An Economic Survey of Ancient Rome* III, Baltimore 1937, 225–377.
- J.-C. Tanguy, M. Condomines, M. Le Goff, V. Chillemi, S. La Delfa, G. Patanè, Mount Etna Eruptions of the Last 2,750 Years: Revised Chronology and Location through Archeomagnetic and 226Ra-230Th Dating, *Bulletin of Volcanology* 70-1 (2007), 55–83.
- Th. Urbainczyk, *Slave Revolts in Antiquity*, London – New York 2014.
- J. Vogt, *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, Cambridge MA 1975.
- W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.
- A. П. Дьяконов, О хронологии первого восстания рабов в Сицилии во II в. до н.э., *Вестник древней истории* 12/3 (1940), 62–70.

THE ISSUE OF DATING THE BEGINNING OF THE FIRST SLAVE WAR IN SICILY

Summary

The First Sicilian slave war was an important and, in some sense, unique event in the history of the ancient world. There was nothing remotely similar before, while very few later events are comparable in either size or duration. Sicilian slaves took up arms in tens of thousands, captured fortified cities and, for several years, controlled much of the island, while keeping Roman power at bay.

But for how long exactly, what is the meaning of the phrase “several years” in this case? Much of modern literature will state with confidence that the uprising began in 135 BC, and that it met its demise in 132 BC. These dates are usually presented without discussion and the average reader can be forgiven for assuming that they are beyond doubt. This is, however, only true for the latter date. We are actually anything but certain regarding the initial year, therefore too of the total duration of the war. The number of seasons the rebels withstood Roman onslaught is directly tied to any judgment on the historical significance of this event. The slave kingdom in Sicily maintaining itself for a full decade, or even longer, is a very different thing to a rebellion lasting two or three summers.

The difficulty, as always, stems from the fragmentary condition of our sources. Apart from some numismatic and archaeological finds, contemporary sources are all lost. The same is the case with most narrative histories of the late Hellenistic and early Imperial periods. The most important source is also fragmentary: books 34 and 35 of Diodorus of Sicily’s *Library of History*, themselves based on the work of Posidonius of Apamea, are preserved mostly in two Byzantine excerpts, which omit almost all chronological elements of the original text. We are told, however, that war began sixty years after the collapse of Carthaginians (D. S. 34/35 2.1), and that it went on for several years before the consular armies were engaged in 134 BC (D. S. 34/35 2.18.). This information is helpful but hardly conclusive, mainly because we are unsure whether “sixty years” should be understood as an exact or an approximate number.

Apart from a short epitome of Livy (Liv. *Ep.* 56), other sources are of much later date. Florus confirms the information of Diodorus, regarding the prolonged battles between rebels and levies of Roman *praetors*, prior to the arrival of consular armies in 134 BC; he even names four of them (Flor. 2.7 (19)). Late antique writers, Orosius and Obsequens, speak only of uprising in the years 134-132 BC (Oros. 5.6, 5.9; Jul. Obseq. 26-27). To them, seemingly, the serious war begins only with the involvement of consuls. This is likely simply be reflection of the perspectives and attitudes of the Roman elite, who did not consider the earlier fighting in Sicily a major crisis.

The issue was much discussed by the 19th and early 20th century scholars. Since the middle of the 20th century the debate has gradually died down. The widespread consensus opts for the 135/134 BC, but these dates rely on a very literal reading of late sources and rejection of the earlier ones. This is methodologically unsound: there

is little reason to think that Posidonius, Diodorus, Livy, Florus and Appian (cf. *Bell. Civ.* 1.9) are all mistaken, while a 5th century writer like Obsequens somehow got it right. Until (highly unlikely) discovery of new and relevant sources, the preferred solution should be to respect all the information we have and to avoid spurious exactitude. The First Sicilian slave war beginning *ca.* 140 BC seems to be the right balance of our knowledge and uncertainties.

Снежана Ферјанчић

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

РЕГРУТИ ИЗ СИРМИЈУМА У РИМСКОЈ ВОЈСЦИ*

АПСТРАКТ: Сирмијум (данас Сремска Митровица у Србији) један је од најзначајнијих градова подунавских провинција Римског царства. Епиграфски извори из Рима, Италије и провинција сведоче да је током 2. и 3. века био важан извор регрута за римску војску. Војници из Сирмијума служили су у преторијанској гарди у Риму, у панонским и другим легијама, у помоћним одредима и флоти.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сирмијум, римска војска, регрутација, преторијанске кохорте, *equites singulares Augusti*, легије, помоћни одреди.

Сирмијум (данас Сремска Митровица у Србији) један је од најзначајнијих римских градова у подунавским провинцијама. Налазио се на југоистоку Паноније, односно Доње Паноније од 106. године. До владавине Флавијеваца био је средиште племенске заједнице (*civitas peregrina*) Амантина и Сирмијенза.¹ Под Веспасијаном или Домицијаном добио је статус колоније. Сва је прилика да Сирмијум треба уврстити међу ветеранске колоније, али се идентитет колоништа не може прецизно утврдити. Могуће је да су то били некадашњи легионари или војници отпуштени из Равенске флоте.²

* Рад је настао из саопштења *Далеко од дома: рејутинг из Сирмијума у римској војсци* поднетог на четрнаестом међународном научном скупу Друштва за античке студије Србије *Античка и савремени свет: Путање истине и слободе, закона, правде и демократије код античких аутора и у познијој традицији* (Београд, 15–17. децембар 2023. године).

¹ Д. Грбић, *Племенске заједнице у Илирику. Предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава (I–III век)*, Београд 2014, 223–225.

² S. Ferjančić, *Sirmium and the veterans of the Roman army*, у: M. Horster, O. Pelzer Vujačić, S. Ferjančić (ур.), *Studia epigraphica et militaria in memoriam Miroslava Mirković*, Berlin–Boston 2024, 13–17.

Сирмијум је, судећи према епиграфским изворима, био значајан извор регрута за римску војску. Војници из овог града или са његове територије служили су у одредима стационираним у Риму (преторијанске кохорте, *equites singulares Augusti*), у легијама и помоћним одредима у провинцијама, а један је посведочен и у Мизенској флоти.

ГАРНИЗОН ГРАДА РИМА – ПРЕТОРИЈАНСКА ГАРДА, *EQUITES SINGULARES AUGUSTI*

Епиграфски извори указују да су војници из Сирмијума били релативно бројни у јединицама стационираним у Риму. Деветорица су посведочена у преторијанским кохортама, једанаесторица у царској коњичкој гарди (*equites singulares Augusti*), док за двојицу није познато у којим јединицама су служили. Преторијанске кохорте основао је Октавијан Август 27. године пре н. е. Њихов број се мењао током 1. века, а крајем stoleћа, под Домицијаном, усталио се на десет. Преторијански логор (*castra praetoria*) налазио се на Виминалу, а изграђен је почетком треће деценије 2. века, за владе цара Тиберија.³ Први преторијанац из Сирмијума посведочен на епиграфским споменицима био је Вијатор, од чијег је гентилног имена сачуван само завршетак *-itius*.⁴ Он је регрутован 141. године, а отпуштен 158. године (1). Број кохорте у којој је служио није сачуван.

Један број регрута из Сирмијума посведочен је у преторијанској гарди крајем 2. и на самом почетку 3. века. Име Марка Аурелија Лупа забележено је на фрагментарном списку преторијанаца из 206. године (2). Иако број јединице није сачуван, сва је прилика да је у питању десета преторијанска кохорта. У поменутом списку налази се и име Гаја Јулија Пасара.⁵ Њега је П. Ковач идентификовао са истоименим примаоцем војничке дипломе од 22. фебруара 206. године који је отпуштен из десете преторијанске кохорте. Сходно томе, фрагмент на којем је, између осталих, наведено и име Марка Аурелија Лупа из Сирмијума треба датovati у 206. годину, а јединица је *cohors X praetoria*.⁶ Војник, од чијег је имена сачуван само заврше-

³ Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1990, 20–21; S. Bingham, *The Praetorian Guard. A History of Rome's Elite Special Forces*, London – New York 2013, 77–81, 102–103; Cenati, *Miles in urbe*, 44–47.

⁴ За *nomina* са овим завршетком вид.: H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim – Zürich – New York 1994, 271; A. Mócsy, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*, Budapestini 1983, 369–370.

⁵ Cenati, *Miles in urbe*, 295–296, C82, стубац I, ред 21: *C. Iulius Passar Mog()*.

⁶ Kovács, *Specimina nova* 19, 2005, 55.

так когномена *-ntin(us)*,⁷ служио је у првој преторијанској кохорти. Заједно са друговима из одреда посветио је 208/209. године споменик Септимију Северу (3). Име једног официра из Сирмијума читамо на плочи коју су центуриони неколико преторијанских кохорти 212/213. године посветили Каракали. Јувенкат, чије гентилно име није сачувано, служио је у седмој преторијанској кохорти која носи почасне епитете *Antoniniana Pia Victrix* (4). Треба напоменути да је латински когномен *Iuencatus* редак у епиграфском материјалу Римског царства. Осим на посвети центуриона преторијанске гарде из 213/213. године, посведочен је на још једном натпису из Рима и на једном споменику из Вероне у Италији.⁸ Почетком 3. века у преторијанској гарди су служили Марко Аурелије Септим и Тит Клаудије Северин (5). Назив Септимове јединице није сачуван, док је Северин припадао четвртој преторијанској кохорти. Фрагмент базе из прве трећине 3. века садржи име Гаја Флавија Месијана из Сирмијума (6). Аурелије Валентин служио је крајем 3. века у петој преторијанској кохорти. Часни отпуст примио је од Диоклецијана и његових савладара 7. јануара 298. године (7). Релативно велики број регрута из Сирмијума у 3. веку може се довести у везу са мерама Септимија Севера и њиховим последицама. Цар је 193. године распустио преторијанске кохорте које је затекао у Риму и у гарду примио војнике из подунавских легија. Интензивна регрутација преторијанаца у провинцијама на средњем и доњем току Дунава и на Балканском полуострву (пре свега у Панонији, Мезији и Тракији) настављена је у 3. веку.⁹

Међу епиграфским споменицима преторијанаца из Сирмијума пажње је вредна надгробна плоча Аурелија Вера из неколико разлога (29). На овом месту је довољно напоменути да је Вер војничку службу започео у легији *I Adiutrix* која је била стационирана у Бригетиону, у Доњој Панонији. После четири године је пребачен у шесту преторијанску кохорту у којој је служио још четрнаест година. Могуће је да су у 3. веку још неки од сирмијумских регрута у преторијанске кохорте били прекомандовани из одреда Горње или Доње Паноније. Преторијанска гарда је после владавине Септимија Севера

⁷ За *cognomina* са завршетком *-ntinus* вид.: Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 468; Mócsy, *Nomenclator* (н. 4), 386.

⁸ Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 347. Рим: *CIL* VI 32677. Верона: *CIL* V 3370.

⁹ M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris 1938, 247–249; Le Bohec, *L'armée romaine* (н. 3), 104; A. R. Birley, *Septimius Severus. The African Emperor*, London – New York 2002, 195–196; Kovács, *Specimina nova* 19, 2005, 55–56; J. Coulston, *The Army in Imperial Rome*, у: C. Holleran, A. Claridge (уп.), *A Companion to the City of Rome*, Hoboken 2018, 177; M. Hebblewhite, *Guarding the Emperor in an Age of Chaos*, у: M. Hebblewhite, C. Whately (уп.), *Brill's Companion to Bodyguards in the Ancient Mediterranean*, Leiden–Boston 2023, 250.

местимично попуњавана војницима који су извесно време служили у алама или легијама стационираним у провинцијама.¹⁰

Регрути из Сирмијума релативно су бројни и у царској коњичкој гарди (*equites singulares Augusti*). Њу је основао Трајан 98. године, на самом почетку своје владавине. Први логор ових јединица налазио се на Целију, а други, изграђен крајем 2. века, на месту базилике Св. Јована Латеранског.¹¹ Војници из Сирмијума су у царској коњичкој гарди служили од њеног оснивања. Марко Улпије Кресцент је часни отпуст примио од Хадријана 132. године и том приликом је, заједно са друговима из гарде, посветио жртвеник Јупитеру, Јунони, Минерви и другим божанствима (8). Коњаници су регрутовани 104. године, а Кресцент је вероватно у гарду доспео из *auxilia* Паноније.¹² *Equites singulares Augusti* су учествовали у Трајановим ратовима против Дачана. Значајни губици које су претрпели у првом походу надокнађени су пребацивањем војника помоћних одреда стационираних у Мезији и Панонији.¹³ Под Трајаном су у Сирмијуму уновачена још четворица коњаника царске гарде – Марко Децимије Прокул, Публије Елије Кандид, Марко Улпије Пудент и Марко Улпије Квинт. Они су у службу ступили 111. године, а отпуштени су 6. јануара 138. године. Том приликом су са саборцима посветили жртвеник Јупитеру, Јунони, Минерви и бројним другим божанствима, укључујући и Генија гарде (9).

У царској коњичкој гарди је у 2. веку посведочено још неколико војника из Сирмијума. Ветеран, чије име није сачувано, служио је у првој половини 2. века. Његов надгробни споменик, нађен у Риму, датован је у средину поменутог столећа (10). Подигао га је пријатељ и наследник, такође ветеран по имену Марко Улпије (од когномена су сачувана само прва два слова *Lu-*).¹⁴ Публија Елија Суриона су у Риму сахранили наследници Валенс и Кандид (11). Надгробни споменик Тита Флавија Рипана, нађен у Риму, подигао је неки Марко

¹⁰ О овом принципу регрутације опширније вид.: Cenati, *Miles in urbe*, 132–136.

¹¹ M. P. Speidel, *Riding for Caesar. The Roman Emperors' Horse Guards*, London 2005, 25; Coulston, *The Army in Imperial Rome* (н. 9), 179–180; C. Cenati, *Traiano e l'inizio del reclutamento degli equites singulares Augusti dalle province Danubiane*, у: D. Tončinić, L. Zerbini (уп.), *Traian and the danubian Provinces. The political, economic and religious life in the Danubian Provinces. Proceedings of the 4th International Conference on the Roman Danubian Provinces, Zagreb, 15th–17th November 2017*, Zagreb 2021, 98; Cenati, *Miles in urbe*, 50–51.

¹² Cenati, *Miles in urbe*, 96 истиче да су *equites singulares Augusti* који наводе *origo* преваходно из Сирмијума, флавијевске колоније. Они су у царску коњичку гарду пребачени из помоћних одреда који су учествовали у Трајановим дачким ратовима.

¹³ Cenati, *Traiano e l'inizio del reclutamento degli equites singulares Augusti* (н. 11), 99; Cenati, *Miles in urbe*, 50.

¹⁴ За *cognomina* са почетком *Lu-* вид.: Solin, *Salomies, Repertorium* (н. 4), 353–355; *OPEL* III 33–40.

Улпије, чији когномен није сачуван (12). Треба напоменути да читање когномена нашег војника није сасвим сигурно, будући да су сачувана само прва три слова – *Rip[- -]*. У обзир долазе и *cognomina Riparius, Riparus* и *Ripasius*,¹⁵ а не треба сасвим одбацити ни гентилно име *Ripanius*, премда оно до сада није посведочено као когномен.¹⁶

У Аназарбу у Киликији, на истоку Римског царства, почивао је педесетогодишњи Калвенције Силван, ветеран царске коњичке гарде из Сирмијума. Надгробни споменик, датован на сам крај 2. века или на почетак 3. века, подигли су му наследници Аурелије Присцијан и Јулије Александар (13). Иако је јединица названа *numerus equitum Batavorum*, нема сумње да је реч о царској коњичкој гарди. То је сасвим јасно на основу једног двојезичног натписа из Аназарба датованог у исти период. У латинском тексту је наведено да је војник Флакције Септимин *eques singularis dominorum nostrorum*, тј. припадник царске коњичке гарде. У грчком тексту назив одреда гласи *νοῦμερος Βατάων τῶν κυρίων αὐτοκρατόρων*.¹⁷ *Numerus equitum Batavorum* очигледно значи исто што и *equites singulares Augusti*. Етник *Batavi* је коришћен као други назив како за гарду коју је распустио Галба (*Germani corporis custodes*), тако и за гарду коју је основао Трајан. Ова пракса настала је због тога што су Батавци били веома бројни у поменутим одредима.¹⁸

Из Сирмијума би могао бити још један припадник царске коњичке гарде из 2. века. Марко Улпије, од чијег су когномена сачувана само прва два слова – *Fr[- -]*,¹⁹ био је из Паноније. О томе сведочи формула *natione Pannonio* на крају четвртог и на почетку петог реда његовог епитафа (14). Она није означавала Улпијево етничко порекло, већ једноставно провинцију у којој је регрутован.²⁰ У последњем реду Улпијевог епитафа чита се скраћени назив псеудотрибе *Flavia*, док назив његовог родног града није сачуван. Пошто је псеудотриба *Flavia* више пута посведочена у Сирмијуму,²¹ наш војник би могао

¹⁵ Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 392; *OPEL* IV 30.

¹⁶ Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 156; *OPEL* IV 29.

¹⁷ *IK* 56, бр. 63.

¹⁸ Speidel, *Riding for Caesar* (н. 11), 26; T. Derks, Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes, у: D. Derks, H. Roymans (yp.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam 2009, 244; T. Derks, H. Teitler, Batavi in the Roman Army of the Principate. An Inventory of the Sources, *Bonner Jahrbücher* 218, 2018, 60–61.

¹⁹ За *cognomina* на *Fr-* вид.: Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 334–335; *OPEL* II 151–154.

²⁰ За формулу *natione Pannonius* вид.: P. Kovács, Some notes on the change of the term “Pannonius”, у: S. Nemeti, E. Beu-Dachin, I. Nemeti, D. Dana (yp.), *The Roman Provinces. Mechanisms of Integration*, Cluj-Napoca 2019, 133–135; Cenati, *Miles in urbe*, 142.

²¹ G. Forni, *Le tribù romane. III, 1 Le pseudo-tribù*, Roma 1985, 55, бр. 30–37; 82–83, бр. 197–200.

бити из ове римске колоније. С друге стране, у обзир треба узети и друге градове Паноније уз чије називе је забележена псеудотриба *Flavia*. То су колонија Сисција и муниципијум Скарбантија, основани под Флавијевцима, као и Хадријанова колонија Мурса.²² У модерној историографији се претпоставља да је из Сирмијума био још један *eques singularis Augusti* који је служио у првој половини 2. века (15).²³ Ову хипотезу треба примити са извесном дозом резерве. У другом реду фрагментарног епитафа делимично је сачуван назив псеудотрибе *Flavia*, што би могло указивати на Сирмијум, али и на друге градове, не само у Панонији, у којима је посведочена поменута псеудотриба (примера ради, Сисција у Панонији, Солва у Норику, Филипополис у Тракији итд.).²⁴

У Риму су крајем 2. века и у 3. веку посведочена још двојица регрута из Сирмијума, али није познато у којим су јединицама служила. Име Публија Елија Натала забележено је у списку војника из 204. године (16). На фрагменту плоче датоване у 3. век сачуван је само назив града, док је име војника изгубљено (17). Ова двојица сирмијумских регрута могла су служити у преторијанској гарди, царској коњичкој гарди или градским кохортама.

ЛЕГИЈЕ

Регрути из Сирмијума посведочени су, почевши од последњих деценија 1. века, у значајном броју у легијама Паноније и Горње Межије. Најстарији натписи потичу с краја 1. века или из првих деценија 2. века и припадају војницима легија *XV Apollinaris* и *II Adiutrix*. У првој јединици су служили Марко Улпије Дасије (18), Марко Преконије Јукундо (19) и Гај Цецилије Целер (20). Легија *XV Apollinaris* је тада била стационирана у Карнунтуму. Овај логор на Дунаву је после Трајанове поделе Паноније 106. године припао Горњој Панонији. Легија је, са краћим прекидом током седме деценије 1. века, у њему боравила од 14. или 15. године до Хадријанове владавине. У оквиру реорганизације дунавског лимеса и посада, 118/119. године пребачена је на исток, у Кападокију.²⁵

²² Forni, *Le pseudo-tribú* (н. 21), 55, бр. 27 (Скарбантија); 79, бр. 161 (Мурса); 83, бр. 201–210 (Сисција).

²³ M. P. Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter: Equites singulares Augusti*, Köln 1994, 184, бр. 219 (*non vidi*); Cenati, *Miles in urbe*, 36, C412.

²⁴ Forni, *Le pseudo-tribú* (н. 21), 54–55, бр. 25–29; 56, бр. 38–43; 66, бр. 87; 78–82, бр. 157–196; 83–84, бр. 211–215.

²⁵ K. Strobel, *Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr.*, *Tyche* 3, 1988, 195–215; E. L. Wheeler, *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala and beyond*, у: Y. le Bohec, C. Wolff (yp.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon 2000, 270–288.

Највећи број регрута из Сирмијума посведочен је у легији *II Adiutrix*, која је од 86. године била део гарнизона Паноније. На дунавски лимес је премештена из Британије. Од завршетка Домицијановог рата против Дачана 89. године била је стационирана у Аквинкуму.²⁶ Први војник из Сирмијума посведочен на епиграфским споменицима служио је у легији *II Adiutrix* у последњим деценијама 1. века и на почетку 2. века. Надгробна стела шездесетогодишњег ветерана Гаја Атилија Витала датована је у трећу деценију 2. века (21). Витал је, сходно томе, рођен у току седме деценије 1. века, а у војну службу је ступио током девете деценије 1. века, можда чак док је легија *II Adiutrix* била у Британији. Средином 2. века у Аквинкуму је служио Квинт Нерције Виктор (22). У истом периоду је вероватно регрутован и ветеран Тит Флавије Јустин. Он је себи и својој жени поставио надгробни споменик 197. године, када је имао седамдесет година (23). То значи да је рођен 127. године, а регрутован по свој прилици око 145. године. Легионари су у војну службу обично ступали између седамнаесте и двадесете године живота.²⁷ У 2. веку су у легији *II Adiutrix* служила и двојица војника чија имена нису сачувана у потпуности. Од имена првог сачувани су преномен и прва три слова номена – *Q. Sam[- -]* (24).²⁸ Од имена другог остао је само когномен *Maximus* (25). Његова ћерка звала се Коминија Максимила, те се може претпоставити да је и његово гентилно име гласило *Cominius*.²⁹

Међу сведочанствима о војницима из Сирмијума у легији *II Adiutrix* пажње су вредна три споменика нађена у Сремској Митровици, јер су их подигли конзуларски бенефицијари који су служили у свом родном граду. Аул Касије Клемент је 205. године посветио жртвеник Јупитеру Капитолинском и Генију места и своје отаџбине (26). Имена истих божанстава читамо и на вотивној ари Тита Аурелија Валентина из 208. године (28). Помен Генија заштитника места службе и отаџбине (*Genius huius loci patriae suae*) јасно указује да су Клемент и Валентин регрутовани у Сирмијуму. То је сасвим очигледно у случају Марка Валерија Ребура (27). На жртвенику који је 207. године посветио Јупитеру Капитолинском за добробит Септимија Севера, Каракале и Гете стоји да је други пут служио у станици у својој отаџбини (*iterata statione in patria sua*, у редовима 7–9). Први пут је у бенефицијарној станици у Сирмијуму боравио

²⁶ B. Lőrincz, *Legio II Adiutrix*, у: *Les légions de Rome* (н. 25), 160–162.

²⁷ W. Scheidel, *Inscriptionenstatistik und die Frage des Rekrutierungsalters römischer Soldaten*, *Chiron* 22, 1992, 294–296.

²⁸ За *nomina* са почетком *Sam-* вид.: Solin, *Salomies, Repertorium* (н. 4), 161–162; *OPEL* IV 46–47.

²⁹ Уп. G. Forni, *Epigraphica II, Le tribù romane IV. Scripta minora*, Roma 2006, 436–437.

206. године. Тада је подигао вотивну ару Јупитеру Капитолинском и Генијима Септимија Севера и Каракале.³⁰ Поменути тројица конзуларских бенефицијара легије *II Adiutrix* су из Аквинкума послата у станицу у свом родном граду. Исти је случај и са Тиберијем Клаудијем Етерналом из непознате легије. Жртвеник који је 202. године посветио Јупитеру Капитолинском за добробит Септимија Севера и Каракале нађен је у Сремској Митровици. Формула *in patria sua*, забележена у седмом и осмом реду, доказује да је Етернал служио у свом родном граду (33).

Један војник из Сирмијума посведочен је у легији *I Adiutrix*. Реч је о већ поменутом Аурелију Веру чији је надгробни натпис нађен у Риму (29). Вер је у римској војсци служио у првој половини 3. века. Првобитно је регрутован у легију *I Adiutrix*, која је од 118. године била стационирана у Бригетиону у Панонији.³¹ После четири године службе на Дунаву пребачен је у преторијанску гарду, прецизније у шесту преторијанску кохорту, у којој је служио још четрнаест година. Веров надгробни споменик пружа прецизне податке о месту његовог рођења. У редовима 3–4 стоји: *pede Sirmese (!) pago Martio vico Budalia*. Село Будалија, које је припадало округу *Martius*, убицира се западно од Сремске Митровице, на локалитету Камариште, у области данашњег села Мартинци.³² Његов назив припада домаћим предримским топонимима Паноније и повезује се са придевом **būtalīa* који значи 'плодан, хранљив' и именицом **būtalīā*, која означава земљу погодну за сађење.³³

Регрути из Сирмијума посведочени су и у горњомезијским легијама. *Beneficiarius consularis* Тит Публиције Мартин (30) и имагинифер Луције Албаније Септимин (31) служили су у другој половини 2. века у легији *IV Flavia*. Она је била стационирана у Сингидунуму, сигурно од 118. године, а можда и раније, од краја 1. века.³⁴ На латеркулусу војника легије *VII Claudia* који су отпуштени 195. године посведочено је осам ветерана из Сирмијума (32). На предњој страни споменика је од имена првог сачуван крај когномена [- –] *Justus* (ред 14). Следе Публије Елије Јулије (ред 18) и Марко Улпије Месор (ред 29). На десној страни било је забележено име Гаја Валерија

³⁰ Mirković, *Chiron* 24, 1994, 366, бр. 12 (= *AE* 1994, 1411).

³¹ B. Lőrincz, *Legio I Adiutrix*, у: *Les légions de Rome* (н. 25), 155–158.

³² M. Đorđević, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini / Archaeological Sites from the Roman Period in Vojvodina*, Beograd 2007, 35; S. Biró, *Die zivilen vici in Pannonien*, Mainz 2017, 349–350, бр. 57.

³³ P. Anreiter, *Die vorrömischen Namen Pannoniens*, Budapest 2001, 39–40.

³⁴ M. Mirković, *IMSI*, 28–30; S. Ferjančić, A Note on the History of the Legion IV Flavia, *Београдски историјски гласник* 2, 2011, 27–35; S. Ferjančić, V. Ninković, *Centurio ordinarius* or *medicus ordinarius* on a Fragmentary Inscription from Singidunum, *Зборник Матице српске за класичне студије* 23, 2021, 148–150.

Квинтијана (ред 94). На левој страни су имена двојице ветерана изгубљена (ред 25, 27), док су имена двојице сачувана: Тит Флавије Апер (ред 44) и Марко Улпије Лициније (ред 48). Поменути војници из Сирмијума уновачени су 169. године. Њихов матични логор био је Виминацијум, у којем је легија *VII Claudia* била стационирана од свог доласка у Горњу Мезију 60-их година 1. века.³⁵

Један официр из Сирмијума служио је у 2. веку на Рајни. Од његовог гентилног имена сачувана су само прва два слова – *Ca[- -]*,³⁶ док је когномен можда гласио *Ingenius* (34). У обзир, међутим, треба узети и друге могућности, јер су прва два слова свакако I и N, док је треће могло бити C, G или O.³⁷ На надгробном споменику нашег официра стоји да је био *princeps* легије *XXII Primigenia*. То значи да је био центурион, али није јасно да ли је био *princeps prior*, други по рангу у кохорти, или *princeps posterior*, пети по рангу у кохорти.³⁸ Легија *XXII Primigenia* је у време службе нашег официра била стационирана у Могонтијакуму у Горњој Германији. У тај логор је доведена на самом крају 1. века, 97. године.³⁹

У римским легијама је посведочен још један центурион из Сирмијума. Марка Улпија Тита, који је служио у првој половини 2. века, официрска каријера је водила из Паноније у Дакију, па у Доњу Мезију, па поново у Панонију (35). Он је служио у Аквинкуму у Доњој Панонији, у легији *II Adiutrix* (у поменутом логору стационирана од 89. године⁴⁰) и у Бригетиону у Горњој Панонији, у легији *I Adiutrix* (у поменутом логору стационирана од 118. године).⁴¹ Затим је прешао у Апулум у Дакији. Служио је у легији *XIII Gemina* која је у Апулуму боравила од оснивања Дакије после Трајанових ратова против Децебала.⁴² Следећа легија у којој је Марко Улпије Тит држао чин центуриона била је *V Macedonica*. Она је у време његове службе била стационирана у Трезмису у Доњој Мезији. Тамо је доведена по завршетку Трајанових дачких ратова, а после парћанског похода Луција Вера, 168. године прекомандована је у Дакију.⁴³ Марко Улпије Тит се са доњег тока Дунава вратио у Панонију. Најпре је

³⁵ М. Mirković, *IMS* II, 36.

³⁶ За бројна гентилна имена са почетком *Ca-* вид. Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 39–51; *OPEL* II 15–46.

³⁷ Nesselhauf, Lieb, *BRGK* 40, 1959, 186, no. 168. За *cognomina* са почетком *Inc-, Ing-, Ino-* вид.: Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 344–345.

³⁸ О рангу центуриона вид.: М. Р. Speidel, *The Centurions' Titles*, у: *Roman Army Studies* II, Stuttgart 1992, 21–39.

³⁹ T. Franke, *Legio XXII Primigenia*, у: *Les légions de Rome* (н. 25), 97–98.

⁴⁰ Вид. горе н. 26.

⁴¹ Вид. горе н. 31.

⁴² I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, у: *Les légions de Rome* (н. 25), 220–225.

⁴³ Piso, *Les légions dans la province de Dacie* (н. 42), 214–215; F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti 2010, 52.

служио у легији *XIV Gemina*, која је била стационирана у Карнунтуму у Горњој Панонији од 118/119. године.⁴⁴ Потом се поново обрео у Аквинкуму, као центурион легије *II Adiutrix*. То је и последњи сачувани податак о његовој каријери, јер је доњи део његовог епитафа изгубљен.

ПОМОЋНИ ОДРЕДИ – АЛЕ И КОХОРТЕ

Регрути из Сирмијума служили су током 2. и 3. века у помоћним одредима римске војске у Панонији, Горњој Мезији и Дакији. Најраније сведочанство је војничка диплома од 10. августа 123. године, издата коњанику але *I Brittonum civium Romanorum* (36). Пошто су припадници *auxilia* служили двадесет пет и више година, Главус је уновачен најкасније 98. године. Ала *I Brittonum civium Romanorum* је тада била стационирана у Панонији, где је први пут посведочена 71. године.⁴⁵ Њен логор се можда налазио у данашњем Срему.⁴⁶ *Glavus* је службу окончао док је ала *I Brittonum civium Romanorum* припадала гарнизону Дакије Поролисензис. Њен кратак боравак у овој провинцији повезан је са догађајима крајем Трајанове и почетком Хадријанове владе. Главусова диплома издата је 123. године, али су њени примаоци из војне службе отпуштени 119. године. *Honesta missio* примили су од Марција Турбона, који је заповедао римским снагама у борбама против Јазига и Роксолана на подручју Дакије. Ала *I Brittonum civium Romanorum* је у Дакију могла бити пребачена на почетку ових сукоба, већ у јесен 117. године. Приликом поделе провинције, у првој половини 118. године, припала је гарнизону Горње Дакије, а убрзо потом је прекомандована у новоосновану Дакију Поролисензис. На средњи ток Дунава вратила се тек пошто су се прилике у Дакији стабилизовале. У Доњој Панонији је први пут посведочена 139. године.⁴⁷

Приликом ступања у алу *I Brittonum civium Romanorum*, Главус није имао римска грађанска права. На то недвосмислено указује његова именска формула, састављена од личног имена и патронимика у генитиву (*Glavus Navati filius*), карактеристична за перегрине.⁴⁸ Са Главусовим статусом повезано је једно занимљиво питање: да

⁴⁴ T. Franke, Legio XIV Gemina, у: *Les légions de Rome* (н. 25), 200.

⁴⁵ RMD 234.

⁴⁶ B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001, 17, no. 6.

⁴⁷ S. Ferjančić, *Ale i kohorte u vojsci rimskih provincija Mezije i Dakije od I do III veka n. e.*, Beograd 2018, 33–34.

⁴⁸ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 115.

ли је уновачен у колонији Сирмијум или у peregrиној заједници Амантина и Сирмијенза? Први издавач дипломе сматрао је да је реч о колонији, разрешивши скраћену ознаку порекла *Sirm()* као *Sirm(io)*.⁴⁹ С друге стране, С. Душанић је предочио могућност да је Главус регрутован у племенској заједници Амантина и Сирмијенза. Уколико се прихвати разрешење скраћенице *Sirm(io)*, то би био први случај да се једном peregrину као домицил званично припише колонија римских грађана. Стога је Душанић предложио разрешење *Sirm(iensi)* и закључио да је реч о етнику изведеном од назива peregrине *civitas*. Ова исправка, према његовом мишљењу, утврђује паралелно постојање, за извесно време, колоније Сирмијума и племенске заједнице Амантина и Сирмијенза.⁵⁰

Двојица војника из Сирмијума посведочена су током 2. века у кохортама које су припадале панонском гарнизону. Пешак по имену *Leccaius* отпуштен је из кохорте *II Augusta Thracum* 152. године (37). У војну службу је ступио најкасније 127. године, у време када је његова јединица била стационирана у утврђењу *Ad Militare*, на југу Доње Паноније, између Лугиона и Теутобургијума.⁵¹ Име другог војника из Сирмијума, који је био помоћник центуриона (*optio*), није сачувано. Фрагмент његовог надгробног споменика настао је у раздобљу између владавине Флавијеваца и краја 2. века (38). Кохорта *I Alpinorum equitata*, у којој је наш *optio* служио, припадала је гарнизону Паноније већ у првој половини 1. века, али је често мењала логоре. На почетку раздобља којем припада фрагментарни надгробни споменик била је у Горсијуму (од 70. до око 101. године). Око 101. године пребачена је у утврђење *Vetus Salina*, које је приликом поделе Паноније 106. године припало Доњој Панонији. Од 118/119. године до краја маркоманских ратова Марка Аурелија била је у Матрики, затим у Лусонијуму, где је посведочена и средином 3. века.⁵²

Регрути из Сирмијума посведочени су, осим у Панонији, и у гарнизонима Горње Мезије и Дакије. Марко Улпије Батон служио је у кохорти *III Campestris civium Romanorum*. Његова војничка диплома издата је 124. године, што значи да је у уновачен најкасније 99. године (39). Кохорта *III Campestris milliaria civium Romanorum* је на почетку Батонове службе припадала гарнизону Горње Мезије.

⁴⁹ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București 1973, 71. Уп. *IDR* I 7; H. Wolff, *Miscellanea Dacica* (I), *Acta Musei Napocensis* 12, 1975, 158; G. Alföldy, *Marcus Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta*, *ZPE* 36, 1979, 238; Lőrincz, *Hilfstruppen* (н. 46), 159, бр. 18.

⁵⁰ С. Душанић, Епиграфске белешке, *Жива антика* 27, 1977, 181–182. Уп. Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 225–226.

⁵¹ Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen* (н. 46), 43, бр. 46.

⁵² Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen* (н. 46), 27, бр. 1.

Њен долазак у Подунавље повезује се са Трајановим ратовима против Дачана, али није познато одакле је доведена (можда из Битиније и Понта). После учешћа у походима против Децебала, остала је ново-основаној Дакији. Марко Улпије Батон је часни отпуст из службе примио у Горњој Дакији, чијем је гарнизону кохорта *III Campestris* припала после поделе Трајанове Дакије.⁵³ Пешадинац Сенције је, за разлику од Батона, служио само у Горњој Мезији. Пошто је из службе отпуштен 153. године, уновачен је најкасније 128. године (40). Његова јединица, кохорта *III Brittonum veterana equitata*, припадала је гарнизону Горње Мезије. У ову провинцију је доведена из Паноније у оквиру Трајанових припрема за поход против Децебала. Локација њеног логора није позната.⁵⁴ На фрагменту војничке дипломе, који је нађен у близини Виминацијума, забележен је *origo Sirmio* (41). Име војника није сачувано, као ни назив његове јединице нити провинције у којој је служио, уколико је реч о помоћном одреду.

МИЗЕНСКА ФЛОТА

Један војник из Сирмијума посведочен је у 2. веку у Мизенској флоти. Луције Валерије Испанус имао је чин центуриона на тријери Нептун (42).

ЕТНИЧКА ПРИПАДНОСТ РЕГРУТА ИЗ СИРМИЈУМА

На једном броју епиграфских споменика регрута из Сирмијума забележена је формула *natione Pannonius* (10, 11, 13, 14, 29). На први поглед би се могло закључити да она означава етничку припадност, те да су наши војници уновачени међу Панонцима. То, међутим, није случај. Формула *natione Pannonius*, као што смо већ напоменули, означава провинцију у којој су војници регрутовани и ништа више од тога.⁵⁵ Приликом покушаја одређивања етничке припадности сирмијумских регрута ни ономастика није од велике помоћи. Већина њих носи уобичајена латинска гентилна имена и *cognomina*, која не откривају ништа о њиховом пореклу. Као добар пример послужиће четворица дедиканата жртвеника из 138. године: *M. Decimius Proculus*, *P. Aelius Candidus*, *M. Ulpius Pudens* и *M. Ulpius Quintus* (9).

На једном броју епиграфских споменика сачувани су, међутим, ономастички подаци који указују да су неки од регрута из Сирми-

⁵³ Ferjančić, *Ale i kohorte* (н. 47), 152–154.

⁵⁴ Ferjančić, *Ale i kohorte* (н. 47), 148–150.

⁵⁵ Вид. горе н. 20.

јума припадали домаћем становништву, тј. Амантинима. Амантини су, као и њихови суседи Корнакати и Скордисци, представљали мешавину панонског и келтског адстрата. Лична имена на њиховој територији припадају далматско-панонској именској групи, али се јављају и она која припадају келтској ономастици.⁵⁶ Спој две ономастике – илирске и келтске, очигледан је у случају породице Главуса из але *I Brittonum civium Romanorum* (36). Његово име *Glavus* је илирско, изведено од корен **glavas*.⁵⁷ Колико је нама познато, сигурно је посведочено на натписима из Далмације и Рима. У Далмацији је забележено на епитафу Агира, принцепса кастела Салтуа на територији перегрине заједнице Доклеата. Носио га је отац Агирове жене Темеје.⁵⁸ У Риму је посведочено на надгробном натпису једног ветерана преторијанске гарде. Један од његових наследника звао се *C. Iulius Glaus*.⁵⁹ Главусов отац звао се *Navatus*. Овај антропоним, који није другде посведочен,⁶⁰ убраја се међу келтска имена.⁶¹ У галској ономастици забележена су лична имена, топоними и хидроними изведени од корена *Nav-*.⁶²

Мешавина панонских и келтских имена посведочена је, изгледа, и у случају Марка Улпија Батона из кохорте *III Campestris civium Romanorum* (39). Његов илирски когномен *Bato* распрострањен је у Далмацији и Панонији.⁶³ У Далмацији се среће у југоисточној и средњодалматској именској области, док је у Панонији забележен међу Колапијанима, у долини Купе, и Бреуцима, између Саве и Драве (њихова перегрина заједница простира се отприлике од Славонског Брода на западу до Дунава на истоку), али и међу Ерависцима, чија се територија простира уз обалу Дунава, од великог скретања реке на северу до реке Шио и Балатона на југу.⁶⁴ Батово отац звао

⁵⁶ Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 226.

⁵⁷ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier. Band I: Einleitung. Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*, Wien 1957, 151. Уп. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 212; Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123* (н. 49), 71; A. Paki, *Onomasticon Daciae* (I). *Die Patronymika der Provinz Dacia Porolissensis, Acta Musei Napocensis* 120, 1998, 126.

⁵⁸ *ILJug* 1852. У Далмацији је *Glavus* карактеристично за југоисточну именску област: R. Katičić, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, у: A. Benac (ур.), *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održan 15. i 16. maja 1964*, Sarajevo 1964, 16; Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 149, уз бр. 72.

⁵⁹ *CIL* VI 2579 = Cenati, *Miles in urbe*, 335–336, C268.

⁶⁰ Уп. *OPEL* III 96.

⁶¹ X. Delamarre, *Nomina Celtica Antiqua Selecta Inscriptionum (Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique)*, Paris 2007, 139; Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 257, уз бр. 175.

⁶² Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123* (н. 49), 72; Paki, *Acta Musei Napocensis* 120, 1998, 126.

⁶³ Alföldy, *Die Personennamen* (н. 57), 163–164; *OPEL* I 278.

⁶⁴ Katičić, *Suvremena istraživanja* (н. 58), 28; J. Šašel, *Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung*, у: *Opera Selecta*, Ljubljana 1992, 86. За територије поменутих

се *Gravus*. Ни ово име, као ни *Navatus*, није другде посведочено. У латинској ономастици забележен је номен *Gravius*, два пута у Риму и једном у Утици у Пронконзуларној Африци.⁶⁵ Могуће је, међутим, да је *Gravus* келтско име. У галској ономастици посведочена су имена *Gravata* и *Gravica*,⁶⁶ изведена од речи *graua*, која значи 'песак, шљунак'.⁶⁷ Можда и патронимик Марка Улпија Батона има исти корен.

Изгледа да је још неколицина војника из Сирмијума припадала редовима Амантина. *Leccaius* из кохорте *II Augusta Thracum* носи добро познато панонско име (37).⁶⁸ Облици *Licaios*, *Liccai* и *Liccavus* посведочени су међу Амантинима, на кенотафу једног десетогодишњег дечака који се, као талац у Емони, удавио у реци.⁶⁹ *Liccai*, *Liccavos*, *Liccana* и *Licco* јављају се у Панонији и међу Колапијанима, Бреуцима (о њиховим територијама је већ било речи), Скордисцима на крајњем југоистоку провинције, те Азалима, чија је переприна заједница захватала простор данашње области Фејер у Мађарској и на истоку се граничила са *civitas Eraviscorum*-ом.⁷⁰ Име Лекајевог оца *Dasas* такође припада панонском ономастикону.⁷¹ Изведено од корена **das-*,⁷² у различитим варијантама је посведочено у провинцијама на средњем и доњем току Дунава (Панонија, Далмација, Дакија, Горња Мезија).⁷³ Облик *Dases* забележен је у Панонији међу Корнакатима,⁷⁴ на југоистоку провинције, између заједница Бреука и Амантина.⁷⁵ Нарочито је чест и међу Азалима.⁷⁶ Име *Dasas*, забележено у варијанти *Dazas*, носио је и отац Луција Валерија Испана, центуриона Мизенске флоте из Сирмијума (42). Панонској епихорској

племена вид.: Mócsy, *Die Bevölkerung* (н. 48), 59; Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 189, 195–196, 235.

⁶⁵ Рим: *CIL* VI 19127. Утика: *AE* 1982, 927 = J. Kolendo, Deux inscriptions d'Utique vues par A. Daux, *ZPE* 42, 1981, 261. Уп. Solin, Salomies, *Repertorium* (н. 4), 90.

⁶⁶ Delamarre, *Nomina Celtica* (н. 61), 105.

⁶⁷ X. Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, Paris 2003, 183–184; Delamarre, *Nomina Celtica* (н. 61), 223.

⁶⁸ R. Katičić, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 3, 1965, 70–71; D. Grbić, Greek, Latin and Palaeo-Balkan Languages in Contact, *Rhesis. International Journal of Linguistics, Philology and Literature. Linguistics and Philology* 7.1, 2016, 61.

⁶⁹ *CIL* III 3224 = Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 226–227, бр. 127. О кенотафу детаљније вид.: Грбић, нав. дело, 224; M. Šašel Kos, Cenotaphs and unusual war-time deaths in the southeastern Alps and Pannonia, у: J. Horvat (yp.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana 2016, 213–214.

⁷⁰ Katičić, *Suvremena istraživanja* (н. 58), 28–29. За територије племенских заједница Скордиска и Азала вид.: Mócsy, *Die Bevölkerung* (н. 48), 54–56; Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 204, 286.

⁷¹ Katičić, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 3, 1965, 70.

⁷² Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* (н. 57), 109–110.

⁷³ *OPEL* II 93 (*Dasas*, *Dazas*, *Dases*).

⁷⁴ *CIL* XVI 2.

⁷⁵ За територију Корнаката вид.: Грбић, *Племенске заједнице* (н. 1), 230.

⁷⁶ B. Lőrincz, Neue Militärdiplome aus Pannonien, *ZPE* 111, 1996, 264.

ономастици припада и име из истог корена *Dasius/Dassius*,⁷⁷ добро посведочено у Панонији, Далмацији и Горњој Мезији.⁷⁸ Као когномен га је носио Марко Улпије, војник легије *XV Apollinaris* (18). Амантинима је по свој прилици припадао и Публије Елије Сурион, који је у 2. веку служио у царској коњичкој гарди (11). Когномен *Surio* релативно је чест у Норику и северној Италији, док је ређи у Панонији, Далмацији, Горњој Мезији и Дакији.⁷⁹ Убраја се међу келтска имена, изведена од префикса *su-*, *so-*, што значи 'добар'.⁸⁰

Домаћем становништву југоисточне Паноније, тј. Амантинима, можда је припадао и Квинт Нерције Виктор, војник легије *II Adiutrix* (22). Колико је нама познато, номен *Nercius* посведочен је само на његовом надгробном споменику. Можда је реч о варијанти келтског имена *Nertius*, изведеном од корена *nerto-* у значењу 'снага, моћ'.⁸¹ Промена групе ТИ испред самогласника у СИ посведочена је у провинцијама југоисточне Европе почевши од 2. века, а постала је сасвим уобичајена у 3. и 4. веку.⁸² На једном натпису из Емоне, на пример, записано је *Tercio* уместо *Tertio*.⁸³ Когномен *Nepotianus*, забележен као *Nipocianus*, читамо на једном вотивном натпису из Врлике у Далмацији.⁸⁴

КАРИЈЕРЕ И ЧИНОВИ

Епиграфски споменици из Рима и провинција пружају мало-бројне и фрагментарне податке о каријерама регрута из Сирмијума. Углавном је реч о чиновима који откривају њихов ранг у војној хијерархији. Података о развоју каријера и напредовању готово да нема. Изузетке представљају два споменика. Први је фрагментарни епитаф легијског центуриона Марка Улпија Тита из прве половине 2. века (35). Његова официрска каријера, о којој је већ било речи, везана је за подунавске провинције Римског царства. Овде ћемо само навести

⁷⁷ Katičić, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 3, 1965, 70; Grbić, *Rhesis. International Journal of Linguistics, Philology and Literature. Linguistics and Philology* 7.1, 2016, 61.

⁷⁸ *OPEL* II 93.

⁷⁹ *OPEL* IV 101. У Панонији је, поред сведочанства *CIL* III 10209 које наводи *OPEL*, забележено у Клостернојбургу (*AE* 1992, 1440) и Аквинкуму (*TitAq* 1061).

⁸⁰ Delamarre, *Dictionnaire* (н. 67), 383–384; Delamarre, *Nomina Celtica* (н. 61), 175.

⁸¹ Delamarre, *Dictionnaire* (н. 67), 235; Delamarre, *Nomina Celtica* (н. 61), 140, 228.

⁸² H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București–Paris 1978, 196–197, 6p. 154; B. Adamik, Remarks on the Changes of Consonantism in Pannonian Latinity as Evidenced by the Inscriptions, у: R. Wright (ур.), *Latin vulgaire – latin tardif VIII: Actes du VIIIe Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Oxford, 6–9 septembre 2006*, Hildesheim – New York 2008, 107–108.

⁸³ *CIL* III 3818.

⁸⁴ *CIL* III 13204.

да је почела и завршила се у легији *II Adiutrix* у Доњој Панонији. О другом натпису је такође већ било речи. То је епитаф Аурелија Вера из прве половине 3. века (29). Он је регрутован у легију *I Adiutrix* чији је логор био Бригетион у Доњој Панонији. После четири године је прекомандован у преторијанску гарду, у којој је провео још четрнаест година.

На натписима једног броја регрута из Сирмијума или са његове територије забележени су њихови чинови. Највиши ранг имала су четворица центуриона. Поред Марка Улпија Тита, који је служио у легијама подунавских провинција, то су Јувенкат из седме преторијанске кохорте (4), *Ingenius* из легије *XXII Primigenia* у Могунтијакуму у Горњој Германији (34) и Луције Валерије Испан са тријере Нептун која је припадала Мизенској флоти (42). У осталим случајевима ради се о војницима вишег ранга у односу на обичне регруте који су уживали одређене повластице. *Principales*, који би одговарали подофицирима у савременој терминологији, примали су већу плату, док су *immunes* захваљујући посебним задужењима били ослобођени свакодневних дужности и тешког физичког рада (*immunes*).⁸⁵ Тројица коњаника царске коњичке гарде (*equites singulares Augusti*) отпуштена су из службе са релативно високим чиновима. Њихова имена забележена су на Јупитеровом жртвенику подигнутом 6. јануара 138. године (9). Марко Децимије Прокул је био подофицир. Држао је чин дупликарија (*duplicarius*), другог по рангу после декуриона, тј. заповедника турме.⁸⁶ Публије Елије Кандид и Марко Улпије Пудент били су *immunes*. Кандид је био *signifer* и старао се о сигнуму (*signum*) који је поседовала свака турма. Носио га је на маршу и у борби, показујући пут војницима који су га следили. Његове мирнодопске дужности биле су финансијске природе. Пудент је био *armorum custos*, задужен за бригу о оружју и опреми.⁸⁷

Међу легионарима из Сирмијума највиши ранг у војној хијерархији имали су конзуларски бенефицијари. *Beneficiarii consularis* су из својих матичних јединица пребацивани у штаб намесника провинције и затим су упућивани у бенефицијарне станице где су обављали разноврсне дужности (надгледање и одржавање безбедности на путевима, контрола над локалним становништвом, прикупљање

⁸⁵ О овим категоријама вид.: G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Ithaca 1969, 75–79; D. J. Breeze, Pay Grades and Ranks below the Centurionate, *Journal of Roman Studies* 61, 1971, 130–135.

⁸⁶ A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson), Köln–Graz 1967, 51–52; M. Speidel, *Die equites singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts*, Bonn 1965, 49–50.

⁸⁷ Speidel, *Die equites singulares Augusti* (н. 86), 50–51; Speidel, *Riding for Caesar* (н. 11), 74–75, 80.

царина и пореза итд.).⁸⁸ Занимљиво је да су сви конзуларски бенефицијари из Сирмијума служили у свом родном граду. Већина их је прекомандована из легије *II Adiutrix* и штаба легата Доње Паноније (26–28). Тит Публиције Мартин, из легије *IV Flavia*, дошао је из штаба намесника Горње Мезије (30), док у случају Тиберија Клаудија Етернала није познато којој јединици је припадао (33). Одлуке да *beneficiarii consularis* из Сирмијума буду упућени на службу у свој родни град није случајна. Донете су јер су ти људи добро познавали прилике у свом завичају. Самим тим су могли боље и ефикасније да обављају своје дужности.

Један број легионара из Сирмијума припадао је редовима под-официра који нису служили у штабу намесника провинције или виших официра (тзв. *militärische principales*). Највиши по рангу био је Луције Албаније Септимин који је у другој половини 2. века служио у легији *IV Flavia* у Сингидунуму у Горњој Мезији (31). Он је био *imaginifer*, други по рангу међу носиоцима бојних знакова после аквилифера.⁸⁹ У званичним приликама је носио барјак са медаљонима на којима је била представљена царска биста (*imago*).⁹⁰ Следећи по рангу био је ветеран и некадашњи сигнифер легије *II Adiutrix*, од чијег је имена сачуван само когномен *Maximus* (25). *Signiferi* су у хијерархији легијских носилаца бојних знакова били одмах испод имагинифера.⁹¹ Максим је имао исте дужности као и сигнифер царске коњичке гарде о којем је раније било речи. Старао се о сигнуму који је поседовала свака манипула. У легијском логору је чувао уштеђевину војника своје манипуле која је била похрањена заједно са бојним знацима у посебном здању.⁹² У легијској хијерархији чиновна испод сигнифера налази се *optio*, тј. помоћник центуриона. Он је у центурионовом одсуству обично преузимао команду над центуријом.⁹³ Овај чин је у легији *XV Apollinaris*, на прелазу из 1. у 2. век, држао Марко Улпије Дасије (18). Треба напоменути да су сви до сада поменути *militärische principales* из Сирмијума били имућнији

⁸⁸ О дужностима конзуларских бенефицијара детаљније вид.: М. Mirković, *Beneficiarii consularis and the New Outpost in Sirmium*, у: *Roman Frontier Studies 1989, Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter 1991, 255–256; J. Ott, *Die Beneficiarii. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, Stuttgart 1995, 113–155; J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.)*, Bordeaux 2000, 211–268.

⁸⁹ Domaszewski, *Rangordnung* (н. 86), 49.

⁹⁰ Le Bohec, *L'Armée romaine* (н. 3), 51; Watson, *The Roman Soldier* (н. 85), 86.

⁹¹ Domaszewski, *Rangordnung* (н. 86), 49.

⁹² G. R. Watson, *The Pay of the Roman Army*, *Historia* 5, 1956, 339; Watson, *The Roman Soldier* (н. 85), 52, 79.

⁹³ Watson, *The Roman Soldier* (н. 85), 79; Domaszewski, *Rangordnung* (н. 86), 43.

од обичних војника, јер су примали двоструко већу плату.⁹⁴ Марко Преконије Јукундо, који је служио у Карнунтуму, у легији *XV Apollinaris*, био је *tubicen*, највиши по рангу међу свирачима (19).⁹⁵ Они су били задужени за преношење звучних сигнала и наређења. Јукундов инструмент – *tuba* – коришћен је у борби и церемонијалним приликама.⁹⁶ Из Јукундовога епитафа сазнајемо и да је био одликован. Исто важи и за двојицу војника легије *VII Claudia*, уз чија имена стоји израз *d(onis) d(onatus)* (32, г, д). Број и врста Јукундових одликовања, као и околности у којима их је заслужио, остају непознати. Легионари на служби у Виминацијуму, регрутовани 169. године, вероватно су одликовани у маркоманским ратовима Марка Аурелија.⁹⁷ Легија *VII Claudia* учествовала је у овим борбама.⁹⁸

Када је реч о припадницима помоћних одреда регрутованим у Сирмијуму, подофицирски чин забележен је само у једном случају. Војник кохорте *I Alpinorum equitata*, чије име није сачувано, био је *optio*, тј. помоћник центуриона (38). Његов положај у хијерархији чинова био је испод носилаца бојних знакова – имагинифера и сигнифера.⁹⁹

* * *

Сирмијум је био значајан извор регрута за римску војску. Регрутација је, судећи према епиграфским изворима, почела у последњим деценијама 1. века. Треба напоменути да су у том периоду војници из Сирмијума посведочени у легијама и помоћним одредима. Гај Атилије Витал је уновачен средином девете деценије 1. века у легију *XV Apollinaris* (18). Главус и Марко Улпије Батон ступили су у *auxilia* најкасније 98, односно 99. године (36, 37). Најмлађе сведочанство о регрутацији у Сирмијуму посредно пружа војничка диплома изда-та 298. године Аурелију Валентину из пете преторијанске кохорте (7). Пошто је служба у преторијанској гарди трајала шеснаест година,¹⁰⁰ Валентин је регрутован 282. године.

Војници из Сирмијума или са његове територије посведочени су, током 2. и 3. века, у преторијанским кохортама и царској коњичкој гарди (*equites singulares Augusti*) у Риму. Када је реч о легијама, регрути из Сирмијума служили су превасходно у Панонији (*XV*

⁹⁴ Breeze, *Journal of Roman Studies* 61, 1971, 134.

⁹⁵ Domaszewski, *Rangordnung* (н. 86), 49.

⁹⁶ Le Bohec, *L'Armée romaine* (н. 3), 51; C.-G. Alexandrescu, *The Iconography of Wind Instruments in Ancient Rome: Cornu, Bucina, Tuba, and Lituus*, *Music in Art* 32, 2007, 40–41.

⁹⁷ Уп. Ritterling, *Legio*, *RE* XII, 1622–1623.

⁹⁸ Mirković, *IMS* II, 38.

⁹⁹ Domaszewski, *Rangordnung* (н. 86), 59.

¹⁰⁰ Le Bohec, *L'armée romaine* (н. 3), 67.

Apollinaris, *II Adiutrix* и *I Adiutrix*) и Горњој Мезији (*IV Flavia* и *VII Claudia*). Један војник посведочен је далеко од завичаја, на Рајни. Он је служио у легији *XXII Primigenia*, која је била стационирана у Могунтијакуму, у Горњој Германији. Војници из Сирмијума или са његове територије посведочени су и у помоћним одредима стационираним у провинцијама на средњем и доњем току Дунава. Ала *I Brittonum civium Romanorum* припадала је гарнизону Паноније и, у врло кратком периоду, Дакије Поролисензис. Кохорте *II Augusta Thracum* и *I Alpinorum equitata* биле су у Доњој Панонији. Кохорта *III Campestris milliaria civium Romanorum* је из Горње Мезије прекомандована у Дакију, а после поделе Трајанове провинције припала је снагама Горње Дакије. Кохорта *III Brittonum veterana equitata* била је стационирана у Горњој Мезији. Треба напоменути и да је један центурион из Сирмијума посведочен у Мизенској флоти.

Један број војника из Сирмијума достигао је релативно високе положаје у војничкој хијерархији. Први по рангу били су центуриони посведочени у преторијанској гарди, Мизенској флоти и легијама. Висок ранг имали су и конзуларски бенефицијари који су из својих матичних легија упућивани на службу у свом родном граду. Ова одлука лако је разумљива, јер су ти људи добро познавали прилике у свом завичају и могли су ефикасније да врше своје дужности. Епиграфски споменици по правилу не откривају етничко порекло регрута из Сирмијума. Израз *natione Pannonius*, забележен на неким натписима, означава само провинцију у којој су уновачени, не и етничку припадност. Ономастичка анализа појединих имена, међутим, указује да су међу војницима из Сирмијума били и припадници племена Амантина, на чијој територији се град налазио.

КАТАЛОГ НАТПИСА

ПРЕТОРИЈАНСКЕ КОХОРТЕ

1. *Cenati, Miles in urbe*, 286–287, C75 (= *CIL* VI 32519), Рим. Фрагментарни списак војника преторијанских и градских кохорти.

Стубац II, ред 23: [*C. – - Jitius C. f(i)lius*] *Quir(ina) Viator Sirmio* 158. година: *Cenati*.

Вијатор је регрутован 141. године, за конзулата Тита Хоенија Севера и Марка Педуцеја Стлоге Присцина (стубац II, ред 18: *Stloga et Severo co(n)s(ulibus)*).

2. *Cenati, Miles in urbe*, 295–296, C82 (= *CIL* VI 32627), Рим. Фрагментарни списак војника преторијанске гарде.

Стубац I, ред 7: *M. Aurelius Lupus Sirmi(o)*
206. година: P. Kovács, C. Iulius Passar I. Some notes on the laterculus
CIL VI 32627, *Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae
Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis* 19, 2005, 55.

3. Cenati, *Miles in urbe*, 257–258, C3 (= CIL VI 32533), Рим. База
посвећена Септимију Северу од стране прве преторијанске кохорте.
Задња страна, ред 51: [- – -]ntin(us) Sirmi(o)
208/209. година. Натпис је датова на основу титулатуре Сеп-
тимија Севера, који је трибунска овлашћења седамнаести пут имао
од 10. децембра 208. године до 9. децембра 209. године.

4. Cenati, *Miles in urbe*, 258, C4 (= CIL VI 32538), Рим. Плоча
посвећена Каракали од стране центуриона преторијанских кохорти.
Ред 9: T. [- – -] Iuvencatus Sirm(io) [7(centurio)] coh(ortis) VII
[[pr(aetoriae)]] Ant(oniniana) p(iae) v(icticis)
212/213. година. Натпис је датова на основу КаракаLINE титу-
латуре. Цар је трибунска овлашћења шеснаести пут имао од 10. де-
цембра 212. године до 9. децембра 213. године.

5. Cenati, *Miles in urbe*, 302–304, C88 (= CIL VI 32624), Рим. Фраг-
ментарни списак војника преторијанске гарде.
Стубац II, ред 13: *M. Aur(elius) M. f(ilius) Fl(avia) Septimos (!) Sirmi(o)*
Стубац IV, ред 28: *T. Cl(audius) T. f(ilius) [Fl(avia)] Severinu(s)*
Sirm[io]
Почетак 3. века: Cenati.

6. Cenati, *Miles in urbe*, 258–260, C5 (= CIL VI 32536), Рим. База
са именима преторијанаца.
Задња страна, стубац II, ред 29: *C. Flaviu[s] – -] Messianus Sir(mio)*
Прва трећина 3. века: Cenati.

7. CIL XVI 156, Гнатија (данас Торе Д’Агнацо), Апулија, Итали-
ја. Војничка диплома.
. . . [co]h(ors) V pr(aetoria) Diocletian(a) et Maximian(a) [P(ia)
V(index) / A]ur(elio) M. f(ilio) Valentin[o] / Sirmio . . .
7. јануар 298. године.

EQUITES SINGULARES AUGUSTI

8. Cenati, *Miles in urbe*, 267, C19 (= CIL VI 31140 = ILS 2181), Рим.
Жртвеник посвећен Јупитеру и другим божанствима од стране *equites
singulares Augusti*.

Десна страна, ред 18: *M. Ulp(ius) Crescens Fl(lavia) Sirmi(o)*
132. година, за конзулата Гаја Јунија Серија Аугурина и Требија
Сергијана (предња страна, ред 14–15: *C. Serio Augurino C. Trebio /*
Sergiano co(n)sulibus)).

Војници су регрутовани 104. године, за конзулата Секста Атија
Субурана Емилијана и Марка Асинија Марцела (десна страна, ред 1:
Suburano et Marcello co(n)sulibus)).

9. Cenati, *Miles in urbe*, 270–271, C27 (= *CIL VI 31146*), Рим. Жртве-
ник посвећен Јупитеру и другим божанствима од стране *equites*
singulares Augusti.

Десна страна, ред 1: *M. Decimius Proculus ex dupl(icario) Fl(avia)*
Sirmi(o)

Десна страна, редови 3–5: *P. Aelius Candidus ex signif(ero) Fl(avia)*
Sirmi(o) / M. Ulpius Pudens ex armor(um) cust(ode) Fl(avia) Sirmi(o) /
M. Ulpius Quintus Fl(avia) Sirmi(o)

6. јануар 138. године, за конзулата Кана Јулија Нигера и Гаја
Помпонија Камерина (предња страна, редови 12–13: *Camerino et*
Nigro co(n)sulibus) / *VIII Idus Ianuarias*).

Војници су регрутовани 111. године, за конзулата Гаја Калпур-
нија Пизона и Марка Ветија Болана (предња страна, ред 14: *Pisoni (!)*
et Bolano co(n)sulibus)).

10. Cenati, *Miles in urbe*, 333, C251, Рим. Надгробни споменик.
J / v[eteranus] / ex num[ero] equ[it(um) sing(ularium)] / nati(оне)
Pan[nonius] / Fla(via) Sirmi(o) / militavit a[nn(is) – - -] / M. Ulpius
Lu[- - -] / veteran[us et] / her(es) illius a[mico] / [b(ene)] m(erenti) f(aci-)
undum] [c(uraverunt)].

Средина 2. века: Cenati.

11. Cenati, *Miles in urbe*, 333, C253 (= *CIL VI 3184*), Рим. Надгроб-
ни споменик.

D(is) M(anibus) / P. Aelio Surioni / tur(ma) Ulpi(i) Frontonis / natio-
ne Pannonius / domu Flavia Sirmio / vix(it) ann(is) XXXVII mil(itavit)
an(nis) XX / faciendum curaverunt / hered(es) Vales (!) et Candidus.

Између 117. године и краја 2. века: Cenati.

12. Cenati, *Miles in urbe*, 333, C255, Рим. Надгробни споменик.
D(is) [M(anibus)] / T. Flavio Rip[ano] / Fl(avia) Sirm(io) ae[q(uiti) (!)
sing(ulari) Aug(usti)] / tur(ma) V[- - -] / vix(it) a(nnis) X[- - - mil(itavit)
a(nnis) – - -] / M. Ulp[ius – - - / – - -].

2. век: Cenati.

13. *IK 56, бр. 68, Аназарб, Киликија. Надгробни споменик.*
D(is) M(anibus) / Calventio Si/lvano veteran(o) / ex numero e{x}/
quitum Bata/vo<r=N>um nati/one Pannonius / domo Sirmi(o) vix(it) /
an(nis) L Aurel(ius) Pris/cianus et Iul(ius) Alexan/der h(eredes) m(emo-
riae) c(ausa).

Између 197. и 202. године или 217/218. године: *IK*, стр. 66.

14. *Cenati, Miles in urbe, 333, C254 (= CIL VI 32862), Рим. Надгробни споменик.*

[D(is) M(anibus) / M. Ul]p(io) Fr[- - -] / eq(uiti) sing(ulari) A[ug(usti)
tur(ma) / F]l(avii) Candid[i nat(ione) / P]a[nnonio F]l(avia) - - - / - - -.

2. век: *Cenati*.

Ред 5: *F]l(avia) Sirmio]* *Cenati*.

15. *Cenati, Miles in urbe, 361, C412, Рим. Надгробни споменик.*
D(is) [M(anibus)] / M. Ulpio [- - -] mo Flav[ia - - -] / eq(uiti) sing(ulari)
Au[g(usti) tur(ma) - - -] / Dextri v[ix(it) a(nnis) - - -] / mil(itavit) a(nnis)
VIII[- - -] / curavit [- - -] / eq(ues) sin[g(ularis) Aug(usti) tur(ma)] / Luri
P[- - -].

Прва половина 2. века: *Cenati*.

Ред 3: *Flav[ia Sirmio?]* *Cenati*, у коментару.

НЕПОЗНАТЕ ЈЕДИНИЦЕ СТАЦИОНИРАНЕ У РИМУ

16. *Cenati, Miles in urbe, 294–295, C81 (= CIL VI 32523+37184), Рим. Фрагментарни списак војника.*

Фрагмент б, стубац I, ред 31: *P. Aelius P. f(filius) Fl(avia) Natalis*
Sirm(io)

204. година: *Cenati*.

17. *Cenati, Miles in urbe, 308, C102 (= CIL VI 32904), Рим. Фрагментарни списак војника.*

Ред 5: *[- - -] Sirmi(o)*

3. век: *Cenati*.

ЛЕГИЈЕ

18. *Mosser, Die Steindenkmäler, 188, бр. 49 (= CIL III 4491), Карпунтум, Горња Панонија. Надгробни споменик.*

M. Ulp[ius] / Marc(i) f(filius) Quir/ina Dasius / Sirmi(o) mil(es) leg(ionis)
XV Apoll(inaris) / 7(centuria) [. . .] / optio an(norum) XL / stip(endiorum)
XX h(ic) s(itus) e(st) / Statius Firmus h(eres) f(ecit).

Прве деценије 2. века. *Terminus post quem* је Трајанова владавина, судећи према гентилном имену *Ulpius*. Текст пак указује да споменик није млађи од првих деценија 2. века. На почетку нема посвете *Dis Manibus*, која је у Панонији уобичајена од средине 2. века (уп. А. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, 11; П. Петровић, *Палеографија римских надгробних споменика у Горњој Мезији*, Београд 1975, 80).

19. Mosser, *Die Steindenkmäler*, 209, бр. 88 (= *CIL* III 14358/21a), Карнунтум, Горња Панонија. Надгробни споменик.

M. Praecon[us] / Iucundus Sir(mio) / tub(icen) leg(ionis) XV Ap(ol-linaris) / 7(centuria) Sibidien(i) / Max(imi) / Aponi(ius) Pude(ns) / fratri p(ro) p(ietate) / an(norum) XL stip(endiorum) XX / d(onis) d(onatus) h(ic) s(itus) e(st).

После 92. године: Mosser.

20. Mosser, *Die Steindenkmäler*, 215, бр. 99, Карнунтум, Горња Панонија. Надгробни споменик.

C. Caecilius / Celer Quir(ina) / Sir(mio) mil(es) leg(ionis) / XV Ap(ol-linaris) stip(endiorum) XXII / an(norum) L h(ic) s(itus) e(st) / Licinius / Celer fratri / germa(no) / p(ro) p(ietate).

93–114. године: Mosser.

21. *TitAq* 532, Будимпешта (= Аквинкум), Доња Панонија. Надгробни споменик.

D(is) M(anibus) / C. Atilio Fl(avia) Sir(mi)o Vitali vet(erano) / leg(ionis) II Ad(iutricis) ann(orum) / LX h(ic) s(itus) e(st) coll(egium) fabr(um) et cent(onariorum) p(osuit).

Трећа деценија 2. века: *TitAq* II, стр. 36.

22. *TitAq* 675, Будимпешта (= Аквинкум), Доња Панонија. Надгробни споменик.

D(is) [M(anibus)] / Q. Nercio Qufir(ina) / Victori Sirm[io] / mil(iti) leg(ionis) II Adi(utricis) 7(centuria) Iu+[- - -] / Proc(uli ?) an(norum) XXX stip(endiorum) - - - / - - -] Tetrini MAT[- - - / - - -].

Средина 2. века: *TitAq* II, стр. 144.

23. *TitAq* 1926 = *RIU* 1419, Папкес, Доња Панонија. Надгробни споменик.

T. Fl(avius) T. fil(ius) Qu<i>r(ina) Iustinus / vet(eranus) leg(ionis) II Ad(iutricis) dom(o) Sirm(io) / ann(orum) LXX sibi et Iuliae / Optatae coniugi / vivaes (!) f(aciendum) c(uravit) d(ecreto) d(ecurionum) / Late-ran(o) et Rufino co(n)s(ulibus).

197. година.

24. *TitAq* 753 (= *CIL* III 3563 = 10386), Будимпешта (= Аквинкум), Доња Панонија. Надгробни споменик.

I / [- - - *vix(it) an(nis)*] *XLVI* +[. . . / - - -] *Q. Sam[- - - / - - -]ius Sirmi(o) / [vet(eran)us] или mil(es)] leg(ionis) II Ad(iutricis) / [co]niugib(ene) m(erenti) et / [si?]bi et Cl(audiae) Tiberine / [et] Lic(iniae) Valentine / nept(ibus) v(ivus) sibi f(ecit).*

Друга половина 2. века: *TitAq* II стр. 207, уз бр. 753.

25. *RIU* 1017 (= *CIL* III 3320), Белчке, Доња Панонија. Надгробни споменик.

I / [- - -] *ri Quiri/[n]a Sirmi(o) Maximo / quondam vet(erano) ex sig(nifero) / leg(ionis) II Ad(iutricis) et Cominie / Maximillae fil(iae) eius / et Aeliae Proculinae / uxori eius / [A]el(ius) Nov[e]llianus.*

2. век: К. Królczyk, *Tituli veteranorum. Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. n. Chr.) / Inskrypcje weteranów z prowincji naddunajskich Cesarstwa Rzymskiego (I-III w. po Chr.)*, Poznań 2005, 89.

26. М. Mirković, *Beneficiarii consularis in Sirmium*, *Chiron* 24, 1994, 366, бр. 11 (= *AE* 1994, 1410), Сремска Митровица (= Сирмијум), Доња Панонија. Жртвеник.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et G(enio) h(uius) l(oci) patr(iae) / suae A. Cass(ius) / Clemens b(ene)fficiarius /⁵ co(n)s(ularis) leg(ionis) II Ad(iutricis) / v(otum) s(olvit) Imp(eratore) Antonin(o) / II et Geta Caes(are) co(n)s(ulibus).

205. година.

27. М. Mirković, *Chiron* 24, 1994, 367, бр. 13 (= *AE* 1994, 1412), Сремска Митровица (= Сирмијум), Доња Панонија.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) pro / salute Imppp(eratorum) S(everi) et Antoni/ni Augg(ustorum) [[et Ge⁵tae Caes(aris)]] M. Val(erius) Reburus / b(ene)fficiarius co(n)s(ularis) itera/ta statione in / patria sua v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) /¹⁰ Apro et Maximo co(n)s(ulibus).

207. година.

28. М. Mirković, *Chiron* 24, 1994, 368, бр. 14 (= *AE* 1994, 1413), Сремска Митровица (= Сирмијум), Доња Панонија. Жртвеник.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et G(enio) h(uius) l(oci) patri/ae suae T. Au(rel)ius Valen⁵tinus be(ne)ficiarius / leg(ionis) II Adi(utricis) v(otum) s(olvit) / Imp(eratore) Antoni/no Aug(usto) III et / [[Geta Caesare]] /¹⁰ II co(n)s(ulibus).

208. година.

29. Cenati, *Miles in urbe*, 333, C252 (= *CIL* VI 37213), Рим. Надгробни споменик.

D(is) M(anibus) s(acrum) Aur(elio) Vero mil(iti) chor(tis) (!) / VI pret(oriae) 7(centuria) Blicisi (!) stup(endiorum) (!) XIII nat(ione) / Pannoni(o) pede Sirmese (!) pago Mar/tio vico Budalia q(ui) vixit an(nis) ⁵ XL m(ensibus) III d(iebus) XV mil<i>t(avit) in l(egione) I Atiut/rice (!) stup(endiorum) (!) III Aur(elius) Marcellus / et Aur(elius) Florinus Val(erius) / Avitianus et omnes comanipuli (!) sui / de re ipsius b(ene) m(erenti) fecerunt ex (denariis) L milibus.

Прва половина 3. века: Cenati.

30. Mirković, *Chiron* 24, 1994, 392, бр. 61 (= *AE* 1994, 1460), Сремска Митровица (= Сирмијум), Доња Панонија. Жртвеник.

J / T. Publ[i]cius / Fl(avia) Martinus Sir(mio) / b(eneficiarius) co(n)s(ularis) ex leg(ione) III / Fl(avia) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

157–185: Mirković, *Chiron* 24, 1994, 348, н. 6.

31. *IMSI* 34, Београд (= Сингидунум), Горња Мезија. Надгробни споменик.

D(is) M(anibus) / L. Albanius / L. fil(ius) Fl(avia) Septi/minus Sirmi(o) / imag(inifer) leg(ionis) III Fl(aviae) / stip(endiorum) XXIII ius/su ipsius sepulcr(um) C. Titius Cres/cens vet(eranus) leg(ionis) III Fl(aviae) / L. Albanius Hermes / et Philomusus An/dronici heredes / fecerunt.

Друга половина 2. века: К. Królczyk, *Tituli veteranorum*, 117.

32. М. Mirković, *The Roster of the VII Claudia Legion*, *ZPE* 146, 2004, 216–220 (= *AE* 2004, 1223), Виминацијум, Горња Мезија. Фрагментарни списак ветерана.

- а) Предња страна, ред 14: *[.....]us[tu]s Sir(mio)*
 - б) Предња страна, ред 18: *P. Ael(ius) Iulius Sirm(io)*
 - в) Предња страна, ред 29: *M. Ulp(ius) Messor Sir(mio)*
 - г) Десна страна, ред 94: *C. Val(erius) Quintian(us) d(onis) d(onatus) Sir(mio)*
 - д) Лева страна, ред 25: *[. . .]ius d(onis) d(onatus) Sir(mio)*
 - ђ) Лева страна, ред 27: *[- – -] Sir(mio)*
 - е) Лева страна, ред 44: *T. Fl(avius) Aper Sir(mio)*
 - ж) Лева страна, ред 48: *M. Ulp(ius) [L]icinius Sir(mio)*
195. година.

Војници су регрутовани 169. године, за конзулата Квинта Помпеја Сосија Приска и Публија Целија Аполинариса (предња страна, ред 5: *[prob(ati) Prisco et Ap]ollinar(e) co(n)s(ulibus)*).

33. Mirković, *Chiron* 24, 1994, 364, бр. 8 (= *AE* 1994, 1407), Сремска Митровица (= Сирмијум), Доња Панонија. Жртвеник.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / pro s(alute) Augg(ustorum) / agens in stat(ione) / sub Baeb(io) Caecili^o leg(ato) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) / Tib. Cl(audius) Aeterna/lis b(ene)fficiarius co(n)s(ularis) in pa(tria) sua v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / duob(us) Aug(ustis) co(n)s(ulibus).

202. година.

34. H. Nesselhauf, H. Lieb, Dritter Nachtrag zu CIL. XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet, *BRGK* 40, 1959, 186, бр. 168, Мајнц (= Могунтијакум), Горња Германија. Надгробни споменик.

D(is) M(anibus) / L. Ca[± 4] / Ing[enui?] / Sirm(iensis) p[rin]/cip[is] leg(ionis) / XXII Pr(imigeniae) p(iae) [ffidelis].

2. век: Nesselhauf, Lieb.

35. *ILJug* 281 (= *CIL* III 3259), манастир Ново Хопово, Доња Панонија. Надгробни споменик.

D(is) M(anibus) / M. Ulp(io) Tito / Sirmi(o) / 7(centurioni) leg(ionis) II Adi(utricis) p(iae) ffidelis leg(ionis) I Ad(iutricis) / leg(ionis) XIII G(eminae) leg(ionis) V Mac(edonicae) / leg(ionis) XIII G(eminae) leg(ionis) II Adi(utricis) / [- - -].

Прва половина 2. века: *ILJug*.

ПОМОЋНИ ОДРЕДИ

36. *RMD* 21, Герла, Дакија. Војничка диплома.

. . . alae Briton(um) c(ivium) R(omanorum) . . . ex gregale Glavo Navati f(ilio) Sirm(io) . . .

10. август 123. године.

37. W. Eck, Ein Diplom für die Auxiliartruppen von Pannonia Inferior vom 5. September 152 n. Chr., *ZPE* 171, 2009, 221–230 (= *AE* 2009, 1826), непознато место налаза. Војничка диплома.

. . . coh(ortis) II Aug(ustae) Thrac(um) . . . ex pedite Leccaio Dasantis f(ilio) Sirmio . . .

5. септембар 152. године.

38. *TitAq* 1947 (= *CIL* III 3352 = *ILS* 2591), Дунапентеле или Сарпентеле, Доња Панонија. Надгробни споменик.

] / +[- - -] / Sirm(io) optio / coh(ortis) I Alp(inorum) eq(uitatae) 7(centuria) Ma/ximi an(norum) XLVI° stip(endiorum) XXVI h(ic) s(itus)

e(st) / titulum p(osuit) Fl(avius) Rufi/nus eq(ues) buc(inator) c[o]h(ortis) e/iusde(m) h(eres) ex t(estamento) f(ecit).

Друга половина 1. века или 2. век. Натпис није могао бити постављен пре владавине Флавијеваца, због гентилног имена *Flavius*, а по облику слова није могао бити подигнут после 2. века: *TitAq* IV, стр. 340, уз бр. 1947.

39. W. Eck, A. Pangerl, Sex. Iulius Severus, cos. suff. 126, und seine Militärdiplome (PA 456), *ZPE* 175, 2010, 248–255, бр. 1 (= *AE* 2010, 1857), непознато место налаза. Војничка диплома.

. . . coh(ortis) III Campestris c(ivium) R(omanorum) . . . ex pedite M. Ulpio Gravi f(ilio) Batoni Sirmiensi(i) . . .

24. новембар 124. године.

40. W. Eck, A. Pangerl, Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia Superior, *Chiron* 38, 2008, 377–380, бр. II, 13 (= *AE* 2008, 1743), непознато место налаза. Војничка диплома.

. . . coh(ortis) III Britton(um) vet(eranae) . . . ex pedite Sentio Senti(i) f(ilio) Sirm(io) . . .

5. март 153. године.

41. *RMD* 451, околина Виминацијума, Горња Мезија. Војничка диплома.

. . . [- -]i f(ilio) Sirmi(o) . . .

178–203. године: *RMD*.

ФЛОТА

42. *CIL* X 3375, Мизенум, Лацијум, Италија. Надгробни споменик. *L. Valerio Dazantis / f(ilio) Ispano 7(centurioni) ex III(triere) Nep-tun(o) / militavit annis XXXVII / vixit annis LV Pannon(ia) / domo Flavia Sirmi(o) Iunia Hygi[a] / [coni]ugi bene merito (!) de se.*

2. век: EDR146665, 19/01/2015 (31/10/2022) (G. Camodeca).

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AE = *L'Année épigraphique*, Paris

BRGK = *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Frankfurt am Main

Cenati, Miles in urbe = C. Cenati, *Miles in urbe. Identità e autorappresentazione nelle iscrizioni dei soldati di origine danubiana e balcanica a Roma*, Roma 2023.

- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*
EDR = <http://www.edr-edr.it>
IDR = *Inscriptiile Daciae romane / Inscriptiones Daciae Romanae* I-III, București – Paris 1975-.
IK 56 = *Inscripfen griechischer Städte aus Kleinasien. Band 56: Die Inscripten von Anazarbos und Umgebung. Teil I*, Bonn 2000.
ILJug = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.
IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.
 Mosser, *Die Steindenkmäler* = M. Mosser, *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris*, Wien 2003.
OPEL = B. Lőrincz (yp.), *Onomasticon provinciarum Europae latinarum I–IV*, Budapest–Wien 1994–2005.
RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
RIU = *Die römischen Inscripten Ungarns*, Budapest–Amsterdam 1972–
RMD = M. M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas I–V*, London 1978–2006.
TitAq = P. Kovács, A. Szabó (yp.), *Tituli Aquincenses I–V*, Budapest 2009–2021.
ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn

Snežana Ferjančić
 University of Belgrade
 Faculty of Philosophy

RECRUITS FROM SIRMIIUM IN THE ROMAN ARMY

Summary

Sirmium, modern Sremska Mitrovica in Serbia, was one of the most prosperous towns in the Danubian provinces of the Roman Empire. The colony, founded by Vespasian or Domitian, yielded recruits for various units of the Roman army throughout the second and third century A.D. Epigraphic evidence shows that recruitment started as early as the last decade of the first century A.D. Caius Atilius Vitalis, from the legion *XV Apollinaris*, was drafted in mid-90s, while two auxiliaries joined the army at the end of the decade.

Soldiers from Sirmium or its territory served in Rome, in the praetorian guard and as *equites singulares Augusti*. A comparably large number of praetorians in the third century is probably the result of the Septimius Severus' reform. The emperor replaced the existing praetorian cohorts with those composed of soldiers from the Danubian legions. The provinces on the middle and lower Danube and on the Balkan Peninsula remained an important source of recruits for the praetorian guard during the third century A.D. Judging by available epigraphic evidence, recruitment of Sirmians for the *equites singulares Augusti* started immediately after the formation of the guard in the first years of Trajan's reign. A soldier named Marcus Ulpius Crescens was probably transferred to the imperial mounted guard from the Pannonian *auxilia* in 104 A.D.

Soldiers from Sirmium are well attested in the provincial garrisons on the middle and lower Danube. They served in the legions of Pannonia (*I Adiutrix* in Brigetio, *II Adiutrix* in Aquincum and *XV Apollinaris* in Carnuntum) and Moesia Superior (*IV Flavia* in Singidunum and *VII Claudia* in Viminacium). One man served on the Rhine, as centurion of the legion *XXII Primigenia* in Moguntiacum. The career of Marcus Ulpius Titus included multiple centurionates in Pannonia Inferior, Pannonia Superior, Dacia and Moesia Inferior. Epigraphic evidence from Sirmium reveals *beneficiarii consularis* that were detached from the provincial headquarters of Pannonia Inferior and Moesia Superior to serve in the outpost in the city. This policy of sending Sirmian *beneficiarii* to their hometown seems understandable, since these men were familiar with the local circumstances and thus able to perform their duties efficiently. Recruits from Sirmium are attested in the *auxilia* stationed in the Danubian provinces – ala *I Brittonum civium Romanorum* in Pannonia and Dacia Porolissensis, cohorts *II Augusta Thracum* and *I Alpinorum equitata* in Pannonia Inferior, *III Campestris milliaria civium Romanorum* in Moesia Superior and Dacia, and *III Brittonum veterana equitata* in Moesia Superior. Finally, one centurion from Sirmium is attested in the *classis praetoria Misenensis*.

The majority of epigraphic monuments mentioning soldiers from Sirmium provides no information on their ethnic origin. The term *natione Pannonius*, recorded in some inscriptions, denotes the province in which they have been recruited. A rather small number of monuments, however, contains certain valuable data. Onomastic analysis reveals names of Illyrian, Pannonian and Celtic origin. Their bearers probably belonged to the Amantini, one of the native tribes of southeastern Pannonia. The colony of Sirmium was founded in their territory.

Жељка Шајин

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

РИМСКА ФЛОТА НА ДУНАВСКОМ ЛИМЕСУ У ДОБА ПОЗНОГ ЦАРСТВА

АПСТРАКТ: У раду се истражује римска флота на Дунаву у првој деценији 5. вијека н. е. на основу одредбе седамнаестог поглавља Седме књиге Теодосијевог кодекса (*De lusoriis Danuvii*),¹ чији превод се први пут објављује на српском језику. Декрет је проглашен у Константинопољу 412. године н. е. у вријеме владавине цара Хонорија и Теодосија II. Стварни аутор декрета био је Флавије Антемије, префект преторија за Исток и регент малолетног цара Теодосија II. У свјетлу Алариховог пустошења Рима из 410. године н. е. и надоласећих готских и хунских инвазија Флавије Антемије наредио је обнову римске флоте на Дунаву, и изградњу великог Теодосијевог зида у Константинопољу.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Дунав, лимес, флота, Теодосијев кодекс, Флавије Антемије, Хонорије, Теодосије II.

УВОД

Римска ријечна флота на Дунаву (*Classis Moesica*) своје почетке биљежи у вријеме династије Флавијеваца.² То показују војна

¹ За превод одредбе седамнаестог поглавља Седме књиге Теодосијевог кодекса (*De lusoriis Danuvii*) с латинског на српски језик коришћено је издање: Th. Mommsen, P. M. Meyer (eds.), *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, 2 vols, Berlin 1954.

² О хипотезама о оснивању мезијске флоте у вријеме јулијеваца-клаудијеваца вид. О. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier – VIIe siècles.*, Colloquia Pontica 2, Oxford 1996, 8, 10; G. C. Starr, *The Roman Imperial Navy, 31B.C. – A.D. 324.*, 3rd ed., Chicago 1993, 131. О организацији римске флоте у вријеме принципата вид. Tac. *Ann.* IV, 5,1: „*Italiam utroque mari duae classes, Misenum apud et Ravennam, proximamque Galliae litus rostratae naves praesidebant.*”; Suet. *Aug.* II, 49: „*Augustus classem*

диплома из 92. г. н. е.³ из Дакије којом се давао отпуст војницима *qui militant in classe Flavia Moesica*, као и два натписа⁴ који помињу *Classis Moesica* без почасног епитета *Flavia*, а датовани су у период прије 86. г. н. е. Војна диплома показује да се мезијска флота налазила под командом доњомезијског легата пратећи подјелу провинције из 86. г. н. е., што је дало повода за тврдње да је Горња Мезија (*Moesia Superior*) остала без флоте и да је област средњег Дунава заједно са Ђердапом била у надлежности панонске флоте.⁵ Међутим, бројне сталне базе ове флоте и пристаништа идентификовани су широм Горње Мезије.⁶ Мезијска флота учествовала је у дачким ратовима цара Трајана,⁷ судећи према приказаним сценама поморских битака на Трајановом стубу у Риму.⁸ Поједини натписи свједоче о флоти на Дунаву током 2. и 3. вијека н. е. Пристаниште у Виминацијуму потврђено је индиректно на жртвенику посвећеном Митри који је подигао *nauclerus*⁹ *iuj. navicularius*, онај који се бави поморском трговином и транспортом. У истом граду пронађен је натпис посвећен *Matri deum*, а његов дедикант *Caius Valerius Vibianus nautarum quinquenalis* приложио је 2000 сестерција за обнову храма бога Нептуна.¹⁰ Овај натпис сугерише постојање удружења помораца у Виминацијуму – *collegium nautarum*. Пристаниште (*portus*) у Текији (*Transdierna*) наводи се на натпису урезаном на бази Јунонине статуе.¹¹ Едил и квестор муниципијума Дробете *Ulpus Antonius Quintus* овом статуом украсио је пристаниште у Текији или је обиљежио неки други догађај везан за пристаниште. Доказе о постојању мезијске флоте у 3. вијеку н. е. проналазимо и на натпису

Miseni et alteram Ravennae ad tutelam Superi et Inferi maris conlocavit.” Cf. Starr, *op. cit.*, 11–24, 129–132.

³ CIL XVI, 37. Војници који се наводе на војној дипломи служили су укупно 26 година у флоти *Classis Flavia Moesica*, што указује на чињеницу да је ријечна флота постојала и те 66 г. н. е. тј. за вријеме владавине цара Нерона. Међутим, војници који су добили отпуст из службе након 26 година службовања нису морали да цијелу војну каријеру проведу у мезијској флоти.

⁴ CIL IX, 3609; AE 1969/70, 595a. Вид. R. Ivanov, “Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios”, *BerRGK* 78, 1997, 511.

⁵ Starr, *op. cit.*, 133.

⁶ CIL III, 14567. Вид. Ivanov, *op. cit.*, 511–512; Bounegru, Zahariade, *op. cit.*, 19; П. С. Петровић, „Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији”, *Сџаринар* XL–XLI, 1989–1990, 207–216.

⁷ Плиније Млађи се у свом панегирику посвећеном цару Трајану укратко осврће на поморски карактер дачанске кампање. Вид. Plin., Pan. 81–82: „*Enimvero, si quando placuit idem corporis robur in maria proferre, non ille fluitantia vela aut oculis sequitur aut manibus, sed nunc gubernaculis adsidet, nunc cum valentissimo quoque sodalium certat frangere fluctus, domitare ventos reluctantes remisque transferre obstantia freta*”.

⁸ Starr, *op. cit.*, 133–134; Zahariade, Bounegru, *op. cit.*, 35.

⁹ IMS II, 31.

¹⁰ IMS II, 61.

¹¹ Н. Вулић, *Споменик*, XCVIII, 1941–1948, 237.

из Тираса (*Tyras*) који је поставио 214. г. н. е. *miles classarius*,¹² као и на натпису из Томија (*Tomis*) који спомиње мезијску флоту као *Κλασσης Φλαουίας Μυσικής Γορδιανής*.¹³ Убикација бројних лука и пристаништа мезијске флоте у Првој Мезији и Прибрежној Дакији у вријеме позног царства у потпуности се ослања на податке које наводи касноантички спис *Notitia Dignitatum*.¹⁴ Ту проналазимо сљедеће ријечне луке: *Margum* (*Classis Stradensis et Germensis*), *Aegeta* (*Classis Aegetensium sive secunda Pannonica*), *Ratiaria* (*Classis Ratiarienses*). Овима треба придодати и луку *Ad Malum*, низводно од ушћа Тимока, *Singidunum*, као и бројна пристаништа у сектору Тердапа имајући у виду присуство снажне римске флоте на доњем Дунаву.¹⁵

РИМСКА ФЛОТА НА ДУНАВУ У ТЕОДОСИЈЕВОМ КОДЕКСУ (*DE LUSORIIS DANUVII*)

Масовне германске инвазије почетком 5. вијека н. е. задесиле су како западне дијелове царства, нарочито Галије и Италију, тако и подручје дунавских провинција.¹⁶ Одбрана мезијског лимеса на Дунаву, као и скитског лимеса, судећи према седамнаестом поглављу Седме књиге Теодосијевог кодекса (*De lusoriis Danuvii*),¹⁷ почивала је на римској флоти. О величини мезијске флоте на Дунаву и њеној организацији сазнајемо из декрета који су званично објавили цареви Хонорије и Теодосије II пет дана прије фебруарских календи у Константинопољу у години петог конзулата цара Теодосија II (28. јануар 412. г. н. е.). Имајући у виду да је декрет проглашен у Константинопољу, можемо закључити да је само формално доносилац законске одредбе био цар Теодосије II, јер је он у том тренутку имао 11 година па је иницијатор и стварни аутор овог декрета био префект преторија за Исток Флавије Антемије, његов старатељ. Декрет је упућен Констансу, магистру војном за Тракије.

Текст закона гласи:

¹² *AE* 1990, 870.

¹³ *ISM* II, 106.

¹⁴ *Not. Dig. Or.* XLI, 38, 39; XLII 42, 43.

¹⁵ Петровић, *op. cit.*, 208.

¹⁶ О спољним приликама тог времена и стању на дунавском лимесу вид: *Cod. Iust.* I, 46, 4; *Nov. Th.* 24, 1. Cf. A. Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the court of Honorius*, Oxford 1970; P. Heather, *Goths and Romans*, Oxford 1992, 332–489; Th. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman military policy and the Barbarians*, ca 375–425 A.D. Indianapolis 1994; R. Bratož, “Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568)”, у: *AAAd* 54, 2003, 477–527; S. Giorcelli Bersani (ed.), *Romani e barbari: incontro e scontro di culture*, Turin 2004; Y. le Bohec, *L’armée romaine sous le Bas-Empire*, Paris 2000; M. Vannesse, *La défense de l’Occident romain durant l’Antiquité tardive. Recherches géostratégiques sur l’Italie de 284. à 410 ap. J.-C.*, Bruxelles 2010.

¹⁷ *Cod. Theod.* VII, 17,1.

IMPP. HONORIVS ET THEODOSIVS AA. CONSTANTII MAGISTRO MILITVM PER THRACIAS

Nonaginta recenti fabricatione contextas, decem his adiectas ex veterum reparatione lusorias limiti Mysiaco, centum vero decem novas additis antiquarum instauratione quindecim Scythico, qui in latius diffusiusque porrigitur, sub hac deputari condicione sancimus, ut per singulos annos veterum renovatione curanda quattuor iudicariae in mysiaco limite et decem agrarienses, in Scythico vero quinque iudicariae et duodecim agrarienses novae de integro constructae instrumentisque suis universis armatae ducis instantia apparitionisque eius periculo contextantur; ut hoc supplemento per septennium integri numeri constituti reparatio maturetur, sublimitate tua pro sua industria disponente, unde earum contextio vel constructio debeat procurari. Quod quidem iam recte credimus constitutum nobisque indicari praecipimus. Nam si memoratus lusoriarum numerus cum omni suo instrumento non fuerit apparatus, dux quidem, cuius tempore dispositio fuerit ista neglecta, triginta librarum auri, officium vero eius quinquaginta procul dubio multabitur, etiam sublimitatis tuae officio quinquaginta libras auri condemnationi subiciendo, si non per singulos annos aut completum numerum aut certe negligentia praetermissum magisteriae potestati suggererit. Illo nihilo minus observando, ut, istis secundum dispositionem tuae praestantiae ad belli aleam praeparatis adque in conflictus specula munitissimam stationem vel discursus opportunitatem deligentibus hae dumtaxat, quaecumque ex veteribus fuerint reformatae, transvectioni speciei annonariae secernantur.

*DAT. V KAL. FEB. CONSTANTINOPOLI D. N. THEODOSIO A. V.
ET QUI FUERIT NVNTIATVS*

ЦАРЕВИ ХОНОРИЈЕ И ТЕОДОСИЈЕ АВГУСТИ КОНСТАНСУ, МАГИСТРУ ВОЈНОМ ЗА ТРАКИЈЕ

Одређујемо да се мезијском лимесу додијели деведесет ријечних бродова новије градње и да им се дода још десет старих реконструисаних бродова; на скитски лимес, који је прилично дуг и широк, биће додијељено стотину десет нових бродова плус петнаест старих реконструисаних. Убудуће ће се поштовати одредба која налаже да се реконструкцијом старих бродова сваке године морају саградити четири извиђачка патролна брода и десет приобалних патролних бродова за мезијски лимес, али за скитски лимес потпуно нових пет извиђачких патролних бродова и дванаест приобалних патролних бродова. Ови бродови биће опремљени свим оружјем и залихама по налогу команданта и биће саграђени на одговорност његовог особља. Са додатком ових реконструисаних бродова комплетан износ

тражених бродова биће брзо постигнут за седам година, а Твојој Узвишености препуштамо да се својом марљивошћу побрине за изворе финансирања изградње и монтаже. Сматрамо да је ово питање праведно уређено, и наређујемо да нам извјештаји морају бити достављени. Уколико наведени износ бродова ријечне флоте са свом опремом не буде био обезбијеђен, заповједник (i.e. *dux*) за чијег мандата је овај декрет занемарен биће кажњен са тридесет либри злата, а његово особље са педесет либри злата. Особље Твоје Узвишености ће, такође, бити кажњено са педесет либри злата уколико нису поднијели званичан извјештај канцеларији магистра војног (i.e. *magisteria potestatis*) о томе да изградња предвиђеног износа бродова за сваку годину није постигнута, или да је посао остао незавршен због занемаривања. Ипак, треба поштовати одредбу да када ријечни бродови буду припремљени за ратну опасност по пропису Ваше Екселенције, и када се изаберу добро утврђене базе за извиђање сукоба или прилике за експедиције, само оне бродове који су направљени преправком старих бродова издвојите за транспорт војних залиха (i.e. *speciei annonariae*).

ПРОГЛАШЕНО ПЕТ ДАНА ПРИЈЕ ФЕБРУАРСКИХ КАЛЕНДИ У КОНСТАНТИНОПОЉУ У ГОДИНИ ПЕТОГ КОНЗУЛАТА НАШЕГ ГОСПОДАРА ТЕОДОСИЈА АВГУСТА И КОНЗУЛАТА ОНОГА КОЈИ ЋЕ БИТИ НАЈАВЉЕН¹⁸

После смрти цара Аркадија 408. године н. е. његов син Теодосије II, који је био дијете, наслиједио је пријесто без икаквог насиља.¹⁹ Цариградско регентство пало је на Флавија Антемија, изванредног генерала, дипломату и администратора.²⁰ Почетак владавине Теодосија II и регентства Антемија обиљежила је криза. Озбиљна несташница жита довела је до нереда на улицама престонице. Антемије је брзом реакцијом смирио стање, а након смрти Стилихона успоставио је добре односе са двором у Равени.²¹ Новим уговором потврдио је мир са Персијанцима, а градовима дуж Дунава и Илирика додијелио је помоћ како би се опоравили од готских пустошења.²²

¹⁸ О конструкцији *Qui fuerit nuntiatus* у царским декретима вид. у: R. S. Bagnall, K. A. Worp, "The Consuls of A.D. 411–412", *Mnemosyne*, Fourth Series, Vol. 31, Fasc. 3, 1978, 287–293.

¹⁹ Prok. *De Bellis*, I, 2, 1–10. Cf. Cod. Theod. IX, 34, 10; XII, 8, 1.

²⁰ J. B. Bury, *History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, Vol. I, Macmillan & Co., Ltd. 1923, 155–160.

²¹ Cod. Theod. XIV, 16, 1.

²² Олакшице и помоћ су, превасходно, биле намијењене декурионима тј. члановима локалних курија на подручју Илирика. Вид. Cod. Theod. XII, 1, 177: „*IDEM AA. LEONTIO PRAEFECTO PRAETORIO ILLYRICI. Etsi veterum principum sanctiones eos, qui nullis curiae nexibus obligati soli genitalis amore vel liberalitatis cupiditate suadente munus curiale*

Инвазија Хуна, коју је предводио краљ Улдин, одбијена је у Мезији. Послије Алариховог пустошења и пљачкања Рима 410. године н. е., Антемије је донио важну одлуку да обнови флоту на мезијском и скитском лимесу 412. године н. е. и почео је да утврђује Константинопољ. Прва фаза изградње великог „Теодосијевог зида“ окончана је 413. године н. е. како би се заштитио град који је одавно прерастао првобитни Константинов зид.²³ Изградња се наставила и током наредних деценија.

У склопу ове Антемијеве одбрамбене политике упућен је декрет Констансу, магистру војном за Тракије, о обнови римске флоте на Дунаву. Римска ријечна флота стационирана на мезијском и скитском лимесу, судећи према декрету, састојала се од старих реконструираних и нових бродова (*lusoriae*)²⁴ који су служили као извиђачки патролни бродови (*judiciariae*), за извиђање и превоз намирница и оружја, и приобалних патролних бродова (*agrarienses*) који су чували саму обалу. Овај декрет је једини из времена позног царства који се директно односио на ријечну флоту на мезијском и скитском лимесу. Потреба за обновом постојеће флоте и повећањем броја

subierint, obligari necessitatibus curiarum praecipiunt, tamen vastato Illyrico consulentes apud omnes dumtaxat Illyrici civitates praecipimus observari, ut, quisquis posthac integrae opinionis a consortio curiae penitus alienus ultro munus curiale putaverit subeundum vel oblata dumtaxat pecunia, per quam id ex integro poterit expediri, vel actu muneris ipsius vel insignibus subeundis, id est sive cum populi plausu sive etiam verecundae et tacitae conscientiae remuneratione contentus, adhibito ordine vel maiore eius parte illius videlicet civitatis, in qua munus spontaneum crediderit explicandum, in iudicio rectoris provinciae vel absente eo apud duumviros sive defensorem eiusdem civitatis primo se curiae non teneri incorrupta ordinis adstipulatione perdoceat, dein si certum munus se explicaturum promiserit, curialium praesentium responsione munitus, quod nec ipse nec facultates eius aut successores utpote curialis inquietudinem sustinebunt, liber et ab omni securus molestia curiali promissum munus absolvat, nec enim quod coeperit semiplenum deserere permittatur; ita ut pro hac liberalitate, peracto munere quod sponte promisit, eum honorem in ea civitate habeat, quem curialis habet eodem munere suscepto pariter et impleto. Sed si quis ex curiali prosapia vel gratia vel angustiis ordinis abusus praetextu legis per munus aliquod se putaverit curia liberandum, post expletum munus et gratiosam vel necessitate expressam professionem ordinis nihilo minus pulsetur a curia utpote curialis. quam legem, ex quo lata est videlicet valituram, per omne dumtaxat Illyricum praecipimus observari. DAT. XVI KAL. MAI. CONSTANTINOPOLI LUCIO V.C. CONS.”

²³ Bury, *op. cit.*, 70.

²⁴ Именица *lusoria* је скраћени облик од *navis lusoria* (пл. *naves lusoriae*) – брод који плеше, и означавала је тип мањег војног брода који је у доба позног царства служио за чување обале, извиђање, транспорт војника и намирница. Посада је била састављена од 30 веслача. Овакви бродови пловили су не само дунавским лимесом него и лимесом на Рајни (*Classis Germanica*). (Вид. О. Höckmann, “Late Roman Rhine vessels from Mainz, Germany”, *International Journal of Nautical Archaeology*. Wiley, 22 (2), 1993, 125–135.) Амијан Марцелин у свом дјелу помиње ове бродове. Amm. Marc. 18, 2, 12: „*Et collecti nocte provecta inpositique omnes, quos lusoriae naves quadraginta quae tunc aderant solae ceperunt, decurrere iubentur per flumen adeo taciti ut etiam remi suspenderentur ne barbaros sonitus excitaret undarum, atque mentis agilitate et corporum, dum hostes nostrorum ignes observant, adversas perrumpere limitis ripas.*”

бродова била је последица очекивања нових масовних варварских инвазија, нарочито Хуна. Према овој наредби, скитски лимес, који је био знатно дужи и шири од мезијског, требало је снабдјети са 125 бродова (110 нових плус 15 старих реконструисаних), што је 25 бродова више од мезијског који је требало снабдјети са укупно 100 бродова (90 новије градње и 10 старих реконструисаних).

Иста наредба обавезала је Констанса, магистра војног за Тракије, да у периоду од седам година замијени све старе ратне бродове, а сваке године да на скитски лимес отпреми додатних 17 нових бродова (5 *judiciariae* и 12 *agrarienses*), извиђачких и приобалних, тј. укупно 119 бродова за наведени период. Ако се овом броју дода претходни број од 125 бродова, добијемо 244 брода (229 нових и 15 старих бродова) који је требало да покривају скитски лимес у првим деценијама 5. вијека н. е. У истом периоду, на мезијски лимес сваке године требало је бити отпремљено 14 реконструисаних старих бродова, извиђачких и приобалних (4 *judiciariae* и 10 *agrarienses*), тј. укупно 98 бродова. Када овом броју додамо 100 бродова (90 новије градње и 10 старих реконструисаних), одобрених 412. године, добијемо цифру од 198 бродова римске ријечне флоте која је почетком петог 5. вијека н. е. требало да чува лимес на Дунаву.

У којој мјери је седмогодишњи план за мезијски и скитски лимес био реализован тешко је утврдити. Антемије је мјере контроле могао да спроводи само током прве двије године, јер му се већ од друге половине 414. године н. е. губи сваки траг. Посљедњи помен Антемија проналазимо у царском декрету који је проглашен 9. априла 414. године н. е. у Константинопољу којим су опроштени дугови тј. неплаћени заостали порези свим становницима источних провинција за период од 1. септембра 367. године н. е. до 1. септембра 407 године н. е.²⁵ Отпис неплаћених пореза покривао је период од

²⁵ Отпис свих неплаћених пореза у наведеном периоду није укључивао неплаћене порезе у рудницама и каменоломима. Три дистикта су наведена: *Docimeum*, *Proconnesus* и *Troada*. Занимљиво је видјети да је Антемије, који не само да је био аутор овог декрета већ и његов прималац, у списку оних којима је проследио декрет навео управнике провинција на простору Илирика. Вид. Cod. Theod. XI, 28, 9: „*IDEM AA. ANTHEMIO PRAEFECTO PRAETORIO. Per omnes provincias Orientis ex indictione undecima valentiana in quintam usque nuper transactam indictionem, annorum scilicet quadraginta, id est ex consulatu divorum valentiniani et valentis iterum augustorum usque ad consulatum invictissimi honorii patrum mei septies et meum iterum, omnium generalium titularum sub aequa lance tam curiis quam collatori privato et patrimoniali, divinae quin etiam domui omnique iuri munifico, nec non et cellariis, praeter trium metallorum debitoribus Docimeni, Proconnesis et Troadensis, concessimus reliqua, sive species sive aes pecunia aurum argentumque debetur, ita ut nec horreis et praefectoriae arcae nec nostro aliquid ex his aerario debeatur; sequentis temporis debitis ex indictione sexta usque ad praesentem duodecimam emergentibus necessitatibus reservatis. DAT. V ID. APRIL. CONSTANTINOPOLI CONSTANTIO ET CON- STANTE CONSS. De eadem re scriptum edictum ad populum: ad Marcianum comitem sacra- rum largitionum: Musellio praeposito sacri cubiculi de titulis ad domum sacram pertinentibus:*

40 година. Царева сестра Пулхерија²⁶ убрзо након овог декрета преузела је регентство, а Монаксије је изабран за новог префекта преторија.²⁷ Антемијева судбина остала је непозната. Постоји велика вјероватноћа да је, као и Стилихон 408. године н. е., пао као жртва дворске завјере.²⁸

Оно што је евидентно јесте намјера префекта преторија да приликом обнове флоте на Дунаву скитски лимес покрије новим ријечним бродовима, а мезијски лимес бродовима новије градње (старост и до неколико година) и старим реконструисаним бродовима. Овако обновљена римска флота требало је да буде прва линија одбране од хунских најезди. Антемије је Констансу препустио да се својом сналажљивошћу и марљивошћу (*sublimitate tua pro sua industria disponente*) побрине за изворе финансирања обнове флоте и реализацију седмогодишњег плана, притом му је скренута пажња на то да мора да редовно доставља извјештаје о урађеном послу. Опаска о томе да је ово „питање” праведно уређено (*quod quidem iam recte credimus*) открива да су већ упућене жалбе на одлуку да се финансирање римске ријечне флоте пренесе са централних власти на војне заповједнике. Сва финансијска одговорност пала је не само на магистра војног за Тракије већ и на локалну власт, јер су они могли бити једини извор финансирања обнове старих бродова, изградње и монтаже нових бродова. Изградња и монтажа бродова морала се одвијати у лукама и пристаништима флоте на територији локалних заједница. Овај декрет најбољи је показатељ да је обавеза финансирања римске ријечне флоте у вријеме позног царства пала на терет локалних курија тј. декуриона јер су они сносили и све друге финансијске обавезе према држави.²⁹

ad rectores provinciarum: et de metallariis edictum ad populum per provincias Illyrici et ad rectores provinciarum.” Отпис неплаћених пореза била је мјера коју је Антемије често користио као вид помоћи подручјима која су претрпјела варварске инвазије и разарања. Такве мјере биљежимо на подручју провинције Африке 409. и 410. године н. е. Вид. Cod. Theod. XI, 28, 6–7.

²⁶ G. K. Holm, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley – Los Angeles, California: University of California Press, 1982, 97.

²⁷ Cod. Theod. XIII, 1, 21.

²⁸ Пулхерија је 412. године н. е. дошла у сукоб са Антиоком, који је као и Антемије годинама вјерно служио династији, и навела свог брата Теодосија II да га разријешити дужности *praepositus*-а. Након тога преузела је лични надзор над царском породицом. Вид. Holm, *op. cit.*, 91. Cf. M. McEvoy, *Child Emperor Rule in the Late Roman West*, AD, 367–455, Oxford 2013, 153–186.

²⁹ Пребацивање финансијске одговорности на локалну власт потврђује Дванаеста књига Теодосијевог кодекса посвећена декурионима. О финансијским обавезама и дужностима декуриона вид. Ж. Шајин, Г. Маричић, „Положај и статус декуриона у време Позног царства”, у: *Зборник радова са 13. Међународној научној скупштини: „Антика и савремени свијет. Етнотопијски значај древних знања античких аутора и у још једној традицији”*, Друштво за античке студије Србије, Београд 2021, 301–323.

Казнена политика римских царева у случају неиспуњавања наредби почивала је на општем принципу према коме је особље римских званичника плаћало већу казну од самих званичника јер је њихова одговорност била да се постарају да њихови надређени спроводе закон.³⁰ У декрету из 412. године н. е. особље војних заповједника флоте у случају занемаривања наредбе плаћало је педесет либри злата, а сам заповједник тридесет либри злата. Особље магистра војног за Тракије је, такође, било кажњено са педесет либри злата уколико нису поднијели званичан извјештај канцеларији магистра војног (i.e. *magisteria potestatis*) о томе да изградња предвиђеног износа бродова за сваку годину није постигнута, или да је посао остао незавршен због занемаривања.

Унутрашње и спољне околности у царству нису ишле наруку римским званичницима на терену. Декрет из 412. године н. е. усљедио је само двије године након Алариховог пустошења Рима.³¹ Те 412. године Готи су опустошили централну и јужну Италију и усмјерили се преко Алпа ка западу.³² Главна опасност по одбрану римских граница од германских и хунских инвазија, осим дворских завјера које су са политичке сцене често уклањале најспособније генерале и званичнике попут Стилихона и Антемија, било је дезертерство римских војника. Не треба сумњати да је овај тренд о коме свједочи цијело 18. поглавље Теодосијевог кодекса захватио и римску флоту.³³ Отуђење локалних од централних власти, као и бјекство декуриона, знатно је усложњавало финансијску контролу и спровођење наредби на терену. Римска флота на којој је почивала одбрана мезијског лимеса на Дунаву у првим деценијама 5. вијека суочила се са два проблема: недостатком новца и људства. Сваке године било је све више варвара који су надирали преко Дунава, а о њиховим бродовима

³⁰ Cod. Theod. I, 6, 9: „*IMPPP. VALENTINIANUS, THEODOSIUS ET ARCADIUS AAA. AD. SYMMACHUM PRAEFECTUM URBI. Disputari de principali iudicio non oportet: sacrelegii enim instar est dubitare, an is dignus sit, quem elegerit imperator. Si quis igitur iudicium fuerit repertus, qui supercilium suum principali aestimet iudicio praeferendum, quinque libras auri eius officium, nisi formam nostrae sanctionis suggesserit, decem ipse fisci viribus inferre cogatur DAT. V K. MAI. MED(IOLANO) POST CONSULATUM RICHOMERIS ET CLERCHI VV. CC.*” Декрет су прогласили цареви Валентинијан, Теодосије и Аркадије 27. априла 385. године н. е. у Милану и упутили га Симахусу, префекту града. У случају да је судија показивао непоштовање према царским пресудама или именовањима, његово особље било је приморано да плати фиску пет либри злата, осим ако му нису пријавили општи принцип царског кажњавања – тада је судија морао да плати десет либри злата.

³¹ H. Wolfram, *History of the Goths*, University of California Press, 1988, 150–170.

³² Wolfram, *op. cit.*, 162–163.

³³ Cod. Theod. VII, 18, 1–22. Cf. Ж. Шајин, „Дезертерство римских војника у вријеме Позног царства”, у: *Зборник радова са 14. међународној научној скупштини: „Античка и савремени свијет: истраживање истине и слободе, закона, правде и демократије код античких аутора и у постојећој историји”*, Друштво за античке студије Србије, Београд 2023, 184–202.

чујемо још у вријеме готских инвазија.³⁴ Уз сву генијалност и снажљивост Антемија у осмишљавању седмогодишњег плана и способности војних заповједника и магистра за војна питања да реализује план о изградњи нових и реконструкцији старих бродова на Дунаву, вријеме је било на страни варвара. Најезда Хуна из 441. године н. е. је то најбоље показала. Хуни су под вођством Атиле прешли Дунав и опустошили цијели Илирик. Само захваљујући Антемијевој далековидости велики Теодосијев зид спасио је Константинопољ од освајања и пустошења.

ЗАКЉУЧАК

Римска ријечна флота стационирана на мезијском и скитском лимесу у првим деценијама 5. вијека н. е., судећи према седамнаестом поглављу Седме књиге Теодосијевог кодекса, састојала се од лусорија, старих реконструисаних и нових бродова, који су служили као извиђачки патролни бродови (*judiciariae*) и приобални патролни бродови (*agrarienses*). Флавије Антемије, регент цара Теодосија II и префект преторија за Исток, крајем јануара 412. године упутио је наредбу Констансу, магистру војном за Тракије, о обнови римске флоте на Дунаву (*De lusorii Danuvii*). Обнова постојеће флоте и повећање броја бродова требало је да буду реализовани у периоду од седам година. Након пустошења Рима од стране Алариха 410. године н. е. и услед надлазеће опасности од инвазије Германа и Хуна Антемијева одбрамбена политика из 412. године подразумијевала је обнову флоте на скитском и мезијском лимесу и изградњу великог Теодосијевог зида у Константинопољу. Према овој наредби, скитски лимес, који је био знатно дужи и шири од мезијског, требало је снадбијети са 125 бродова, а мезијски лимес са укупно 100 бродова. Иста наредба обавезала је Констанса да у периоду од седам година (412–417. г. н. е.) замијени све старе ратне бродове, а да на крају седмогодишњег периода скитски лимес брани са 244 бродова, а мезијски лимес са 198 бродова римске ријечне флоте. Велики проблем за реализацију обнове дунавске флоте био је недостатак новца. Магистар војни и његови заповједници требало је да се својом снажљивошћу и марљивошћу побрину за изворе финансирања. Отуђење локалних од централних власти, као и бјекство декуриона, знатно је усложњавало финансијску контролу и отежавало спровођење плана на терену. Изградња великог Теодосијевог зида окончана је 413. године н. е. Антемије је реализацију плана за обнову дунавске флоте могао да

³⁴ Starr, *op. cit.*, 194–195.

прати само током прве двије године и шест мјесеци. Средином 414. године н. е. изненада је нестао са политичке сцене. Царева сестра Пулхерија је у јулу 414. године постала регент млађем брату. За новог префекта преторија за Исток изабран је Флавије Монаксије. Хуни су под вођством Атиле 441. године н. е. прешли Дунав и опустошили цијели Илирик. Само захваљујући Антемијевој далековидости велики Теодосијев зид спасао је Константинопољ од освајања и пустошења.

ЛИТЕРАТУРА

- R. S. Bagnall, K. A. Worp, "The Consuls of A.D. 411–412", *Mnemosyne*, Fourth Series, Vol. 31, Fasc. 3, 1978, 287–293.
- S. Giorcelli Bersani (ed.), *Romani e barbari: incontro e scontro di culture*, Turin 2004.
- Y. le Bohec, *L'armée romaine sous le Bas-Empire*, Paris 2000.
- O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier – VIe siècles.*, Colloquia Pontica 2, Oxford 1996.
- R. Bratož, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568), у: *AAAd* 54, 2003, 477–527.
- Th. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman military policy and the Barbarians*, ca 375–425 A.D, Indianapolis 1994.
- J. B. Bury, *History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, Vol. I, Macmillan & Co., Ltd. 1923.
- A. Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the court of Honorius*, Oxford 1970.
- P. Heather, *Goths and Romans*, Oxford 1992.
- G. K. Holum, *Theodosian Emperresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley – Los Angeles, California: University of California Press, 1982.
- O. Höckmann, "Late Roman Rhine vessels from Mainz, Germany", *International Journal of Nautical Archaeology*. Wiley, 22 (2), 1993, 125–135
- R. Ivanov, "Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios", *BerRGK* 78, 1997, 467–640.
- M. McEvoy, *Child Emperor Rule in the Late Roman West*, AD, 367–455, Oxford 2013.
- Th. Mommsen, P. M. Meyer (eds.), *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, 2 vols, Berlin 1954.
- П. С. Петровић, „Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији”, *Службени лист* XL–XLI, 1989–1990, 207–216.
- G. C. Starr, *The Roman Imperial Navy, 31B.C. – A.D. 324*, 3rd ed., Chicago 1993.
- Н. Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик СКА ХCVIII, Београд 1941–1948.

- M. Vannesse, *La défense de l'Occident romain durant l'Antiquité tardive. Recherches géostratégiques sur l'Italie de 284. à 410 ap. J.-C.*, Bruxelles 2010.
- H. Wolfram, *History of the Goths*, University of California Press, 1988.
- Ж. Шајин, Г. Маричић, „Положај и статус декуриона у време Позног царства”, у: *Зборник радова са 13. Међународној научној скупи: „Антика и савремени свет. Етнотопиолошки значај древних знања античких аутора и у њиховој традицији”*, Друштво за античке студије Србије, Београд 2021, 301–323.
- Ж. Шајин, „Дезертерство римских војника у вријеме Позног царства”, у: *Зборник радова са 14. међународној научној скупи: „Антика и савремени свет: питање истине и слободе, закона, правде и демократије код античких аутора и у њиховој традицији”*, Друштво за античке студије Србије, Београд 2023, 184–202.

Željka Šajin

University of Banja Luka
Faculty of Philosophy

THE ROMAN FLEET ON THE DANUBE LIMES IN THE LATE EMPIRE

Summary

The Roman river fleet stationed on the Moesian and Scythian border in the first decades of the fifth century AD, judging by the seventeenth chapter of the Seventh Book of The Theodosian Code (*De lusorii Danuvii*) consisted of *lusoriae*, river patrol craft, which served as reconnaissance patrol craft (*judiciariae*), and inshore patrol craft (*agrarienses*). The respective functions of the *judiciariae* and the *agrarienses* were to choose well fortified bases for spying out conflicts or (and) an opportunity for expeditions. Flavius Anthemius, a regent of the Emperor Theodosius II and a praetorian prefect of the East, sent a decree to Constans Master of Soldiers throughout Thrace on 28th of january 412. AD in order to strengthen the Roman fleet on the Danube. The restoration of the fleet and the increase in number of craft should have been implemented within a period of seven years. The main reason for his decisions was the sack of Rome undertaken by the Visigoths led by their king Alaric and the current Germanic and Hunnic invasions. Anthemius' defense policy included the renewal of the fleet on the Scythian and Moesian border and the construction of the great Theodosian Wall in Constantinople. According to his decree, 244 river patrol craft were assigned to the Scythian border as it was rather widespread and extensive, and 198 river patrol craft to the Moesian border. The biggest issue for the renewal of the fleet was the lack of funds. The Master of Soldiers throughout Thrace and his military commanders had to arrange from what sources the assembly and construction of these craft must be procured. The alienation of the local goverment from the central authorities, as well as the escape of decurions, significantly complicated financial

control and made it difficult to implement the decree. The construction of the Great Wall of Theodosius was completed in 413 AD. Anthemius could control the implementation of the plan only during the first two years and six months. In the middle of 414 AD. he suddenly disappeared from the political scene. The emperor's sister Pulheria received the title augusta and assumed the regency. The Huns under the leadership of Attila crossed the Danube in 441 AD and devastated cities of Illyricum. Only thanks to the activity and foresight of Anthemius, the Great Wall of Theodosius saved Constantinople from conquest and destruction.

РЕЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

Мирјана Глигоријевић Максимовић
Београд

АНТИЧКИ УТИЦАЈИ У СЛИКАРСТВУ НАЈСТАРИЈИХ СРПСКИХ ЗАДУЖБИНА*

АПСТРАКТ: Од почетка XIII века, када су осликане прве задужбине српских ктитора, појављују се антички утицаји на зидном сликарству. Тако се на фрескама Богородичине цркве у Студеници, задужбини Стефана Немање и његових синова, затим на живопису у Цркви Св. Спаса у манастиру Жичи, задужбини краља Стефана Првовенчаног, фрескама у Цркви Вазнесења Христовог у Милешеву, задужбини краља Владислава, и у Цркви Успења Богородичиног у Морачи, задужбини кнеза Стефана, сина Вукановог, уочавају различити елементи античке уметности. Они се испољавају у композицијама, моделацији, цртежу, и колориту фресака и долазе до свог пуног изражаја у другој половини XIII века, у сликарству Сопотана.

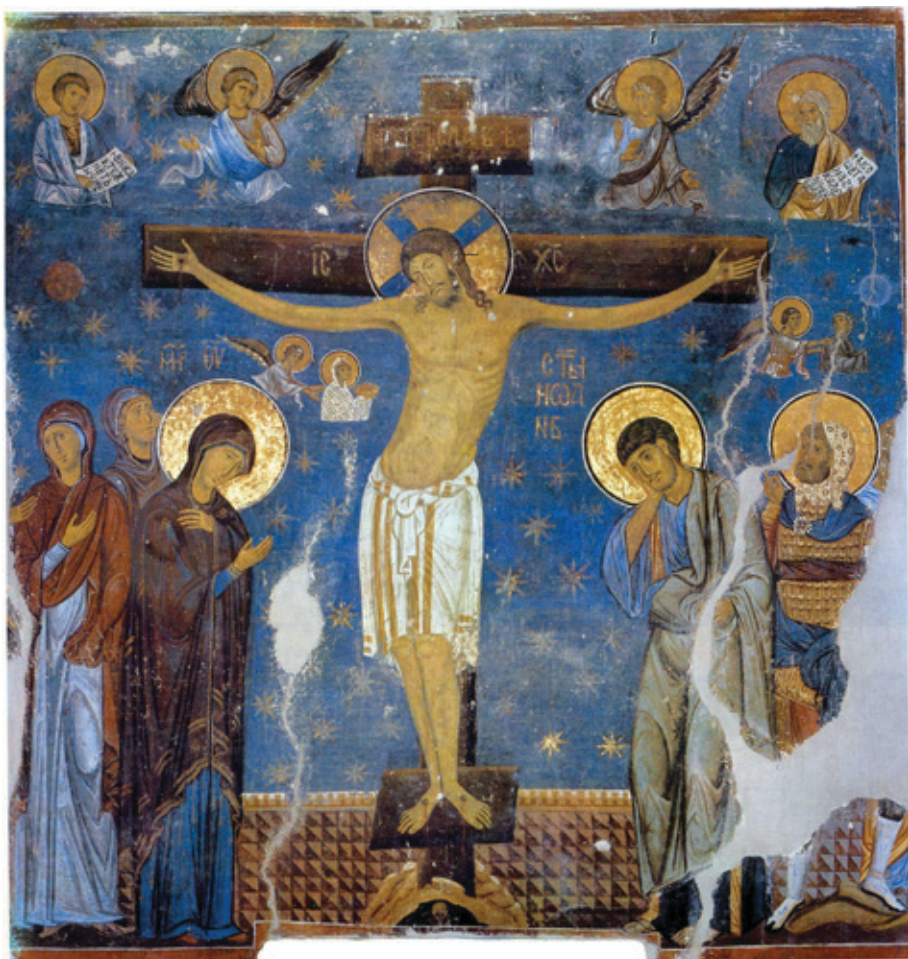
КЉУЧНЕ РЕЧИ: фреске, живопис, античка уметност, Студеница, Жича, Милешева, Морача, Немања, Стефан Првовенчани, Владислав, Стефан, Вукан.

Од почетка XIII века, када су осликане прве задужбине српских ктитора, појављују се антички утицаји на зидном сликарству у Србији. Ослањање на античку уметност одвијало се постепено, преко појединих елемената: у садржају, композицијама, цртежу, моделовању и колориту.¹

Најстарији ансамбл фресака делимично је сачуван у Богородичиној цркви у Студеници, задужбини Стефана Немање и његових

* Рад је настао из саопштења поднетог на 14. Међународном научном скупу Друштва за античке студије Србије *Антика и савремени свет: Пићање истиине и слободе, закона, правде и демократије код античких аутора и у њиховој традицији* (Београд, 15–17. децембар 2023. године).

¹ С. Радојчић, „Улога антике у старом српском сликарству”, у: С. Радојчић, *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд – Нови Сад 1982, 65–73; М. Глигоријевић Максимовић, „Антички елементи у задужбинама српских ктитора XIII века”, *ЗПВИ* 46, 2009, 255–264.

Сл. 1. Студеница, Распеће

синова. Саграђена у последњим годинама XII века, црква посвећена Успењу Богородице осликана је у првој деценији XIII века.² На сачуваним фрескама појављују се елементи античке, односно хеленистичке уметности. Тако је композиција Благовести, на тријумфалном луку, обогаћена са више детаља: неколико грађевина и вртом.³ Поред Богородице и арханђела, сасвим лево приказана је једна грађевина са стубовима, који су украшени капителима и драперијом, док је у

² В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 31–32; М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шаkota, *Манастир Св. Јудеица*, Београд 1986, 9–21.

³ Г. Бабић, В. Корач, С. Ђирковић, *Св. Јудеица*, Београд 1986, 68–81.

Сл. 2. Студеница, Распеће, детаљ

средини представљен врт са оградом и растињем, који илуструје стихове о ограђеном врту из „Песме над песмама”⁴ и Богородичине епитете из поезије Јована Дамаскина.⁵ На десној страни представљена је велика грађевина са стубовима и украшеним капителима који носе фронтон и коси кров, док се иза Богородице виде делови још једне грађевине.

На најлепшој композицији у Богородичиној цркви, Распећу, која се налази на западном зиду наоса, видљиви су такође утицаји антике.⁶ На овој пространој сцени приказано је више личности: Богородица са три жене на левој страни, док су апостол Јован и војник Лонгин на десној страни (Сл. 1). Композиција је обogaђена већим бројем нових детаља: поред крста са разапетим Христом, приказане су две персонификације: на левој страни анђео доводи жену у белој одећи, која прикупља крв из Христове ране, персонификацију нове Цркве, Новог завета (Сл. 2), а на десној страни други анђео одводи

⁴ Пјес. 4, 12.

⁵ В. Ј. Ђурић, нав. дело, 32; М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шаkota, нав. дело, 145, сл. 106.

⁶ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, нав. дело, 68–81, сл. 62–67.

Сл. 3. Студеница, Распеће, детаљ

жену у тамној одећи, која симболише Стару цркву – Синагогу, Стари завет (Сл. 3). Ове персонификације илуструју стихове Андреје Критског, византијског песника из VIII века.⁷ Изнад крста представљени су: лево анђеоло који показује на Мојсија са развијеним свитком, а десно други анђеоло који показује на пророка Исаију, такође са развијеним свитком, чији текстови указују на слагање Старог и Новог завета.⁸ На тамноплавој позадини, на левој страни поред крста је приказано сунце, а на десној месец, док су свуда околу златом насликане звезде.

Обогаћивање садржаја композиција новим елементима, уношење већег броја грађевина, моделовање ликова, њихова лепота, складност фигура, као и префињени колорит, повезују ово сликарство са античким узорима. Композиција Распећа добила је бројне детаље; метафоре и симболе који потичу из античке уметности, али њихова подлога лежи у литургијским текстовима и црквеној поезији.⁹

Утицаји антике видљиви су такође на сликаним стубићима и луковима који уоквирују фигуре Св. Стефана и Св. Николе, уз олтар-

⁷ В. Ј. Ђурић, нав. дело, 32, т. XVII.

⁸ 5 Мој. 28, 66; Иса. 53, 7; Дјел. 8, 32.

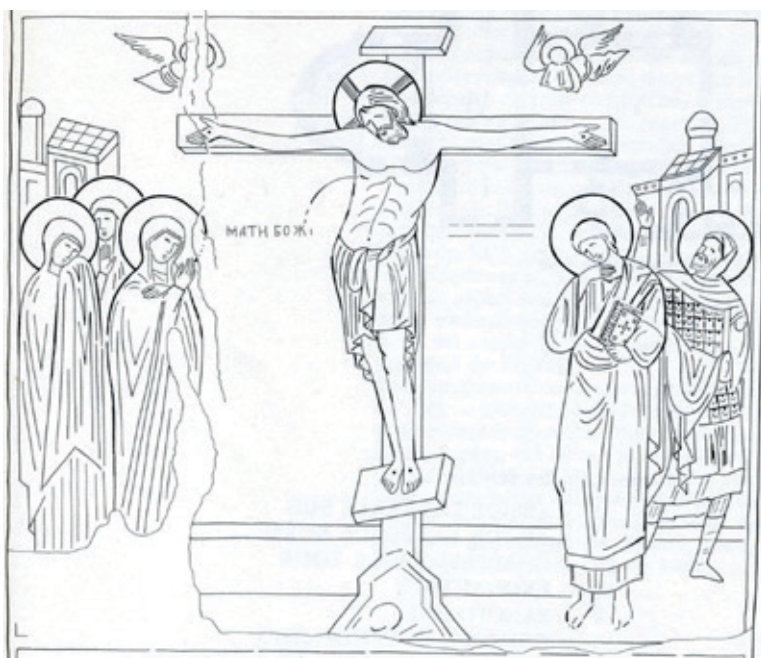
⁹ М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, нав. дело, 137–167.

Сл. 4. Студеница, Јован Претеча

ску преграду, и Св. Јована Претече (Сл. 4) и Св. Саве Јерусалимског у наосу.¹⁰ На пресликаним сценама из XVI века, које понављају првобитни живопис, као што је Рођење Христово, додато је неколико епизода које раздвајају и повезују брежуљци: Анђео се јавља Јосифу, Јосифова сумња, Купање малог Христа, Бекство у Египат. Такође, иза јеванђелиста и делимично пресликаних сцена Сретења, Уласка

¹⁰ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, нав. дело, 68–81, сл. 54, 57, 68.

Сл. 5. Жича, Распеће

Сл. 6. Жича, Распеће

у Јерусалим и Васкрсења Лазаревог, у позадини су представљене грађевине у перспективи, налик на античке, којима се продубљује простор.¹¹

Црква Вазнесења Христовог, Св. Спаса, у манастиру Жичи, задужбина је Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава и брата Саве. Саграђена је у другој деценији XIII века и у њој је био крунисан њен ктитор Стефан Првовенчани 1217. године.¹² Живописана је после 1220. године, када је, према речима хагиографа Теодосија у Житију Светог Саве, новоименовани архиепископ Сава, враћајући се из Никеје, довео са собом из Константинова Града мраморнике и живописце.¹³ На малом броју сачуваних фресака, ликови и фигуре имају хеленистичке пропорције, њихови покрети су класични и одећа је моделована на антички начин. У позадини композиција Распећа, у јужној певници, и у Скидању с крста, у северној певници, приказане су грађевине са куполама које дочаравају дубину простора. Сцена Распећа (Сл. 5, 6), слично конципована као она у Студеници, са Богородицом и женама на левој страни и апостолом Јованом и Лонгином на десној, обогаћена је грађевинама у позадини, док два анђела лете поред крста.¹⁴

Фреске у Цркви Вазнесења Христовог у Милешеви, задужбини краља Владислава, настале су пре 1228. године. Иако велики део живописа није сачуван, на основу преосталих фресака може се видети да се ради о изузетно квалитетном сликарству новог стила које се својим композицијама, облицима и пластичном обрадом ослања на дела хеленистичке уметности.¹⁵ Ликови анђела на Христовом гробу, у сцени Мироносице на Христовом гробу, која се налази на јужном зиду наоса, и Богородице (Сл. 7) из сцене Благовести на источној страни ступца поткуполног простора, античке лепоте, изузетне моделације, најбољи су примери главних одлика милешевских сликара.¹⁶ Новине се појављују у повећаном броју епизода у оквиру једне композиције и у умножавању личности и детаља у једној сцени. Тако се композиција Рођења Христовог, на северној страни поткуполног простора, састоји од више епизода: Јосифова сумња, Купање малог Христа, Пастири са овцама, а у сцени Скидање са крста, на

¹¹ М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, нав. дело, 138–156.

¹² М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 5–25.

¹³ В. Ј. Ђурић, нав. дело, 33–34; Теодосије, *Житије святої Саве*, Београд 1984, 136.

¹⁴ М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, нав. дело, 106–118; В. Ј. Ђурић, нав. дело, 33–34; Б. Живковић, *Жича, Црпљежи фресака*, Београд 1985, 8–10; М. Чанак Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 191–282, 347–392.

¹⁵ С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1967, 9–38; В. Ј. Ђурић, нав. дело, 35–37, таб. XIX–XXI.

¹⁶ С. Радојчић, нав. дело, 17, 24–25, сл. IX, XI, XXIII.

Сл. 7. Милешева, Богородица

јужној страни поткуполног простора, приказано је седам личности. Посебно је занимљива композиција Страшног суда, пространа са много детаља, у чијој се епизоди Мерење душа, смештеној на јужном зиду, појављују анђели који мере душе, односно персонификације душа са крилима, око којих лете ђаволи. У епизоди Море враћа своје мртве, на западном зиду, приказане су бројне морске животиње: рибе, хоботнице, змије, шкољке (Сл. 8), које изгледају као да су пренете са античких подних мозаика.¹⁷

Необично занимљива је ктиторска композиција са краљем Владиславом, на јужном зиду наоса, као и портрети Немањића у припрати: Немања и архиепископ Сава, на источном зиду, Стефан Првовенчани, Радослав и Владислав, на северном зиду, који се префињеним колоритом и благом моделацијом разликују од осталих ликова. Такође међусобна различитост њихових лица, истицање личних карактеристика, указују на портретски поступак сликара.¹⁸

Црква Успења Богородичиног у манастиру Морачи, задужбина кнеза Стефана, сина Вукановог и унука Стефана Немање, саграђена је до 1252. године и потом живописана.¹⁹ Мали број првобитних фресака сачуваних у ђаконикону показују још јаче утицаје антике у пропорцијама личности, моделовању, решавању проблема простора приказивањем пејсажа и архитектуром. Такође, сцене циклуса Св. Илије, којем је ђаконикон посвећен, обилују детаљима, те је композиција Рођења Св. Илије представљена као жанр-сцена са већим бројем личности. Приказани су пророков отац, новорођенче са анђелима, мајка са слушкињом, док су у позадини представљене грађевине. Необични детаљи су насликани и у сцени Вазнесења пророка Илије, на западном зиду ђаконикона, у којој се Св. Илија уноси на небо у колима која у трку вуку четири коња. Сцене Св. Илија и удовица из Сарепте (Сл. 9) и Св. Илија у пустињи Хорат (Сл. 10, 11), показују нов начин обраде драперија, моделовања, док је колорит изузетно нежан. Ово сликарство својим композицијама, цртежом, моделацијом и колоритом, односно ослањањем на античке узор, најављују врхунске домете фресака у сликарству Сопоћана, у другој половини XIII века.²⁰

На сачуваним фрескама у најстаријем живопису српских ктатора, видљиви су нови елементи који означавају ослањање на античке узор: повећавају се број и пропорције композиција, сцене се допуњују новим епизодама и детаљима из свакодневног живота,

¹⁷ С. Радојчић, нав. дело, 16–38, 85, сл. XLIX; Б. Живковић, *Милешева, Црпчежи фреска*, Београд 1992, 15, 18, 51–52, 54.

¹⁸ С. Радојчић, нав. дело, сл. XVIII; Б. Живковић, нав. дело, 35–36.

¹⁹ В. Ј Ђурић, нав. дело, 37; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 23–24.

²⁰ В. Ј Ђурић, нав. дело, 37; С. Петковић, нав. дело, 23–40, таб. 6–12, 226–229.

Сл. 8. Милешева, Страшнии суд

Сл. 9. Морача, Св. Илија и удовица из Сарепте

Сл. 10. Морача, Св. Илија у пустињи Хорат

Сл. 11. Морача, Св. Илија у пустињи Хорат, детаљ

увећава се број учесника, живих покрета и слободније смештених у простору, који се продубљује већим бројем планова и грађевинама античких облика. У иконографски утврђене сцене додају се персонафикације, симболичке и алегоријске фигуре карактеристичне за античку уметност. Перспектива се приказује у различитим пројекцијама, којима се продубљује простор и истиче садржај сцене. У позадини се представља пејсаж који прати ритам сцене или раздваја епизоде једне композиције, а реалистични прикази биљака и животиња подсећају на античке подне мозаике. Новине се показују у прецизном цртежу, обогаченом и префињеном колориту, обради и моделовању људских лица и фигура, чије се пропорције и изглед угледају на античке узор. Захваљујући свим овим компонентама, општи изглед фресака, као и њихови детаљи, одише античким духом и лепотом.

ЛИТЕРАТУРА

- Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Свиђеница*, Београд 1986.
М. Глигоријевић Максимовић, „Антички елементи у задужбинама српских ктитора XIII века”, *ЗРВИ* 46, 2009.
В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јуџославији*, Београд 1974.
Б. Живковић, *Жича, Црпјежи фресака*, Београд 1985.
Б. Живковић, *Милецева, Црпјежи фресака*, Београд 1992.
М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969.
М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манасићир Свиђеница*, Београд 1986.
С. Петковић, *Морача*, Београд 1986.
С. Радојчић, *Милецева*, Београд 1967.
С. Радојчић, „Улога антике у старом српском сликарству”, у: С. Радојчић, *Одабрани чланци и свиђије 1933–1978*, Београд – Нови Сад 1982.
Теодосије, *Жићије светиої Саве*, Београд 1984.
М. Чанак Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манасићир Жича*, Београд 2014.

Mirjana Gligorijević Maksimović
Belgrade

CLASSICAL INFLUENCE IN THE PAINTINGS OF THE OLDEST SERBIAN FOUNDATIONS

Summary

Classical influences were present in wall paintings in Serbia from the early 13th century, when the first foundations of Serbian ktetors were frescoed. Borrowing from classical art was a gradual process that unfolded through individual elements: content, compositions, draftsmanship, modeling, and coloring.

The earliest fresco ensemble has survived in the Church of the Dormition of the Virgin at Studenica, the foundation of Stefan Nemanja and his sons erected in the last years of the 12th century and frescoed in the first decade of the 13th century. The preserved frescoes feature elements of classical or Hellenistic art. For instance, the Annunciation composition on the triumphal arch was expanded with a few edifices and a garden, illustrating the verses about the enclosed garden in the Song of Songs and the Mother of God's epithets in John Damascene's poetry.

The finest composition at the Virgin's Church, the Crucifixion, on the western wall of the naos, also betrays classical influence. This expansive scene includes several figures: the Mother of God with three women on the left and St. John the Apostle and the soldier Longinus on the right. A number of novel details were added to this composition. Next to the cross with the crucified Christ are two personifications: on the left, an angel brings a woman in white garments who collects the blood flowing from Christ's wounds – a personification of the New Church and the New Testament; on the right, another angel leads away a dark-clad woman symbolizing the Old Church – the Synagogue and the Old Testament. These personifications illustrate verses by Andrew of Crete, an 8th-century Byzantine poet. Above the cross is an angel pointing to Moses with an unrolled scroll (left) and another angel pointing to Isaiah, again with an open scroll (right), whose texts suggest the congruence of the Old and New Testaments. On a dark blue background, the sun is on the left side of the cross, and the moon is on the right, surrounded by gold-painted stars.

Classical influence is also apparent on the painted pillars and arches framing the figures of St. Stephen and St. Nicholas next to the altar barrier and St. John the Forerunner and St. Sabbas of Jerusalem in the naos. The overpainted scenes from the 16th century, which replicated the original artworks underneath, such as the Nativity of Christ, include some additional episodes separated and connected by hilltops: an angel appears to Joseph, Joseph's doubt, the bathing of infant Christ, and the flight into Egypt. Also, behind the evangelists and the partially overpainted scenes of the Presentation, Entry into Jerusalem, and the Raising of Lazarus, the background features some buildings rendered in perspective, reminiscent of classical architecture, adding spatial dimensionality.

The Church of the Ascension at Žiča, commonly known as the Holy Savior, the foundation of Stefan the First-Crowned, his son Radoslav, and brother Sava, was built in the second decade of the 13th century. It was the coronation church of its founder, Stefan the First-Crowned, and it was frescoed after 1220 when the newly appointed Archbishop Sava brought Greek artists on his way home from Nicaea. In the few surviving frescoes, faces and figures have Hellenistic proportions, their gestures are classical, and their clothing has classical modeling. In the background of the Crucifixion composition, in the southern choir, and the Deposition from the Cross, in the northern choir, there are domed edifices that convey spatial depth. The Crucifixion scene, conceived similarly to the one at Studenica, with the Mother of God and women on the left and John the Apostle and Longinus on the right, includes buildings in the background and two angels flying above the cross.

The frescoes in the Church of the Ascension at Mileševa, King Vladislav's foundation, were painted sometime before 1228. Although much of this body of art was lost, the preserved frescoes show that these were superb paintings in the new style whose compositions, shapes, and dimensionality drew on Hellenistic art. The faces of

the angels at Christ's grave, in the Myrrhbearers scene at Christ's tomb, on the southern wall of the naos, and the Mother of God in the Annunciation scene on the eastern side of a pillar in the space below the dome, with their classical beauty and exquisite modeling, are the finest examples of the principal characteristics of the Mileševa painters. Novelties appear in an increased number of episodes within one composition and the multiplication of figures and details in a single scene. For instance, the Nativity composition, on the northern side of the space below the dome, comprises multiple episodes: Joseph's doubt, the bathing of infant Christ, and shepherds with sheep, whereas the scene of the Deposition from the Cross, on the southern side of the space below the dome, includes seven figures. A particularly interesting example is the Last Judgment composition, large-format and detailed, whose episode depicting the weighing of souls, on the southern wall, features angels weighing souls and personifications of winged souls, with demons hovering around them. The episode known as 'the sea gave up its dead,' on the western wall, includes many representations of sea creatures: fish, octopuses, snakes, and shells, which seem to have been replicated from floor mosaics of classical antiquity.

Remarkably interesting cases are the donor composition with King Vladislav, on the southern wall of the naos, and the Nemanjić portraits in the narthex, with Nemanja and Archbishop Sava on the eastern wall and Stefan the First-Crowned, Radoslav, and Vladislav on the northern wall, whose sophisticated coloring and gentle modeling differs from that of the other personages. Their different facial features and emphasized personal characteristics suggest the artist's portraiture approach.

The Church of the Dormition of the Virgin at Morača, a monastery founded by Prince Stefan, son of Vukan and grandson of Stefan Nemanja, was built no later than 1252 and then frescoed. The few original frescoes that have survived in the diakonikon betray even more prominent classical influence in the proportion of the figures, modeling, and resolving spatial problems by using landscapes and architectural backdrops. In addition, the scenes in the cycle of St. Elijah, the patron saint of the diakonikon, include a wealth of details, so the scene of the Nativity of St. Elijah was designed as a genre scene with multiple figures, including the prophet's father, the newborn with angels, and the mother with servants, with edifices in the background. Unusual details also appear in the scene depicting the Ascension of Elijah the Prophet, on the diakonikon's western wall, in which St. Elijah ascends to the heavens in a chariot pulled by four galloping horses. The scenes St. Elijah and the widow at Zarephath and St. Elijah in the Chorath desert reveal a novel approach to the treatment of drapes and modeling, with remarkably soft coloring. With its compositions, draftsmanship, modeling, and coloring, drawing on classical models, this art heralds the stellar achievements of the frescoes at Sopoćani in the second half of the 13th century.

The surviving frescoes in the earliest foundations erected by Serbian ktetors include novel elements that betray their classical sources: the number and size of the compositions increased; the scenes were expanded to include new episodes and details from daily life; the number of participants in the scenes grew, with their gestures becoming more fluid and unrestrained in space, itself expanded to include multiple backdrops and edifices reminiscent of classical antiquity. Personifications, symbolic and allegorical figures characteristic of classical art, were added to scenes with a fixed iconography. Perspective was conveyed through different projections, which gave a sense of depth to the space and highlighted the scene's content. Landscapes in the

background of paintings reflected the rhythm of the scene or separated episodes within one composition, and the realistic representations of flora and fauna were reminiscent of classical floor mosaics. Novelties also appeared in precise draftsmanship, more elaborate and refined coloring, and the treatment and modeling of human faces and figures, whose proportions and appearance again took their cue from classical models. Owing to all of these components, the overall appearance of the frescoes and their details exuded a classical spirit and beauty.

Зоја Бојић

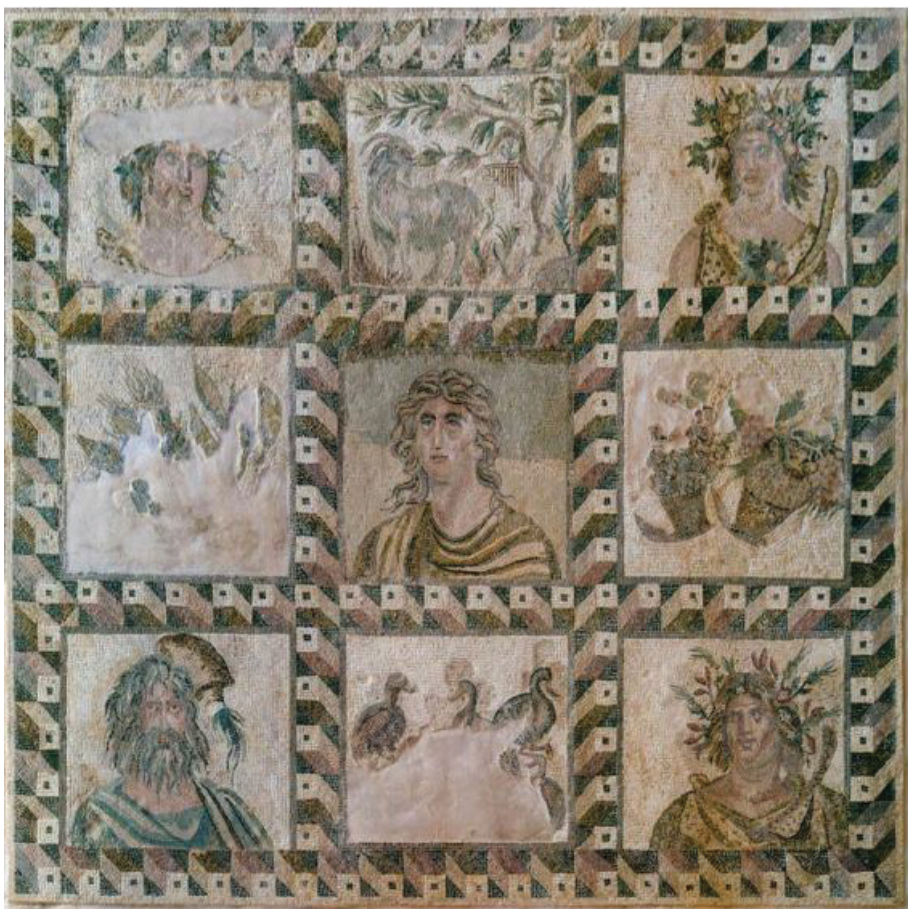
Институт за књижевност и уметност
Београд

ЧЕТИРИ ГОДИШЊА ДОБА: ПРЕДСТАВЕ БАШТЕ У ЛИКОВНИМ УМЕТНОСТИМА ЕВРОПСКЕ АНТИКЕ

АПСТРАКТ: У овом раду се разматра значење теме четири годишња доба у ликовним уметностима европске антике, теме која је честа испрва на црвенофигуралним грчким вазама а затим на мозаицима изведеним у приватним кућама у различитим поднебљима Римског царства. Из свог природног окружења, као тема која власницима тих домова симболично помаже да живе у трајном благостању, она се у римској уметности појављује у модификованом облику прво у фунерарном контексту а затим и као значајан део сакралног амбијента ранохришћанских храмова. Приликом анализе промене значења приказивања четири годишња доба у ликовним уметностима европске антике јавила се потреба да се раздвоји појам Хора од појма њихових генија. Упркос многим иконографским недоследностима и на римским и на ранохришћанским подним мозаицима, могуће је претпоставити да су Хоре и у хришћанском сакралном и секуларном окружењу оличење бесконачног па и ванвременог благостања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: баште, Хоре, генији годишњих доба, ликовне уметности европске антике, ранохришћански мозаик.

Љупке као Харите, украшене росом, цветовима, воћем и границицама, лаганог, скоро лебдећег хода, божанске Хоре оличавају проток годишњих доба са свим њиховим даровима. Наша претходна истраживања указују на ликовну повезаност представа баште са представама годишњих доба. На пример, нека ликовна дела приказују исту башту у четири годишња доба. Међу њима је једна од ликовних

Сл. 1. Непознати уметник, Подни мозаик из Куће Диониса у Пафосу на Кипру, II век наше ере, in situ

традиција композиција персијских тепиха¹ која траје до наших дана. Од европских античких ликовних споменика који приказују сва четири годишња доба истовремено, посебно је вредно издвојити фреску из I века старе ере која тече по четири зида подземне просторије виле познате као Вила ди Ливија и која приказује баштенску флору у цвету а да неке од приказаних биљака не цветају у истом периоду.²

¹ Зоја Бојић, „Представе баште у ликовним уметностима европске антике: до Инда и даље”, *Зборник Античка и савремени свет: истраживање истине и слободе, закона, правде и демократије код античких аутора и у познијој традицији*, Друштво за античке студије Србије, Београд, 2023.

² Giulia Caneva, Lorenza Bohuny, “Botanic analysis of Livia’s villa painted flora (Prima Porta, Roma)”, *Journal of Cultural Heritage*, vol. 4, no. 2, 2003, стр. 149–155.

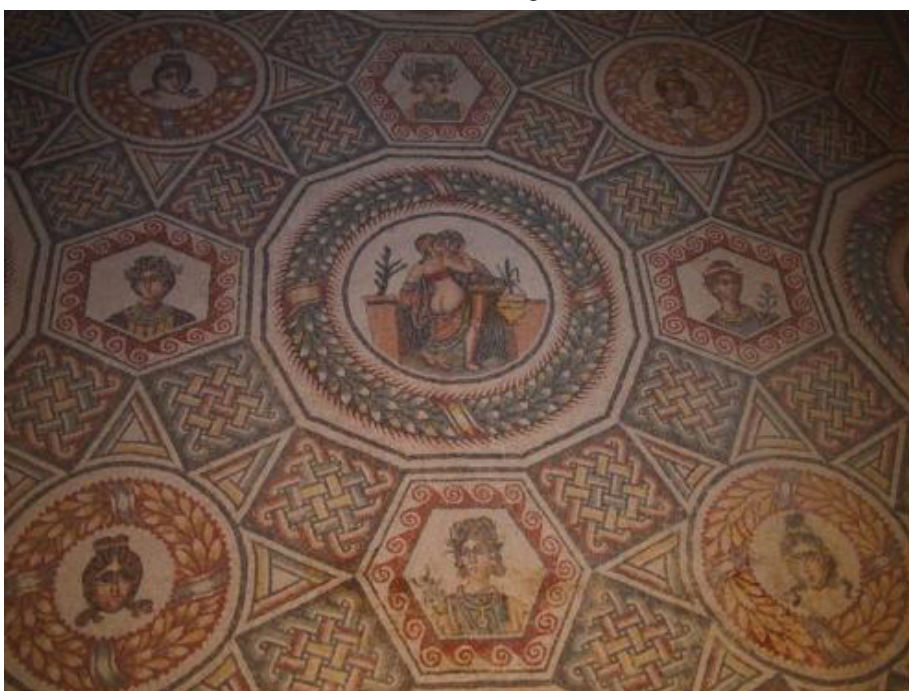

Сл. 2. Непознати уметник, Подни мозаик из Куће Диониса, Волубилис, Мароко, вероватно III века наше ере, *in situ*

У ликовним уметностима европске антике сразмерно чест начин приказивања годишњих доба је као персонификације, о чему су уметници и на европском и на ваневропском тлу оставили сведочанства. Подни мозаици откривени у приватној кући названој Кућа Диониса у Пафосу на Кипру из II века наше ере приказују портрете персонификација четири годишња доба у четири угла веће композиције подељене на девет одвојених поља која приказују другачије теме (сл. 1). Опет у такозваној Кући Диониса, у триклинијуму, али на другом крају Медитерана, у Волубилису у Мароку, изведени су подни мозаици из вероватно III века наше ере који у оквиру јединствене композиције садрже представе портрета персонификованих годишњих доба у медаљонима, као и представе фигура годишњих доба које су приказане такође у медаљонима, изнад сваког од годишњих доба. Ови портрети персонификација разликују се од ликова приказаних фигура које такође представљају персонификације годишњих доба, што значи да су на портретима у медаљонима приказана сама годишња доба као Хоре док њима одговарајуће фигуре оличавају њихове геније. Централно постављене композиције овог мозаика приказују Диониса и појединачне чланове његове пратње (сл. 2). Подни мозаик у соби названој Соба годишњих доба у Вили

Сл. 3. Непознати уметник,
Подни мозаик у Соби годишњих
доба, Вила Романа дел Казале
код Пјаце Армерине, Сицилија,
рани IV век, in situ

Сл. 4. Непознати уметник, Подни мозаик у соби власника виле, Вила Романа
дел Казале код Пјаце Армерине, Сицилија, рани IV век, in situ

Романа дел Казале код Пјаце Армерине на Сицилији из раног IV века наше ере такође приказује портрете персонификација четири годишња доба у медаљонима, док су у другим медаљонима приказане друге композиције (сл. 3). У истој вили, у спаваћој соби власника налази се подна мозаичка композиција често називана еротском и чија централна тема јесте једна љупка еротска композиција која је окружена медаљонима међу којима су они који приказују портрете четири годишња доба (сл. 4). Када се упореде представе четири годишња доба из две различите просторије исте виле, очигледно је да су портрети персонификација годишњих доба на два разна подна мозаика рађени по сличним али не истоветним предлошцима.

Међу овим наведеним примерима приказивања годишњих доба у мозаику који су очигледно представљали популарну тему наилазимо на иконографски дијапазон који има и другачије значење. Неки од наших примера који приказују портрете персонификација као што је онај из Пафоса садрже и женске и мушке ликове. Самим тим може да се претпостави да мушки ликови не представљају неку од митских и митолошких Хора већ њихове геније, на начин сличан оном који је применио уметник из Волубилиса означивши сваки од женских портрета одговарајућим мушким генијем. Генији годишњих доба су неретко приказивани у римској уметности, посебно фунерарној. Вероватно најпознатији такав пример је високи рељеф једног римског саркофага, данас у Дамбертон оуксу, који је био полазна тачка за савремено испитивање питања приказивања четири годишња доба,³ која укључују и примере из наше земље.⁴

Мозаичке представе годишњих доба биле су популарне широм Медитерана⁵ у многим римским културама, што је често очигледно на портретима ових персонификација у медаљонима⁶ међу којима су медаљони из Виле Злитен из Лептис Магне, данас у Музеју Цамахирија у Триполију у Либији. Међу другачијим представама годишњих доба где су она приказана као лепе женске фигуре посебно се издваја по лепоти израде (као и по иконографски необичној композицији) мозаик познат по имену Нептунов тријумф из Чебе, из касног II века наше ере, данас у Музеју Бардо у Тунису (сл. 5). Његов пандан у смислу иконографије представљања фигура годишњих

³ G. M. A. Hanfmann, *A Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge, Mass., 1951.

⁴ Надежда М. Гавриловић, „Фунерална симболика генија годишњих доба у римској уметности: бронзана статуета генија из Народног музеја у Београду”, *Зборник Народног музеја*, XXII-1, 2015, Археологија 231–243.

⁵ Katherine Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman world*, Cambridge University Press, 2006.

⁶ David C. Parrish, *Seasons Mosaics of Roman North Africa*, Rome, 1984.

Сл. 5. Непознати уметник, мозаик Нептунов тријумф, Чеба, касни II век, данас у Музеју Бардо у Тунису

Сл. 6. Непознати уметник, Мозаик годишњих доба из места Дафне, Антиохија, такође познат као Мозаик са сценом лова из такозване Константинове виле, IV век, данас у Лувру

доба као младих девојака, такозвани Мозаик годишњих доба из места Дафне, Антиохија, такође познат као Мозаик са сценом лова из такозване Константинове виле, из IV века, данас у Лувру (сл. 6).

ХОРЕ

Годишња доба представљена као фигуре младих девојака у уметности европске антике су исте Хоре о чијој је насликаној представи Филострат Старији у II веку наше ере написао следеће:

2.34 Хоре

Да се Хоре брину о вратима небеса оставићемо Хомеру као његово посебно знање и повластицу пошто се вероватно спријатељио са Хорама када је наследио небеса, али је тема ове слике једноставна, да је човек разуме. Пошто Хоре које долазе на земљу у свом правом облику играју држећи се за руке током целе године, а земља им у својој мудрости даје годишње плодове. „Немојте да ходате по љиљану или ружи” – не треба да кажем пролећним Хорама, пошто ће, када се згазе, они мирисати слађим мирисом него саме Хоре. „Немојте да ходате по поораним њивама када су меке” – не треба да кажем зимским Хорама, пошто ће, ако Хоре ходају по њима, дати клас жита. А оне златокосе Хоре тамо ходају по врховима класова, али не тако да их сломе или савију, не, оне су тако лаке да нису ни зањихале стабљике. Љупко је то што ти, винова лозо, покушаваш да ухватиш јесење Хоре, јер свакако волиш Хоре, пошто те чине лепом а твоје вино слатким.

То смо пожњели, да се тако изразим, из ове слике, али су саме Хоре веома љупке и изузетно израђене. Како оне певају, и како се ковитлају у игри! Види како нам ниједна није окренута леђима, а види и ону подигнуту руку, слободу распуштене косе, образ зарумењен од трчања и очи које учествују у игри. Можда нам дозвољавају да испричамо причу о сликару, пошто ми се чини да је он, упавши у коло са Хорама, ухваћен у њихову игру, а богиње су можда тиме наговестиле да сликати треба са милином.⁷

На неки начин, овај текст представља закључак Филострата Старијег о ликовним уметностима. Укупни списи о сликама Филострата Старијег завршавају се са овим описом, 2.34 Хоре, описом божанстава која својом милином доносе смену годишњих доба и која овде могу да се схвате као појавни облик саме природе. У овом тексту, Филострат Старији указује да сликар треба да слика у складу са природом и да буде инспирисан природом. Тиме сам сликар постаје

⁷ Филострат Старији, Филострат Млађи, *О сликарству*, превод са старогрчког, предговор и апарат Зоја Бојић, Завод за уџбенике и Досије Студио, Београд, 2013.

стваралац сличан природи, који заједно са природом ствара уметничка дела а онај који описује ту слику то такође чини, са Хором.

Значење Хора у ликовним уметностима европске антике је вишеструко. Њихово кључно значење је то да су оне персонификације појма времена по себи.⁸ Друго од њихових значења је приказивање идеалних простора у којима обитавају и којима припадају. Тај идеални пејзаж који је Филострат Старији описао као онај који одговара појединачним годишњим добима очигледан је на оним мозаичким делима која несумњиво представљају Хоре у игри, као што су то наши примери (сл. 5 и 6). Треће од њихових значења је благостање, пошто оне доносе плодове земље и просперитет. Најзад, Хоре својим менама сведоче о бескрајности и сталности промене.

У свом истраживању иконографије мозаика познатог по имену Нептунов тријумф из Чебе, из касног II века наше ере, данас у Музеју Бардо у Тунису (сл. 5), Гифти Ако-Адоунво идентификује различите контексте у којима се у римској мозаичкој уметности северне Африке (Ачола, Ел Џем, Картага, Чеба, Хајара, Волубилис, Злитен) у периоду између I и средине IV века појављују ликови годишњих доба.⁹ Иако их сама тако не категорише, из њеног детаљног истраживања израћају три доминантна аспекта приказивања Хора. Један је приказивање Хора у контексту одговарајућег (афричког) пејзажа и његових производа. Други је приказивање Хора као божанстава благостања уз приказивање корнукопије, или са Дионисом, са Венером, са Телус/Тером/Геом. Трећи је приказивање Хора као божанстава времена: са Ајоном/Анусом (са Зодијаком и без њега), са представама муза и појединачних месеци. Годишња доба такође су приказана у овој уметности и у другачијем контексту, на пример уз теме лова или мртве природе. Ван појаса јужног Медитерана¹⁰ Хоре се појављују у сличном контексту на подним мозаицима из Шпаније (на пример, са главом Медузе у централном медаљону мозаика израђеног крајем II века у Паленсији, данас у Националном археолошком музеју Шпаније у Мадриду, где су Хоре представљене као портрети мушких персонификација; или са Анусом на једном лепом примеру са краја II или почетком III века у Museo Histórico Municipal de Ёсја, Британије (такође са главом Медузе у централном меда-

⁸ Зоја Бојић, *Антички историографи уметности и Калистирай о скулптури*, Завод за уџбенике и Досије Студио, Београд, 2017.

⁹ Gifty Ako-Adounvo, "The Mosaic Of Neptune And The Seasons From La Chebba", мастер теза, McMaster University, Ontario, 1991.

¹⁰ David C. Parrish, *Season Mosaics of Roman North Africa*, Rome, 1984; Katherine M. D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage. Oxford Monographs on Classical Archaeology*, Clarendon Press; Oxford University Press, Oxford New York, 1978.

љону, данас у Музеју у Јорку),¹¹ на тлу Италије (на пример мозаик из једне виле из Сентинума, из прве половине III века, који представља стојећу фигуру младог Ајона са кругом Зодијака и седећу Телус окружену персонификацијама годишњих доба које су представљене као девојчице, данас у Глиптотеци у Минхену) и другде.

Овде је корисно да се подсетимо једног од примарних значења Хора као божанстава благостања земље и да укажемо на друге традиције европске антике које су укључивале таква божанства. Тахер Абд Ел-Хамид аутор је кратке али обухватне студије о представама годишњих доба у египатској уметности која је знала за представе не четири већ три годишња доба, сходно клими и пољопривреди поднебља. Кључна питања која овај истраживач овде поставља је смисао представљања персонификација благостања које доносе годишња доба у египатској фунерарној уметности, у оквиру контекста краљевских и некраљевских гробница, односно у ширем смислу смисао представљања оваквих персонификација у не само фунерарном већ и сакралном контексту.¹²

У ликовном смислу, четири угла правоуганих мозаика подељених на обично равномерне квадратне или кружне медаљоне са композицијама унутар њих представљају дакле четири основна лика, односно портрете или фигуре четири Хоре. Како смо поменули, на неким мозаичким споменицима уместо четири женска лика појављују се само три женска портрета док зимску Хору представља мушки портрет. С једне стране, ликовно порекло тог мушког портрета може да се тражи у приказима маски у уметности европске антике, на шта упућују нека релативно скорија истраживања,¹³ или у приказима (мушких) портрета на бордурама римских подних мозаика широм царства од I века наше ере.¹⁴ С друге стране, стварно порекло приказивања само три Хоре потиче из грчке митологије. Иако *Речник*

¹¹ Roger Ling, "The Seasons in Romano-British Mosaic Pavements", *Britannia* 14, 1983, 13–22.

¹² Taher Abd EL-Hamid, "Personification of Seasons in the Ancient Egyptian Art", *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality Special Issue*, Ismailia Conference 2016, pp. 27–39.

¹³ Mieke Paulsen Bahmer, *Faces In The Frame: Masks And Heads In The Boundaries Of Roman Art*, докторска теза, Graduate School-New Brunswick, Rutgers, The State University of New Jersey, 2015.

¹⁴ Детаљна студија појаве мушких портрета у медаљонима од лишћа на бордурама римских мозаика у секуларном контексту је рад Stéphanie Derwael, "The Peopled Scroll of the Great Palace Mosaic in Constantinople. New Perspectives", *JMR* 14, 2021, pp. 101–126. Овај аутор, међутим, не прави паралелу са приказима портрета Хора у медаљонима, иако указује на то да су стојеће односно играјуће или лебдеће фигуре Хора на такозваном Мозаику четири годишња доба односно Мозаику лова из такозване Константинове виле из Антиохије, данас у Лувру (сл. 6), представљене како израђају из лиснатих жбунова.

Сл. 7. Непознати уметник, мозаик из Хелина (Албасете), III век, данас у Националном археолошком музеју у Мадриду

џрчке и римске мифологије¹⁵ наводи имена три Хоре која су оне стекле у каснијим временима као божанства законитости, правде и мира, Хоре су и као агрикултурна божанства, под другачијим именима, такође постојале као тријада и тако су и приказиване на грчким црвенофигуралним вазама. Исти *Речник* наводи и да су се у граду Атини посебно поштовале (свега) две Хоре, док су на неким римским ликовним споменицима приказиване као многобројније пошто су схватане и као персонификације месеци¹⁶ па и часова. На римском мозаику из III века из Хелина (Албасете) који се данас налази у Националном археолошком музеју у Мадриду уз њих су приказани и пољски радови, месец по месец (сл. 7).

ФУНЕРАРНО И САКРАЛНО

У раду „Фунерална симболика генија годишњих доба у римској уметности: бронзана статуета генија из Народног музеја у Београду”,

¹⁵ Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић Кузмановић, *Речник џрчке и римске мифологије*, СКЗ и ЈПСлужбени лист СЦГ, Београд, 2004.

¹⁶ J. C. Webster, *The Labors of the Months in Antique and Mediaeval Art*, Northwestern University Studies in the Humanities no. 4, Evanston and Chicago, 1938; D. Levi, “The Allegories of the Months in Classical Art”, *ArtB*, Dec. 1941, pp. 251–291.

археолог Надежда Гавриловић указује на неке иконографске особине у приказивању персонификација годишњих доба у фунерарном контексту посебно у периоду II и III века.¹⁷ Она идентификује геније годишњих доба приказане као младиће израђене у високом рељефу на саркофазима као она бића која покојнику помажу да досегне бесмртност, а као прву представу годишњих доба у фунерарном контексту именује фрагментоване рељефне представе младих девојака из гробнице Клодије Публије Либерте из Рокађиоване из I века, односно као генија у облику фигура младића рељефне представе на Трајановом тријумфалном луку из Беневента (117–120. година). Позивајући се на ранија истраживања, она указује на то да се персонификације годишњих доба на римским саркофазима углавном представљају као младићи.¹⁸

У домаћинском контексту римских вила разних поднебља, како смо видели, ти генији имају, да се тако изразимо, помоћну и илустративну улогу у композицијама са портретима Хора где могу да се разумеју као персонификације идеалних пејзажа сваког од годишњих доба, док су Хоре оне које управљају менама. У фунерарној уметности III и IV века, приказивани уместо Хора, они симболично представљају проток овоземаљског времена и, како пише Гавриловић, бесмртност.

Једно такво, слично а можда и истоветно, значење имају и Хоре представљене на више мозаика ранохришћанских храмова Палестине. Истражујући значења подних мозаика ранохришћанске Палестине, Присила Хендерсон¹⁹ указује на постојање и трајност ове теме у сакралној уметности јудаизма и раног хришћанства у истом периоду. Годишња доба су као портрети или фигуре Хора у уметности јудаизма приказана на мозаичким подовима синагога уз приказ Зодијака. У мозаичкој уметности раног хришћанства у Палестини никада нису приказиване уз Зодијак, нити је Зодијак приказан у било ком облику, пише овај аутор.²⁰ Међу персонификацијама природе на овим ранохришћанским споменицима аутор поред годишњих доба идентификује и представе земље и мора приказане у сличном контексту. Представе Хора она идентификује на источним и западним бордурама подних мозаика Цркве Светог Ђорђа у Ел Мукајату,

¹⁷ Надежда М. Гавриловић, „Фунерална симболика генија годишњих доба у римској уметности: бронзана статуета генија из Народног музеја у Београду”, *Зборник Народної музеја*, XXII-1, 2015, Археологија 231–243.

¹⁸ Исто

¹⁹ Priscilla Henderson, *The Christian Mosaics of Byzantine Palestine, Towards an Interpretation*, докторска теза, the Australian National University, Canberra, 1990.

²⁰ Она их именује као мозаике из синагога Hammath-Tiberias, Husifa, Na'aran, Beth Alfa and Khirbet Susiya.

Небо, на угловима бордуре у Цркви Светог Јована у Гераси и на централном делу мозаика у Бет Гаврину као и портрете окружене акантусовим лишћем на бордурама мозаика у Ел Хамаму (Бет Шин), на такозваном Орфејевом мозаику у Јерусалиму, на мозаику Цркве Илије, Марије и Сорега у Гераси, у Свафије и у цркви манастира Зеј Ел Гарби код Амана у Јордану. Неки од ранохришћанских подних мозаика такође укључују персонификације месеци, док неки садрже исцрпне приказе пољских радова у одређеним добрима године. Аутор указује да представе годишњих доба у овом сакралном контексту иконографски одступају од мозаика ове теме из секуларног контекста.²¹

Велики број често једнобродних цркава које су у време византијског цара Јустинијана (владао 527–565) подигнуте за потребе покрштавања, употребе, манастирског живота или као конаци на Светој земљи на ходочасничким путовањима захтевао је одговарајућу хришћанску иконографију. Ликовни програм њихових мозаичких подова наслањао се на традиције паганске епохе као и на локалне секуларне традиције, изнедривши и такозвану школу мозаика Газе, тада великог градског и трговачког центра. Тај ликовни програм својим верницима се обраћао у једноставним и препознатљивим симболима као што су крст, појединачне представе птица, представе кантароса, винове лозе, појединачних животиња. Многи од тих симбола су истовремено и симболи Хора, приказаних као портрети, како смо видели, и у таквом хришћанском контексту. Четири лика на четири стожерна угла ових подних мозаика вероватно оличавају не само благостање нити пуки проток времена већ бескрајност времена и тиме постају симболи бесмртности.

САКРАЛНО И СЕКУЛАРНО

У секуларном приказивању, четири годишња доба су, како смо то помињали, такође била тема која се појављивала у ширем или у ужем контексту приказивања сцена лова. У ширем контексту је довољно подсетити да се мозаик са представама портрета Хора налази у близини мозаика са представом лова у Вили дел Казале у месту Пјаца Армерина на Сицилији. У ужем контексту, наш пример

²¹ За нас је посебно интересантна ауторова убедљива дискусија о томе зашто су на мозаику из Бет Гарвина приказане само три Хоре док четврту замењује портрет Гее. Према њеном истраживању, контекст у коме су изведени портрети ових персонификација укључује представу нилотског пејзажа који заиста познаје само три годишња доба, како их је познавао и уметник у Палестини. Овакав закључак је легитиман ако се претпостави да је извор за овакве иконографске предлошке баш египатска уметност а не уметност северне Африке или и других поднебља римске културе.

Мозаика годишњих доба из места Дафне, Антиохија, такође познат као Мозаик са сценом лова из Константинове виле, из IV века, данас у Лувру (сл. 6), показује повезаност ове две теме.²² Насупрот детаљној анализи могућег (левантског) порекла мушких портрета на бордури славног мозаика са ловом из Велике палате у Цариграду из пера Стефани Дервел,²³ и готово истовремено са објављивањем тог рада, Бојана Племић у свом раду „The Great Palace mosaics. A contribution to the interpretation of their iconography”²⁴ указује на могућност па и вероватноћу да су ти мушки портрети у медаљонима од лишћа на бордури овог мозаика чија примарна композиција приказује сцене лова, представе портрета четири годишња доба. У том смислу, она предлаже другачију интерпретацију значења тог целокупног дела и датира га на сам крај Јустинијанове владавине. Уколико би ова хипотеза била доказана и прихваћена, наше Хоре које су и на неким ранијим примерима могле да узимају мушко обличје у медаљонским портретима, постале би хришћанске Хоре у секуларном контексту. Односно, представљале би отелотворење појма бескрајности благостања (како на то упућује Племић, раја) које, у даљој интерпретацији могућих значења, као појас уоквирује херојске и прождрљиве сцене лова свакодневног живота.

Ако се Хоре, после овако много разнородних улога доношења благостања, реда и мира својим појединачним власницима и целој екуменији врате у једну обичну башту, препознаћемо их по ликовним представама једног изванредног уметника прве половине XX века, Михаила Ларионова (1881–1964). Овај уметник је 1912. године створио серију слика које представљају годишња доба (сл. 8, 9, 10 и 11).²⁵ *Пролеће* је Ларионов назвао и парадоксалним именом *Венера и Михајло* (данас у Државном руском музеју у Санкт Петербургу). Као и слику *Јесен* Ларионов је израдио *Пролеће* у више верзија користећи различите ликовне својих тадашњих Венера. Осим *Зиме*, ове Хоре прате представе крилатих бића, њихових генија. Сваку од ових композиција прате натпис са именом сваке од Хора и кратки текст на

²² Jonah Halili, “A Study Of Hunting Scenes And *Virtus* In Roman Art, Third To Sixth Centuries A.D, McMaster University – Classics”, мастер теза, McMaster University, Ontario, 2021.

²³ Stéphanie Derwael, “The Peopled Scroll of the Great Palace Mosaic in Constantinople. New Perspectives”, *JMR* 14, 2021, pp. 101–126.

²⁴ Bojana Plemić, „The Great Palace mosaics. A contribution to the interpretation of their iconography”, *Зограф*, 46, 2022, стр. 1–15.

²⁵ Михаил Ларионов, *Пролеће* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 142 × 118 cm, данас у Државној третјаковској галерији, Москва; Михаил Ларионов, *Лето* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 138 × 118 cm, данас у приватној збирци у Паризу; Михаил Ларионов, *Јесен* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 136,5 × 115 cm, данас у Националном музеју савремене уметности, Центар Жорж Помпиду, Париз; Михаил Ларионов, *Зима* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 100 × 122 cm, данас у Државној третјаковској галерији, Москва.

Сл. 8. Михаил Ларионов, *Пролеће* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 142 × 118 cm, данас у Државној третјаковској галерији, Москва

Сл. 9. Михаил Ларионов, *Лето* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 138 × 118 cm, данас у приватној збирци у Паризу

Сл. 10. Михаил Ларионов, *Јесен* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 136,5 × 115 cm, данас у Националном музеју савремене уметности, Центар Жорж Помпиду, Париз

Сл. 11. Михаил Ларионов, *Зима* (Из циклуса *Годишња доба*), 1912, уље на платну, 100 × 122 cm, данас у Државној третјаковској галерији, Москва

руском о њиховим природама. Данас се ове четири слике налазе на различитим местима, а њих (свега) три су биле приказане заједно на великој изложби Михајла Ларионова у Државној третјаковској галерији, од краја септембра 2018. до јануара 2019. године.²⁶

БИБЛИОГРАФИЈА

- Abd EL-Hamid, Taher, "Personification of Seasons in the Ancient Egyptian Art", *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality Special Issue*, Ismailia Conference 2016, pp. 27–39.
- Ako-Adounvo, Gifty, "The Mosaic Of Neptune And The Seasons From La Chebba", мастер теза, McMaster University, Ontario, 1991.
- Бојић, Зоја, *Антички историографи уметности и Калистидај о скулптури*, Завод за уџбенике и Досије Студио, Београд, 2017.
- Бојић, Зоја, „Представе баште у ликовним уметностима европске антике: до Инда и даље”, *Зборник Антика и савремени свет: истражање ишине и слободе, закона, правде и демократије код античких аутора и у познатој традицији*, Друштво за античке студије Србије, Београд, 2023.
- Webster, J. C., *The Labors of the Months in Antique and Mediaeval Art*, Northwestern University Studies in the Humanities no. 4, Evanston and Chicago, 1938.
- Гавриловић, Надежда М., „Фунерална симболика генија годишњих доба у римској уметности: бронзана статуета генија из Народног музеја у Београду”, *Зборник Народног музеја*, XXII-1, 2015, Археологија 231–243.
- Derwael, Stéphanie, "The Peopled Scroll of the Great Palace Mosaic in Constantinople. New Perspectives", *JMR* 14, 2021, pp. 101–126.
- Dunbabin, Katherine M. D., *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage. Oxford Monographs on Classical Archaeology*, Clarendon Press; Oxford University Press, Oxford New York, 1978.
- Dunbabin, Katherine, *Mosaics of the Greek and Roman world*, Cambridge University Press, 2006.
- Caneva, Giulia, Bohuny, Lorenza, "Botanic analysis of Livia's villa painted flora (Prima Porta, Roma)", *Journal of Cultural Heritage*, vol. 4, no. 2, 2003, pp. 149–155.
- Levi, D. "The Allegories of the Months in Classical Art", *ArtB*, Dec. 1941, pp. 251–291.
- Ling, Roger, "The Seasons in Romano-British Mosaic Pavements", *Britannia* 14, 1983, pp. 13–22.
- Parrish, David C., *Season Mosaics of Roman North Africa*, Archaeologica, Vol. 46: Giorgio Bretschneider Editore, Rome, 1984.

²⁶ „Крупная ретроспективная выставка Михаила Фёдоровича Ларионова (1881–1964), одного из основоположников русского художественного авангарда и его признанного лидера”, Государственная Третьяковская галерея – <https://www.tretyakovgallery.ru/exhibitions/mikhail-larionov/>

- Paulsen Bahmer, Mieke, *Faces In The Frame: Masks And Heads In The Boundaries Of Roman Art*, докторска теза, Graduate School-New Brunswick, Rutgers, The State University of New Jersey, 2015.
- Plešić, Bojana, „The Great Palace mosaics. A contribution to the interpretation of their iconography”, *Зограф*, 46, 2022, стр. 1–15.
- Срејовић, Драгослав, Цермановић Кузмановић, Александрина, *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ и ЈП Службени лист СЦГ, Београд, 2004.
- Филострат Старији, Филострат Млађи, *О сликарству*, превод са старогрчког, предговор и апарат Зоја Бојић, Завод за уџбенике и Досије Студио, Београд, 2013.
- Halili, Jonah, „A Study Of Hunting Scenes And *Virtus* In Roman Art, Third To Sixth Centuries A.D”, McMaster University – Classics, мастер теза, McMaster University, Ontario, 2021
- Hanfmann, G. M. A., *A Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge, Mass, 1951.
- Henderson, Priscilla, *The Christian Mosaics of Byzantine Palestine, Towards an Interpretation*, докторска теза, the Australian National University, Canberra, 1990.
- <https://www.tretyakovgallery.ru/exhibitions/mikhail-larionov/> „Крупная ретроспективная выставка Михаила Фёдоровича Ларионова (1881–1964), одного из основоположников русского художественного авангарда и его признанного лидера”, Государственная Третьяковская галерея.

Zoja Bojić

The Institute for Literature and the Arts
Belgrade

THE FOUR SEASONS: REPRESENTATIONS OF THE GARDEN IN THE VISUAL ARTS OF EUROPEAN ANTIQUITY

Summary

This paper examines the appearance and meaning of the imagery of the four seasons in the visual arts of the European antiquity. This imagery first appears as a common theme on Greek red-figure vases, then on floor mosaics executed in private houses in different parts of the Roman Empire. From its natural environment, as a symbol that helps the owners of those homes to live in permanent abundance and prosperity, the imagery of the Seasons appears in Roman art also in a modified form, first in a funerary context and then as a significant part of the sacred ambience of early Christian temples.

The research distinguishes the concept of the Horae and the concept of their geniuses as two separate constructs. Despite the many iconographic inconsistencies in the imagery of both Roman and early Christian floor mosaics, it is possible to assume that Horae in the Christian sacred and secular environment are the embodiment of infinite and timeless prosperity.

Ane A. Ferri
Nezavisni istraživač

ANTIČKI ODJECI U POEZIJI LUDOVICA PASKVALIĆA*

APSTRAKT: Tema ovog rada je prikaz antičkih motiva u štampanim djelima Ludovika Paskvalića, istaknutog renesansnog pjesnika. Do sada je u nauči ostalo nedovoljno istraženo polje klasičnih upliva u Paskvalićev književni legat zbog čega je njegova latinistička djelatnost ostala djelimično u sjenci. Cilj našeg istraživanja polazi od dublje potrebe za razumijevanjem poetike bokokotorskog pjesnika u svjetlu novih uvida i interpretacija koje su uzročno-posljedično povezane sa klasičnom kulturnom baštinom i njenim uticajem na cjelokupno Paskvalićevo stvaralaštvo. Metodologija rada temelji se na komparativnom, istraživačkom i književno-istorijskom pristupu koji nam je omogućio identifikaciju klasičnih motiva u Paskvalićevim stihovima, otkrivanje dubljih slojeva značenja i rasvjetljavanja povoda i konteksta, kao što je i doprinio širem razumijevanju kulturnih i istorijskih okolnosti koje su oblikovale stvaralački opus našeg renesansnog pjesnika.

KLJUČNE RIJEČI: Ludovik Paskvalić, antika, klasični motivi, renesansa, poezija, 16. vijek, *Rime volgari*, *Carmina*.

UVOD

Ludovik Paskvalić je rođen 1500. godine u Kotoru. Po obrazovanju je pravnik, po opredjeljenju pjesnik. Predstavnik je patricijske loze Paskvalić koja je iznjedrila brojne znamenite ličnosti među kojima i, po zaključku Miroslava Pantića, „najboljeg renesansnog pesnika Kotora i jednog od najznačajnijih naših pesnika na italijanskom i latinskom jeziku

* Ovaj rad dio je doktorske disertacije pod nazivom „Ludovik Paskvalić – bokokotorski pjesnik 16. vijeka” odbranjene 27. juna 2022. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu pred komisijom: dr Slavko Petaković (mentor), dr Dušica Todorović (član komisije) i dr Gordana Pokrajac (član komisije).

u čitavom XVI veku”¹ Život ovog kulturnog poslenika bio je sadržajan, a na formiranje njegovog književnog ukusa ključnu ulogu je imao humanistički model života koji mu je bio usađen u ranom djetinjstvu. Paskvalić je odrastao uz oca Franja, koji je, takođe, po obrazovanju bio pravnik, a po opredjeljenju poeta. Humanistički duh mladog Paskvalića oblikovalo je i multijezičko okruženje, kakav je bio Kotor u periodu 16. vijeka, što mu je omogućavalo da djela klasičnih autora: Cicerona, Tibula i Vergilija, koja su morem stizala iz Italije, tada kolijevke renesanse, čita u originalu. Morem u Paskvalićev rodni grad nisu stizale samo roba i knjige već i obrazovani ljudi, humanisti koji su u novu životnu i radnu sredinu sa sobom nosili i svoje biblioteke, ali i širili duh novog pokreta koji je rođen sa druge strane Jadranskog mora, u Italiji. Djela klasične literature stizala su u Kotor i sa Andrijom Paltašićem (1440–1500), Kotoraninom, koji je bio jedan od prvih štampara kada je tokom XV vijeka otvorena štamparska presa u Veneciji, glavnom gradu Mletačke republike. Kotor je tokom Paskvalićevog života ulazio u administrativnu cjelinu Mletačke republike, pod čijim je protektoratom bio i predstavljao je kulturni centar, koji je skoro istovremeno ovaploćivao sve bitne odlike novog istorijsko-kulturnog perioda. Tokom renesanse je u Kotoru bilo mnogo školovanih ljudi – ne samo stranaca već i domaćih, učenih pedagoga, koji su bili kadri „voditi jedan fakultet, a kamoli srednju školu”.² Ti učeni ljudi, dobri poznavaoци renesanse doktrine, često i sami ljudi od pera, vodili su kotorsku zlatnu mladež kroz gramatikalno-humanističku školu. U školi je, pored ostalih predmeta, bilo obavezno čitanje djela klasičnih pisaca, kao i vježbanje sastavljanja poslanica u stihovima i besjeda na latinskom jeziku.³ Svoje obrazovanje Paskvalić je, po ugledu na mnoge vlastelinske sinove, nastavio na univerzitetu u Padovi (Italija), gdje je imao prilike da bude u društvu ljudi koji će, pokazaće se kasnije, promijeniti tok evropske kulture, nauke i književnosti poput: Kopernika, Savonarole, Bemba, Tasa, Galilea Galileja i drugih.⁴ Po završetku fakulteta Paskvalić se vraća u rodni grad, gdje se ističe kao rodoljub, pjesnik i stručnjak u pravnoj disciplini, koju je studirao. U rodnom gradu i umire 1551. godine.

Bokokotorski pjesnik nam je u nasleđe ostavio dvije štampane pjesničke rukovijeti, kao i neštampane pjesme u rukopisu koje su naučni istraživači pronašli kasnije. Njegova italijanistička zbirka poezije pod nazivom *Rime volgari* objavljena je za pjesnikovog života, tačnije 1549. godine u Veneciji, a druga pjesmarica na latinskom jeziku pod nazivom

¹ Мирослав Пантић, *Књижевност на тилу Црне Горе и Боке Коњорске од XVI до XVIII века*, Београд 1990, 17.

² Ристо Ковијанић, Иво Слијепчевић, *Хајдуци у Боки до Морејској раји (1654–1684)*, Цетиње 1954, 48.

³ Ристо Ковијанић, *Коњорски медаљони*, Пераст 2007, 72.

⁴ Isto, 70.

Carmina objavljena je 1551. godine, nekoliko mjeseci poslije pjesnikove smrti, uz trud i zalaganje njegovog prijatelja, a italijanskog humaniste Ludovika Dolčea (Ludovico Dolce, 1508/1510–1568). Latinska pjesnička rukovjet, znatno kraća i nastala kasnije u odnosu na prvu objavljenu italijanističku, čini se kao nastavak drugog dijela *Rima*, jer sadrži pjesme posvećene prijateljima, aluzije na političke događaje, ali i one iz kojih se pažljivom analizom prepoznaju pojedini biografski detalji iz burnog pjesnikovog života. Sa samo 56 listova i ukupno 34 Paskvalićeve pjesme, latinska zbirka je podijeljena na četiri knjige, odnosno na četiri ciklusa. Silve – duže pjesme u heksamentrima, nalaze se u posljednjem ciklusu, dok prethodna tri obiluju elegijama. U uvodnom dijelu i ove Paskvalićeve pjesmarice, a po običajima renesansne poetike, nalazi se posveta. Ovu posvetu, za razliku od dvije prethodne u italijanskoj pjesmarici, nije napisao Ludoviko Paskvalić. Pismo upućeno Ivanu Bernandinu Bonifaciju (1517–1597), italijanskom humanisti i sakupljaču knjiga, koji je kao pristalica reformacije bio prognan, te život proveo u izgnanstvu putujući po Evropi, u Paskvalićevo je ime i za njegov račun napisao njegov prijatelj Lodoviko Dolče. U svom pismu, Dolče pominje svog učenog prijatelja Paskvalića i daje podatke o njegovoj smrti, a zatim se nižu Paskvalićeve elegije.

Prva poslanica uvodnim motivom naslanja se na simbol lava opjevavnog u posljednjoj kanconi italijanske zbirke u pjesmi posvećenoj Veneciji. Na ovaj nam način Paskvalić pokazuje sa kojom je pažnjom vodio računa o unutrašnjoj organizaciji pjesmarica i o poretku pjesama u njima. Nije dan odabir nije bio ishitren, već planiran kako bi se, uprkos raznorodnosti jezika i stila, ipak zadržalo jedinstvo forme, a što nam ukazuje na podražavanje antičkih uzora, za koje je forma bila važnija čak i od jezičke elegancije. Književnost novog doba bila je pod uticajem uzora, a podražavanje je jedno od prvih, važnih načela opšte poetike. Međutim, važno je bilo da se uzori slijepo ne kopiraju, već da se razumije njihova poruka, kako bi renesansni pisci od njih uspjeli da se odvoje. Pjesnici 16. vijeka tražili su način da svoje antičke uzore prevaziđu, a u podražavanju su pronašli instrument koji im je pomogao da daroviti pojedinci dospiju do autohtonosti, posebnosti i da se izdvoje svojom originalnošću, odnosno da izbjegnju pasivno podražavanje i nesvjesno falsifikovanje klasičnih uzora.⁵ Renesansni umjetnici težili su podražavanju ne već dostignutih formi i rezultata, već procesa koji obećavaju dostizanje tih formi i rezultata. Zbog svega navedenog proučavala se čistota jezika i metode koje su vodile ka nastanku remek-djela koje bi renesansnom pjesniku omogućilo da živi vječno.⁶ U djelima antike, renesansni je pjesnik tražio

⁵ Eudenio Garen, *Kultura renesanse i istorijski profil*, Beograd: Nolit, 1982, 50.

⁶ Isto, 48.

oruđe duhovnog oslobođanja, političku mudrost i osnove za realističnije viđenje prirode.⁷ Novo doba tražilo je i nove ljude. Ne više sinjore i njihove sinove, već ljude koji pripadaju vladajućim strukturama i koji su sposobni da obavljaju javne poslove, da zemlju vode i njom upravljaju. U oblikovanju takve omladine pomogle su „studia humanitatis”, odnosno klasične studije koje su centar preokupacije renesansne mladeži stavile na etničko-političke i logičko-retoričke probleme, a Aristotela su zamijenili Ciceron i Platon.⁸ Upravo je Petrarka bio taj koji je Platona označio kao drugog filozofa u odnosu na Aristotela.⁹ „Veliki Toskanac” nije imao namjeru da se u potpunosti odrekne Aristotelove poetike, već da načini otklon od Aristotela, koga su skolastičari učinili neotesanim i grubim.¹⁰

ANTIČKI ODJECI I UTICAJI U POEZIJI LUDOVICA PASKVALIĆA

Rad obuhvata analizu motiva i uticaja u antici u dve štampane Paskvalićeve zbirke pjesama. Prvi odjeljak posvećen je identifikaciji i analizi antičkih motiva prisutnih u Paskvalićevoj italijanskoj pjesničkoj rukovijeti *Rime volgari*, a drugi odeljak istražuje osvjetljavanje klasičnih uvida na primjeru latinske pjesničke rukovijeti pod nazivom *Carmina*. Ova dvojaka analiza pruža cjelovit pregled antičkih motiva u štampanom pesničkom opusu Ludovika Paskvalića, istovremeno naglašavajući različite pristupe i reinterpretacije koje je koristio u zavisnosti od jezičkog okvira.

ANTIČKI ODJECI U ITALIJANSKOJ ZBIRCI LUDOVICA PASKVALIĆA

Na primjeru uvodnih soneta italijanske zbirke pjesama Ludovika Paskvalića primjećuju se antički motivi koje je bokokotorski pjesnik integrisao u svoje stihove, a koji će se reflektovati u svim kasnijim pjesmama ove zbirke (renesansni doživljaj ljubavi neizostavno protkan suznim stihovima („lacrimosi versi”), nemirom, patnjom i bolom prouzrokovanim „Amorom” i ljepotom, ali bezdušnošću žene koja je svoje srce „okovala ledom”, zbog čega lirski subjekat već duže vrijeme vodi rat sa samim sobom. Iz prvog soneta saznajemo da pjesnikova patnja, njegovi „tormenti”, traje već duže vrijeme („fè gran tempo Amore”) (*Rime volgari*, sonet 1), što u metaforičkom smilu pruža grubu vremensku odrednicu da ljubav

⁷ Isto, 59.

⁸ Isto, 119.

⁹ Isto, 120.

¹⁰ Isto, 23.

prema izvjesnoj dami gaji već nekoliko godina, a što je takođe kliše u ljubavnom renesansnom romanu.¹¹ Paskvalić je vješt pjesnik, sklon neprestanom obogaćivanju teksta stilskim figurama, dajući mu na taj način nova, šira i prenesena značenja. Tako se već u prvom sonetu pojavljuje Amor, sin Venere i Marsa, rimski bog, simbol ljubavi, koji se izjednačava sa grčkim Erosom i koji će se do kraja pjesmarice spomenuti još mnogo puta. Učestalost Amora svjedoči o prisustvu antičkih tema, prije svega mitoloških, u djelima renesansnih pjesnika, neizostavno i u Paskvalićevoj pjesničkoj rukovijeti.¹²

U opisu „božanskog vrta” prepoznaje se izdašno upotrijebljen poetski topos „zazivanja prirode” koji je nasljeđe kasne antike.¹³ Premda je kroz književnu istoriju ova književna konvencija pošla kroz različite faze, u renesansi se vraća na svoje početke, odnosno približava se kasnoantičkoj bukolici.¹⁴ Paskvalić vještinom pjesničkog jezika slika proljeće svoje ljubavi u kojem sunce grije zemlju („Scaldava il sol”), već punu svježeg bilja („fresche herbe”) i novoniklog mirisnog proljećnjog cvijeća („Di noveletti fiori”) (*Rime volgari*, kancona 4).

Afektirana skromnost nije se prepoznavala samo u početnim stihovima početnih pjesama, već je nalazimo i u drugim pjesmama. Ovaj se topos naslanja na Ciceronovo učenje o svrsishodnosti besjedničke poniznosti i skromnosti čiji je cilj da stekne naklonost i pažnju publike. Zbog čega skromno nastupanje kao takvo nije dovoljno? Neophodno je da govornik, odnosno pjesnik svoju skromnost i sam istakne, i to kad god je u prilici.¹⁵

Paskvalić: „Convien che le mie rime incolte et nude.” (*Rime volgari*, sonet 69)

„Vedrete poi questo mio basso stile.” (*Rime volgari*, sonet 71).

Tako je Paskvalićeva izabrana žena bila tjelesno lijepa, ali i duševno dobra osoba, jer su se u njoj izmiješale i sjedinile „Belezza et Honesta” (*Rime volgari*, kancona 34). Navedena sintagma predstavlja katalokatiju, odnosno ujedinjenje klasičnih elemenata. Motiv ljepote, fizičke i duhovne, bio je imperativ za renesansne pisce koji su se napajali sa klasičnih vrela. Bez duševne ljepote ni ono što je fizički lijepo nije se moglo smatrati uzvišenim.¹⁶ Prema Platonovom učenju to jedinstvo postizalo se

¹¹ Злата Бојовић, *Ренесанса и барок*, Београд: Народна књига, 2003, 18.

¹² Гордана Покрајац, *Античке рефлексије у поезији и поезији дубровачке ренесансе*, Нови Сад: Орфелин, 2016, 206.

¹³ Ернест Роберт Курцијус, *Евројска књижевност и латински средњи век*, Београд: Српска књижевна задруга, 1996, 155.

¹⁴ Isto, 155–156.

¹⁵ Isto, 141.

¹⁶ Еуђенио Гарен, *Италијански хуманизам: философија и антички живот у ренесанси*, превео Перо Муџијевић, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988, 142–143.

razvojem intelektualnih, estetskih i moralnih osobina, ali i vježbanjem tijela, a ideja dobra bila je ideal kojem teži svako živo biće. Jedno bez drugog predstavljalo bi „udicu bez mamca”.¹⁷ Prikazujući egzemplarno i u stalnom kontrastu dualnost božanskih duša, koji je bio ideal starogrčkog učenja i filozofije, a koji se sastojao u skladu lijepog i dobrog, Paskvalić skreće pažnju na to da su raznovrsna njegova izvorišta, odnosno da se bokokotorski pjesnik nije napajao samo sa petrarkističkih već i sa antičkih vrela po ugledu na doba u kojem je stvarao. Uticaj antike, tačnije Vergilija (Petrarka 2018: 1104), prepoznaje se i u paradoksalnom izrazu „nevidljiva vatra” („Che m’arde il cor con invisibil foco”) (*Rime volgari*, madrigal 35) koji je metafora ljubavne vatre koja izjeda pjesnika. I Petrarka je koristio isto poetsko rješenje („saette uscivan d’invisibil foco”) (Petrarka, kancona 270).

Na Paskvalića je uočljiv i uticaj Ovidijevih *Metamorfoza* i zazivanje „Marte, Baccho, Gove” i drugih (*Rime volgari*, sonet 48). Međutim, bokokotorski je pjesnik izražajnošću svog pjesničkog jezika uvijek bio iznova drugačiji, jer je u starovjekovni kontekst i opjevanje ljubavnih doživljaja u kojima se nerijetko prepoznaje bljesak „latinske lirike ovidijevske provenijencije”¹⁸ uklapao crtice sopstvenog vremena i okruženja.

Jedno od osnovnih obilježja renesanse jeste prožimanje pjesničkih kanconijera motivima iz klasične mitologije, koje su sinovi patricijskih porodica mogli nesmetano da slijede jer su i sami bili klasično obrazovani.¹⁹ U jednoj od svojih pjesama, Paskvalićev lirski subjekat se penje na vrh planine, da bi u sljedećem iskusio strmi i nepristupačan put koji vodi u podnožje („Per camin erto inhospito, et selvaggio”) (*Rime volgari*, sonet 58). Inspiraciju za stereotipne opise divljeg puta Paskvalić je dobio od uzora („Per mezz’i boschi inhospiti et selvaggi”) (Petrarka, sonet 176). Kratka fabula opisana u navednom sonetu o zvijezdi Veneri koju lirski subjekat slijedi na putu od pojavljivanja („Il giorno, dell’amato raggio”) (*Rime volgari*, sonet 58) pa do iščezavanja sa horizonta („Pria ch’esce il sol, et quando in mar discende”) (*Rime volgari*, sonet 58) motiv je kojim su se u svojim djelima bavili Sanazaro, Bizanti i Bembo.²⁰ Svi oni bili su pjesnička izvorišta sa kojih se napajao bokokotorski pjesnik. Na Veneru, kao boginju ljepote i majku Amorovu, aludirao je u svojim stihovima i Dinko Ranjina.²¹ Sve su to pokazatelji da se pjesnik iz Boke kotorske nije razlikovao od svih svojih renesansnih kolega po peru ma gdje da su

¹⁷ Isto, 142–143.

¹⁸ Г. Покрајац, *Античке рефлексје у њоеџици и њоезији дубровачке ренесансе*, 209.

¹⁹ Гордана Покрајац, *Најсјџарији дубровачки њеџраркисџи и античко наслеђе*, Нови Сад: Орфелин, 2012, 22–23.

²⁰ Luciana Borsetto, *Paschale, Ludovico da Cataro Dalmatino. Rime Volgari non piu’ date in luce (Venezia, 1549)*, Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2016, 76.

²¹ Г. Покрајац, *Античке рефлексје у њоеџици и њоезији дубровачке ренесансе*, 206.

se nalazili, jer je poezija svih njih baštinila karakteristike novog doba koje se snažno oslanjalo na klasičnu književnost.

Antički uzori pomagali su renesansnim pjesnicima da oslobode duh, a novo je doba postalo alat kojim pjesnici postižu, ali i afirmišu, stvaralačku moć.²² Tome je svakako doprinijelo otkriće stamparske prese koje je za posljedicu imalo stvaranje depozita knjiga klasičnih autora, ali i njihovo kruženje među učenom elitom.²³ Okretanje antičkim uzorima doprinijelo je širenju klasičnih tema, a njihov raspon nije bio obiman i uglavnom se svodio na omiljenu i najfrekventniju temu platonske ljubavi.²⁴ Paskvalićeva opijenost izabranom ženom nije drugačija nego Ranjinina opjevana ljubav prema Latinki Liviji ili ona između Ovidija i Korine, Katula i Lezbije, Tibula i Nemezis, pa i Propecija i Cintije.²⁵ Prožimanje stihova asocijacijama na Amora, ali i na druge istorijske ličnosti poput mitoloških: Prokne, Tereja, Parisa, Didone, Orfeja i dr., potvrda je o raznovrsnosti Paskvalićevih izvorišta. Njegov odnos prema klasičnim uzorima otkriva lične poetske stavove, preferencije i nadgradnju, uz osobene pojedinosti koje je bokokotorski pjesnik unio u vlastiti doživljaj ljubavi o kojoj je pjevao.²⁶ Elegancija izraza, versifikacijska vještina i način na koji je sa lakoćom i pitko transponovao klasične mitološke teme u svoje stihove svrstavaju Paskvalića među ponajbolje renesansne pjesnike sa ove strane Jadrana.

U pojedinim Paskvalićevim pjesmama prepoznaje se refleksija bukolike lirike. Bokokotorski pjesnik nije bio usamljen, bukolikom italijanske provenijencije²⁷ nadahnjivao se i Ranjina, ali i Ranjinini i Paskvalićevi uzori – Dante i Petrarka. U jednoj od Petrarkinih pjesama rimska boginja zore Aurora po mitologiji svakog jutra izranja iz mora i vinuvši se u nebo najavljuje izlazak sunca. Vjeruje se da je Aurora inspiracija Vergiliju koji ju je smatrao boginjom neba, ali i Ovidiju, na osnovu čijih se stihova vjeruje da su njena djeca vjetrovi i zvijezde, da joj je sestra mjesec, a brat sunce. Mit o boginji jutra i njenom ljubavniku smrtnom trojanskom knezu Titonu bio je inspiracija i Petrarki. I on je pisao o ljubavnicima koje je Jupiter spojio u vječnost, uslišivši Aurorine molbe i podarivši Titonu besmrtnost, ali ne i mladost. Ne spomenuvši njihova imena, u jednom od svojih soneta, Petrarka je dao naslutiti da se iza snježno bijelog lica i plave kose krije personifikacija rimske boginje. Pjevajući o bijelim vlasima, metaforički je prikazao Titanov usud da Aurora nastavlja da voli svog dragog i kada ga napuste ljepota i čari mladosti. Premda

²² E. Garen, *Kultura renesanse i istorijski profil*, 52.

²³ Isto.

²⁴ Г. Покрајач, *Античке рефлексије у њоејници и поезији дубровачке ренесансе*, 209.

²⁵ Isto, 210.

²⁶ Isto, 247.

²⁷ Isto, 242.

je jedna od važnih književnih tema još od Propecija „carpe diem”, odnosno potreba da se uživa i što duže sačuvaju mladost, krepkost i ljepota:²⁸

Petrarka: „Quella ch'à neve il volto, oro i capelli.
(...)
Pettinando al suo vecchio i bianchi velli.”
(Petrarka, sonet 219).

U drugom sonetu, Petrarka navodi imena ljubavnika iz čega postaje uočljivija i jasnija namjerna asonanca rimske boginje i Petrarkine gospe (Laura – L'Aurora). Jasnije je kako je Aurora personifikacija za Lauru, odnosno za godine poslije njene smrti:

Petrarka: „Quand'io veggio dal ciel scender l'Aurora
Co la fronte di rose et co'crin d'oro,
Amor m'assale, ond'io mi discoloro,
Et dico sospirando: Ivi é Laura ora.”
(Petrarka, sonet 291).

U strofi se navodi zlatna kosa, što je asocijacija na zoru koja kada mjesec ustupi nebo suncu počinje zlatom da rudi. Paskvalića su inspirisali Petrarkini detalji i motivi. Tako su se i u njegovom sonetu našli ljubavnici Aurora i Titon.

Paskvalić: „Se'l tuo Titon la bianca chioma in bionda.” (*Rime volgari*, sonet 101)
Petrarka: „Che non â schifo le tue bianche chiome.” (Petrarka, sonet 291)

Međutim, usvojene ideje Paskvalić je restilizovao. Bijela, odnosno sijeda Titonova kosa kao i nebo i zemlja puni svježeg bilja za Paskvalića nisu imali preneseno značenje kao za Petrarku. Bokokotorski pjesnik je napravio otklon i od Dantea i od Petrarke čije su izabrane drage, gospe, lebdjele između neba i zemlje. Za razliku od svojih uzora, Paskvalićeva draga nije umrla. Aurora je u njegovom sonetu personifikacija gospe, koja će sa neba svojom božanskom milošću ublažiti njegove prenaplašene patnje za neuzvraćenom ovozemaljskom ljubavlju, a sve po platonističkom književnom toposu koji su slijedili pjesnici 16. vijeka. Paskvalić je odrastao na antičkim i grčkim klasicima, koje je zahvaljujući poznavanju grčkog i latinskog jezika mogao da čita u originalu. Omaž Homeru, Vergiliju i Petrarki dao je u sonetu „Quel chiaro stil che diè tant'altro grido” u kojem je pisao o junacima iz djela navedenih pisaca (Ahinu, Uliksu, Eneji, Lauri i dr.)

U sonetu pod naslovom „Se'l freddo vento che da'l petto spiri” daju se naznake pastoralnog predjela „fra selve et verdi piagge” (*Rime volgari*, sonet 43), a slijedi mu sonet „Nella staggion che si riveste l'anno” u kojem

²⁸ Isto, 261.

pjesnik piše o „il primo dolce affanno” koji se odvija u okruženju prirode „De’l verde manto d’herbe et fior novelli” (*Rime volgari*, sonet 44). Opis zelenog svježeg bilja i novih cvjetova evocira sliku proljeća. Motiv proljeća poveznica je sa Vergilijevim opisima prirode koji su sastavni dio antičke tradicije.²⁹ Zbog svega navedenog moguće je govoriti o antičkoj konvenciji. Idilični opis godišnjeg doba u kojem pupe život i bilje, u suprotnosti je sa raspoloženjem lirskog subjekta koji pati zbog nesrećne ljubavi „Gl’occhi miei lassi a lagrimar condanno” (*Rime volgari*, sonet 44). Premda je do sada navedene pjesme moguće svrstati u red pastoralnih, primarno zbog opisa krajolika i proljeća, što sve vodi porijeklo iz antičke književnosti, potrebno je napomenuti da ovi opisani detalji nisu centralni dio pjesme oko kojih se razvija tema. Okosnica Paskvalićevih pjesama jeste nesreća lirskog subjekta zbog neuzvraćene ljubavi zbog čega je pjesma tipično ljubavna, na šta ukazuje osnovna tema, ali i motivskotematski elementi (uzdasi, mučenje, milost, suze itd.).

Pored šuma i predjela zasutih rascvjetalim, mirisnim biljem, sunca, vode i ptica, nimfe su jedan od neizostavnih elemenata Paskvalićevih ekloga. Posebne među njima su sirene – poznate po neodoljivoj pjesmi kojoj ni Odisej nije uspio da se odupre. Sirena iz Petrarkinih stihova naslanja se više na obličje kakvo je ovim mitskim bićima dodjeljivano u ranoj grčkoj mitologiji. Tada su sirene imale glavu žene, sa ptičijim nogama i krilima. Zbog toga ne iznenađuje da je Petrarkina sirena vinuta u nebo predstavljala simbol Laure („Questa sola fra noi del ciel sirena”) (Petrarka, sonet 167). Kasnije su sirene prikazivane kao žene zavodljivog glasa, sa repom ribe, koje svojom pjesmom mame pomorce. Jedna takva sirena pojavila se i u Paskvalićevoj eklogi na pučini, među brzim talasima:

„La Sirena gentil ch’a me s’asconde,
 Ponete cura al suo cantar, ch’altronde
 Non potreste imparar più dolci accenti
 Al suon dei quai si placarian’ i venti
 Et starian ferme le più rapid’onde.”
 (*Rime volgari*, sonet 96).

Pjesnik je mogao da uživa slušajući njen glas i uživajući u njenom pjevanju. Lučana Borseto je opisujući navedenu sliku napisala da se radi o „novom Orfeju u šumama”.³⁰ Međutim, pjesma sirene po pisanju Gordane Pokrajac je opasna i pojavljuje se kao kobna „mitska i homerovska iskušiteljka”.³¹ Rimska boginja cvijeća i proljeća Flora udata za boga

²⁹ Emilija Granulić, „Pastoralna lirika Dinka Ranjine”, završni rad, Sveučilište u Rijeci, 2017, 23. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:248918>.

³⁰ L. Borsetto, *Paschale, Ludovico da Cataro Dalmatino. Rime Volgari non piu’ date in luce (Venezia, 1549)*, 138.

³¹ Г. Покрајач, *Античке рефлексije у њоеици дубровачке ренесансе*, 225.

vjetra Zafira, mit koji je u svom djelu opjevao Ovidije, a čijom se tematikom bavio i ranorenesansni italijanski slikar Sandro Botičeli (Sandro Botticelli, 1445–1510) u svom djelu *Primavera*, pomenio je u svom sonetu i Botičelijev savremenik sa ove strane Jadrana, Paskvalić:

„Se mai di Borea il tempestoso honore
Non turbi i fior della tua chara Flora Zefiro,
sì che largamente ogn' hora
T'orni le tempie dell'usato honore.”
(*Rime volgari*, sonet 97).

U jedan pohvalni sonet upućen Kristoferu Kanalu (Cristoforo Canal, 1510–1562), admiralu venecijanske flote, Paskvalić je utkao svoje poznavanje grčke i rimske mitologije, smatrajući da su se u liku Kristofera Kanala sjedinili grčki bog muške ljepote i rimski bog ratovanja („I seguaci d'Apollo e Marte adorna”) (*Rime diverse*, sonet 42). Zahvalan je Kanalu što je njegov narod spasio od sigurne smrti.

Premda ne raspolazemo sa više informacija o biografiji Urbina iz Kreme (A. M. Urbin da Crema), iz Paskvalićevih stihova izvjesno je da se radi o odvažnom vojniku venecijanske pomorske flote koji se posebno istakao na Kritu („Ardito Urbin ch'alla famosa Creta”) (*Rime diverse*, sonet 44). Poslije izvojevanе pobjede u ime i za račun „Serenissime” Paskvalić, oslanjajući se na klasične uzore, moli Glauka – ribara iz grčke mitologije koji je, pošto je probao travu besmrtnosti, postao čovjek sa perajima umjesto stopala i ribljim repom umjesto nogu, i Proteja – boga mora, rijeka i prostranstva vode, da pošalju dobre vjetrove koji će Urbinov brod vratiti u njegovu domovinu:

„Et sian secondi alla tua nave i venti
Et Glauco e Protheo cò i marini armenti
La spignan tosto alla bramata meta,
Et poi c'haurai di vincitrici foglie
Ornat'ambe le tempie e di nemici” (*Rime diverse*, sonet 44).

U renesansnom Kotoru boravio je i pjesnik Lorenzo Venijer (Lorenzo Venier, 1510–1550). Ovom italijanskom poeti Paskvalić je posvetio dva soneta. U stihovima pridaje značaj ulozi venecijanske plemićke porodice glasovitog pjesnika koja je doprinijela širenju kulture novog doba koja je predstavljala pandan kulturi stare Grčke i Rima, morem od Venecije do Boke i šire:

„Et dice; Alma Città ch'adombri l'onde
D'Adria co'l tuo Leon felice e santo,
In te s'annida ogni virtù, ne tanto
Hoggi s'avanza il nostro choro altronde.
(...)

Produsse altro terren, benche ritorni
Al paraggon č'antica Athena e Roma."
(*Rime volgari*, sonet 19).

Posljednji sonet prije dugačke kancone kojom se zaokružuje Paskvalićeva italijanska pjesmarica posvećen je pjesniku Bernardinu Grisolfu iz gradića Skija (da Schio) u blizini Venecije. U stihovima soneta Paskvalić iznosi svoj stav o književnosti na latinskom i grčkom jeziku, smatrajući da oni koji slijede zvukove toskanske lire a preziru klasične jezike nisu ništa drugo do slijepci zarobljeni u lavirintu bez vodiča:

„Spesso Chrisolfo mio mi dolsiteco
De'l grave error ch'alcune menti infosca,
Che sprezzando lo stil Latino e Greco
Seguono il suon sòl della lira Thosca,
(...)
Ch'un che quei due non ami è non connosca.
Qual senza guida in Labirinto cieco.”
(*Rime diverse*, sonet 62).

Navedeni stihovi poetički su iskaz u kojem je skrivena Paskvalićeva doktrina da su latinski pisci i njihova teorijska misao, koja se bavila zakonitostima pjesništva i ovaploćivala sva važna pravila poetike, bili osnov na koji su se dobri renesansni pjesnici ugledali i oponašali ga. Dakle, za Paskvalića su klasični pisci bili vodiči i inspiracija, a poete koje nisu svoju pjesničku luču pronalazili u starim latinskim piscima, stvarali su poeziju koja je odražavala nesklad kojem je nedostajao vodič da ga usmjeri na prave pjesničke tokove i vrijednosti.

Zaključujemo da je Paskvalić odabrao da navedene stihove uputi svom savremeniku, pjesniku Grisolfu, jer je bio siguran da su istomišljenici („Perch'io mi penso e tu t'accordi meco”) (*Rime diverse*, sonet 62), odnosno da su obojica saglasni da latinski jezik poput majke na svoju ćerku prenosi energičnost i druge pozitivne osobine, kao i da je Vergilijev jezik na toskanski prenio svjetlost, zbog čega se „italiano volgare” zahvaljujući osobinama koje je poprimio uzdigao svojom slavom:

„Della Latina al men, ch'ogni suo lume
A lei (qual Madre alla sua Figlia).³²

Paskvalić o svojoj dragoj pjeva kao da je ljepša od Afrodite, majke trojanskog junaka Eneja, ali i od svih najljepših žena što ih Atina i Grčka imaju, a što je topos neizrecivosti:

³² Milica Popović, „Kotorski Petrarkista Ljudevit Paskvalić”, u: Gojko Čelebić (prir.), *Barok Crne Gore – Antologija*, knj. I. Cetinje: CID, 2015, 355.

„La bella madre del pietoso Enea
Ritrando tutto il bel delle più belle
Cingue: ch'Athena, et tutta Grecia havea.
Voi fiste stata al paragon con elle.”³³

ANTIČKI MOTIVI I UZORI U PASKVALIĆEVOJ LATINSKOJ PJESMARICI

Paskvalićev odabir riječi, ton i stil pjevanja u latinskoj zbirci iskreniji su i uvjerljiviji nego u *Rimama*. Za razliku od platonističke zanesenosti i prikaza ljubavi koje su oponašali renesansni pjesnici, čini se da je poznavanje grčke mitologije bilo inspiracija bokokotorskog pjesnika u stihovima na latinskom jeziku. Opisujući na koji će način i kuda slijediti odabranu ženu, Paskvalić je prikazao rijeku zaborava, ali i lavež Kerbera koji užasava sjene na ulazu u pakao, Sizifa i njegov uzaludni napor, Tantala, Veneru i elizijska polja koja su u mitologiji predstavljala plodne poljane na kojima su pravednici i ljubimci bogova uživali u onozemaljskom životu. Za razliku od ljubavi kakva je prikazana u italijanskoj pjesmarici, u latinskoj pjesničkoj rukovijeti Paskvalić moli Silviju da im na ovoj zemlji nijedan dan ne prođe bez milovanja kako ih poslije smrti ne bi mučila sumnja da su uzalud proveli vijek. U ovim Paskvalićevim stihovima se prepoznaje motiv „carpe diem”.

Za razliku od senzibilnog lirskog subjekta kakvim se Paskvalić prikazao u *Rimama*, bokokotorski pjesnik je u latinskoj zbirci manje očaran idejom o vječnom životu bezgrešnika, ne smatrajući da je ovozemaljski život samo „dolina plača” kako bi se zaslužilo carstvo nebesko, već da je i u njemu potrebno uživati, što je jedna od karakteristika novog doba kome je pripadao:

„Tempora praecipiti praeteritura fuga,
Flebimus, haud ullo quod fit reparabilis aeuo,
Si qua dies vitae fluxerit huius iners.
Dum licet hic igitur charos iungamus amores:
Nulla'q; iam nostris lusibus hora uacet,
Ne mihi, neue tibi, post funera, segniter olim
Temporis elapsi sit memenissee dolor.”
(*Carmina*, 7).

Elegija posvećena Mariju Brutu (Marium Brutum) primjer je Paskvalićevog poznavanja grčkog jezika, kulture i mitologije, ali i ljubavi prema sopstvenoj zemlji i narodu koja ga nikada nije napuštala. Da su Paskvalić

³³ Isto, 356.

i Brut bili bliski prijatelji zaključuje se na osnovu riječi koje mu upućuje, zabrinut da li je Brut pod teretom briga svakodnevnog života zaboravio na starog prijatelja ili se metaforički napio vode iz rijeke Lete koja je učinila da zaboravi svoju prošlost:

„Esquid adhuc inter tantarum pondera rerum
Paschalis memorem te facit elle tui?
Si penitus ueteris non es oblitus amici,
Nec tua lathaeus pectora torpor habet.”
(*Carmina*, 8).

Premda je ličnost Marija Bruta i danas sasvim nerazjašnjena, iz Paskvalićeve pjesme izvjesno je da su zemljaci, kao i da se radi o latinskom epskom i lirskom pjesniku koji se u vrijeme pisanja elegije nalazio u Padovi na mjestu sudije. O njegovim „učenim pjesmama” Paskvalić se pohvalno izjasnio smatrajući da su ravne delima Homera i Tibula, odnosno da bi se mogle takmičiti i sa elegijama grčkog pisca Fileta sa Kosa, što je dokaz koliko ih je cijenio, ako znamo da su mu upravo klasični pjesnici poslužili kao pjesničko izvorište:

„Scripta cotburnati uideor uersare Maronis,
Aut Colophoniaci nobile Vatis opus.
Quis tua scripta negat culto certare Tibullo?
Cumq; Phyletaeis vivere digna modis.”
(*Carmina*, 8).

Iz uvodnih rečenica poznato je da je prebivalište Bruta u trenutku kada mu sugrađanin upućuje elegiju sjeverna Italija koju Paskvalić pjesnički navodi starim nazivom Euganija, odnosno univerzitetski grad Padova, koji je po predanju, poslije pada Troje, osnovao trojanski junak Antenor kada je krenuo preko Trakije za Italiju:

„Tu uerò, Euganea quà lapsus ab arce Timaune,
Fundit in Illyricos ora nouenna sinus,
Incolis antiquam Troiani Anthenoris urbem.”
(*Carmina*, 8).

Paskvalić poziva prijatelja da svu mudrost koju je sakupio kroz godine još iz mlađih dana poput: crkvenih učenja Tome Akvinskog (1225–1274), poznatog teologa i aristotelovca, odnosno učenja grčkog filozofa Krisipa iz III vijeka stare ere, korisnih pouka atinskog filozofa Aristotela iz Stagira (384–322), učitelja Aleksandra Makedonskog, ujedini sa rječitošću starih Rimljana koju Paskvalić prepoznaje u njegovim pjesmama i vrati svojoj zemlji i svom gradu koji teško podnosi Brutovo oklijevanje i odlaganje povratka:

„Sed iam tempus adest patrijis te reddere terris
 Summâq; iam Patriae soluere uota tue.
 Absentem quae saepe suum suspirat Alumnum,
 Téq; dolet tantas ducere Brute moras.
 Tolle moras igitur, nostrasq; reuertere in oras.”
 (*Carmina*, 9).

Svom sugrađaninu, kako smo imali prilike da vidimo u gorenavedenim stihovima, Paskvalić opipljivo vrednuje pjesnički talenat, poredeći ga sa uzorima svih renesansnih pjesnika, odnosno sa antičkim klasicima, i to ne uopšteno, već vrlo konkretno. Hvaleći svog prijatelja po peru, Paskvalić progovara o sopstvenim uzorima, stilu i poetici koju se trudio da podražava. Mlađem sugrađaninu Paskvalić zamjera nedostatak empatije, jer njegovo mlado srce još uvijek nije zaposjeo Kupidon, zbog čega olako savjetuje prijatelja da se okane ljubavnih ludosti:

„Qui ualet, heu facile sitienti consulit aegro,
 Abstineat gelidis ut patienter aquis.”
 (*Carmina*, 11).

Značajan je kraj Paskvalićeve pjesme u kojoj prijatelju pojašnjava da je lakovjeran ako misli da su antički pjesnici u svojim djelima reflektovali isključivo istinu i empirijski proživljenu ljubavnu bol. Ovo je poetički iskaz koji nam pokazuje da se bokokotorski pjesnik naslanjao na Aristotela koji je smatrao da poezija nije puko preslikavanje stvarnosti, već stvaralačka transpozicija realija. U želji za vječnim imenom i sam je, kazuje u svojoj pjesmi Paskvalić, nerijetko, pa čak i u pismu upućenom Bolici, izmišljao i kitnjastim neistinama bogatio svoje rime kako bi mu djelo dobilo na ljepoti i zadovoljilo tipiziranu formu vremena u kojem je nastalo:

„Innumeri, quorum sunt nota poemata uates,
 Quos sacer aerni nominis urit amor;
 Fingere multa solent, e ueris iungere falsa,
 Illicet ut uarium pulchrius extet opus. (...)
 Me quoq; qui uatum veneror vestigia, saepe
 Cogit Apollineus fingere multa calor;
 Et nunc tam duos tibi sum mentitus amores.”
 (*Carmina*, 11).

Još je jedna pjesma („Liber the rosa argentea”) napisana u petrarkističkom stilu sa obiljem ljubavnih emocija. U njoj se Paskvalić simbolično obraća kraljici cvijeća – ruži, simbolu ljubavi i ljepote. Prema antičkoj mitologiji ruža je simbol vječne ljubavi. U hrišćanstvu ovaj je simbol uobličen kroz prizmu božijeg otkrovenja, pa je tako „kraljica cvijeća”

simbol nebeske ljubavi.³⁴ Paskvalić je sjedinio i pomiješao antičke i hrišćanske simbole, pa je tako ruža prikaz izabrane drage koja je u sebi sjedinila božansku milost i dobrotu i ovaplotila je u materijalnoj formi. Ove primarno filozofske ideje našle su plodno tlo u renesansnim traktatima o univerzalnoj harmoniji svijeta po kojima je upravo Bog svoje sveprisustvo omogućio posredstvom slanja cvijeta na zemlju među smrtnike sa namjerom da produhovi fizički svijet.³⁵

Pošto se kolektivno pozdravio sa prijateljima, Paskvalić podužu poslanicu adresira na Eugena Buću („Ad Eugenium Bucchium”), kotorskog pjesnika latinistu čije je pjesništvo poznato samo po svjedočenju njegovog savremenika Ludovika Paskvalića („Ille tuae cultor virtutis”) (*Carmina*, 17). Analizom ove pjesme, upućene, po Paskvalićevim stihovima, njegovom najdražem prijatelju („Et te dulcis amice meo gratissime cordi”) (*Carmina*, 17) moguće je popuniti mozaik Paskvalićevog života za koji ne postoji mnogo biografskih podataka. Pjesma je spjevana za vrijeme zimskog perioda i snijega na Kritu, mada se bokokotorski pjesnik nada da će poslanicu moći lično da uruči svom prijatelju na povratku u domovinu:

„Hanc (sifata sinent)citò perferet ipse salutem,
Quam modò Gnosiaco mittit ad orbe tibi.
Me tenet ignotis tellus Saturnia campis
Hic, ubi perpetuas sustinet Ida niues.”
(*Carmina*, 17).

Svom starom prijatelju Paskvalić opisuje Krit, istinski žaleći zbog razrušenih zidina, odnosno golog kamenja na mjestu gdje je nekad bio drevni grad Knos. Njegovu istančanu pjesničku dušu duboko potresa da mjesto sa kojeg je Minos pred pukom izricao pravdu sada zaposijedaju volovi i obrađuje plug:

„Vidimus e muros, ruinosaq; saxa iacere
Hic, ubi Gnosiaca iam locus urbis erat.
Et centum populis ubi Minos iura ferebat
Nunc uersant ualidi rastra, e aratra bones.”
(*Carmina*, 17).

Paskvalićevo poznavanje klasičnih jezika i književnosti, ali i njegova nadahnutost klasičnim grčkim i latinskim muzama, primjetno je u drugom dijelu pjesme u kojem bokokotorski pjesnik poredi Ovidijeve, Katulove, Tibulove junakinje sa nenadmašnom ljepotom svoje Silvije:

³⁴ Славко Петаковић, „Петраркистички хербаријум – прилог проучавању дубровачке ренесансне поезије”, Зборник радова *Гора љиљанова. Биљни свет у традиционалној култури Срба*, Београд, 2016, 134.

³⁵ Isto, 135.

„Digna nec ex priscis demum foret ulla puellis,
Ablueret niueos quae tibi vita pedes.”
(*Carmina*, 29).

Kroz popis klasičnih pjesnika i njihovih djela, Paskvalić ostavlja zapise o svom književnom ukusu, pravcu i stilu.

Kroz satiru, Paskvalić je na implicitan način pjevao o neophodnosti stilske uglađenosti kojoj je i sam težio. Nije mu se dopadala naglašena izvještačenost pjesničkog izraza koje je djelo nepoznatog pjesnika udaljavalo od pjesničke čistote. Zato je bokokotorski pjesnik u satiričnom obraćanju vidio prirodnu moralnu reakciju da se kao pojedinac obračuna sa stilskim defektima sirovog pjesnika. Premda čitaoci nemaju prilike da se upoznaju sa sadržajem pjesama sirovog pjesnika, Paskvalić se o njihovom kvalitetu izrazio metaforički, poredeći književni legat nama neznanog pjesnika sa Vergilijem i Homerom, svojim klasičnim uzorima. Paskvalić im zamjera odsustvo skromnosti koja je karakteristika renesansnih pjesnika, pa i njega samoga, te nadmenost poetske naracije pred kojom bi se posramili i velikani klasične književnosti:

„Sit tibi Virgilius, tibi sit collatus Homerus:
Virgilius stupidus, bardus Homerus erit.”
(*Carmina*, 30).

Jednu elegiju Paskvalić je uputio izvjesnom Filipu Fabriciju („Ad Philippum Fabritium”), svom prijatelju i virtuozu na citari čije su skladne harmonije mogle da udahnu novi život u umorno tijelo („Et solitus redijt per mea membra vigor”) (*Carmina*, 31). Pored toga što Paskvalić hrabri svog prijatelja da poput novog Orfeja („Hic nouus est Orpheus”) (*Carmina*, 32) nastavi da piše muziku za vječnost, ova je elegija značajna jer reflektuje poznavanje antičke kulture, posebno mitskih junaka koje je bokokotorski pjesnik pažljivo birao kako bi komplementirali pjesmu čiji je lajtmotiv muzika. U prvom dijelu elegije, poredeći koliko mu zadovoljstvo pružaju prijateljeve note, Paskvalić pominje grčkog boga vjetrova Zefira, kao i pjev Filomele – žene trakijskog kralja Tereja koja je prema legendi, a zbog zle sudbine, pretvorena u pticu. Njeno tužno oplakivanje sina svoje sestre Prokne, kao i pjev grčkog boga Zeusa koji u obličju labuda zavodi Ledu, spartansku kraljicu, milozvučno je kao stihovi pjesnika i muzičara na citari Ariona sa ostrva Lezbosa ili zvukovi svirača Amfiona i kralja Tebe. U drugom dijelu pjesme, opisujući kvalitet prijateljevih nota, Paskvalić nastavlja sa prikazivanjem antičke kulture pjevajući da je Fabricijeva citara moćna da ukroti furije, da umiri Kerbera, da Sizif odloži svoj kamen i da se druge mitske ličnosti umire:

„Mitescent Furiae, claudet tria Cerberus ora,
 (...)
 Liber erit Tytius, comprehendet Tantalus undas,
 Sisyphus in summo colle reponet onus:
 Nec rota raptabit miseros Ixionis artus,
 Nec toties Stygias urna resumet aquas:
 Suavius haud summo (sit fas mihi dicere) caelo
 Delius immensum personat ante Iouem.
 At tibi pro tali faciles sint munere Divi:
 Audiat has placida Iupiter aure preces.”
 (*Carmina*, 32).

Paskvalićevo oslanjanje na antički svijet pokazatelj je mjere ukusa. Njegovo uvođenje antičkog svijeta govori da mu je na umu bila obrazovana publika koja je u stanju da razumije reminiscencije, zbog čega se može govoriti o duhovnom elitizmu ovog bokokotorskog pjesnika i uzvišenosti njegove pjesničke rukovijeti uopšte.

Uprkos književnim toposima, poslanice je krasio i dominantan autobiografski ili u ovom slučaju biografski element, ali su one pružale mogućnost za iskazivanje stavova, mišljenja o životu, društvu i književnosti uopšte. Središnji dio pjesme zauzima Paskvalićeva utjeha upućena prijatelju zbog gubitka supruge. Bliskost sa Hvaraninom reflektuje se u stihovima u kojima saosjeća sa starim prijateljem:

„Legimus assiduis tua carmina plena querelis,
 Elicit è medio quas tibi corde dolor;
 Congiugis extinctae dum tristia funera defles,
 Abstulit à thalamo quam fera parca tuo.
 Me quoq; crede tui partem sentire doloris:
 Hoc tuus ex ueteri faedere poscit amor”
 (*Carmina*, 32).

Utješnim stihovima preovladava reminiscencija grčkih i rimskih primjera silaska u Had, počevši od Orfeja do Eneje, zatim slijedi racionalno relativiziranje, a na kraju bokokotorski pjesnik nudi utjehu podsjećajući svog prijatelja, ali i čitaoca, da je neminovnost života upravo u smjeni tužnih i vedrih događaja jednako kao što se smjenjuju i godišnja doba.

Jednu ljubavnu pjesmu u latinskoj zbirci uobličio je Paskvalić, po ugledu na trubadursku poeziju, u formi dijaloga između dvoje ljubavnika: mladića i djevojke. Kroz dijalog dvoje zaljubljenih poeta reflektuje sopstvene stavove o ljubavi, ali i odlike novog vremena koje je te stavove iznjedrilo i oblikovalo. U prvom obraćanju mladić pita odakle djevojci fizička ljepota koja je krasí: svjetlost u oku, eban na obrvi, zlato u kosi, široko čelo, koralí i slatki med na rumenim usnama, glatke grudi i mirisni dah. U djevojkinom odgovoru na svako pojedinačno pitanje mladića reflektuje se Paskvalićevo oslanjanje na klasične muze. Lik djevojke

pojašnjava da ju je bog ljubavi Amor sasvim ukrasio („Imbuit, his totam me decorauit Amor”) (*Carmina*, 36) uz pomoć korala iz sicilijanskog mora, bisera iz Crvenog mora, meda sa cvijetnog brda Hibla na Siciliji, mirisa sa mitskog ostrva Pankaja na istočnoj obali Arabije i sl. Mladić je nezadovoljan odgovorom, a po uzoru na tradiciju koju je baštinila renesansa poželio je da se djevojka oslobodi svih darova, odnosno da povrati sve i zadrži svoju prirodnost i da mu zatim kaže šta joj je preostalo:

„Tu quoq; quod dederas gratias rursus, habe;
Redde suas Veneri ueneres; sua munera Amori:
Et tibi residuum dic mihi numquid erit?”
(*Carmina*, 36).

Četvrtu knjigu, odnosno četvrti ciklus u latinskoj pjesmarici, Paskvalić je po ugledu na rimskog pjesnika 1. vijeka nove ere Publija Papinija Stacija nazvao „Silvae”. Razlika između Paskvalićeve zbirke pjesama i zbirke pjesama rimskog pjesnika, koja predstavljala pjesmaricu lirskih rima u pet knjiga, a čiji je naslov odabran sa namjerom da naznači pjesme različitog metričkog oblika, ogleda se u tome što je u ovom dijelu Paskvalić spjevao samo pjesme u heksametrima.

Pjesma „De specu corythio silva” prikazuje Paskvalića u svjetlu renesansnog pjesnika koji ovaploćuje sve važne odlike novog doba, posebno vjerujući da je priroda istina i da bi pjesnici na nju trebalo da se ugledaju („Naturam artificem caecis spectacula terris”) (*Carmina*, 41). U dugoj pjesmi, on nerijetko putem sinonima ili metafora ukazuje na svoje latinske muze, pjevajući simbolično o topolama koje predstavljaju Helijade, kćerke boga Helija koje su poslije bratovljeve smrti (Faeton) pretvorene u listopadna stabla iz porodice vrba ili koristi mitsko ime rijeke Pad, opisujući je u stihovima kao rijeku slavnog Eridana vođe, paunovi su za Paskvalića „šarene ptice Junone” itd. Iz pjesme o Koritskoj pećini, pored njenih renesansnih opisa, saznajemo da je nastala dok „umorni Mars spava”, odnosno za vrijeme rijetkih trenutaka predaha od najezda Barbarose na obale Krita, tokom one iste hladne zime, pune leda, grada i bure, o kojoj je Paskvalić već pjevao u jednoj od svojih prethodnih pjesama. Premda se do sada Paskvalić prikazao kao hroničar svog vremena, ljudi i događaja, primjetno je da u ovoj pjesmi, nedvosmisleno referirajući na špilju u Kilikiji koja se zove „Corycus”, u svojim stihovima on navodi „Corythium”, posebno ističući da je baš tako zovu urođenici na vlastitom jeziku („Corythium indigenae patrio cognomine dicunt”) (*Carmina*, 41).

ZAKLJUČAK

U radu smo analizirali antičke motive i njihove uticaje u djelima bokokotorskog pjesnika 16. vijeka Ludovika Paskvalića. Ludovik Paskvalić

je rođen i školovan u Kotoru koji mu je zbog specifičnih geografsko-političkih prilika omogućio da se još u ranom djetinjstvu upozna sa antičkim uzorima, prvo u svom domu uz oca pjesnika, a kasnije i kroz školovanje ali i atmosferu koja je vladala u Kotoru tokom 16. vijeka. Pjesnik je stekao i humanističko obrazovanje tipično za epohu u kojoj je stvarao, što mu je omogućilo da u svoja djela inkorporira antičke motive i uzore. S obzirom na to da dosad nije bilo istraživanja koja su se ciljno bavila recepcijom antike u djelima Ludovika Paskvalića, naša namjera je bila da, preko književno-istorijskog, komparativnog i istraživačkog metoda, utvrdimo na kojim se sve nivoima ispoljavaju antički uticaji u dvijema štampanim zbirkama Ludovika Paskvalića: italijanskoj *Rime volgari* (1549) i latinskoj *Carmina* (1551). Antički uticaj u osnovi je renesansnog pokreta, a došao je preko italijanskih pisaca, jer je i sam pokret rođen u Italiji, posebno Petrarke, ali i neposrednim poznavanjem klasičnih pisaca koji su bokokotorske poete zbog plurilingvalne sredine čitale u originalu. Paskvalić je na navedene načine formirao i oblikovao svoj odnos prema antičkim uzorima. Taj odnos nije bio puko podražavanje, već aktivni odnos prema recepciji i implementaciji antičkih motiva. Odnos Ludovika Paskvalića prema antičkim uzorima vidljiv je na više nivoa. Najočigleniji je to što je njegova druga zbirka napisana Vergilijevim jezikom. Odnos prema antici primjetan je i u njegovom odnosu prema formi, koja je za Paskvalića izuzetno važna i vidljiva je kako u pojedinačnim pjesmama, tako i na prelasku iz pjesme u pjesmu, ali i u cijeloj strukturi obje njegove štampane pjesničke rukovijeti, ne zanemarujući ni motivsko prelijanje zadnjeg stiha italijanske pjesmarice u prvi stih latinske zbirke pjesama. Takođe, odnos prema antici zapaža se i u nekim metapoetskim opservacijama Ludovika Paskvalića, vezanim za odnos prema poeziji i pisanju, kao i u direktnim referencama prema antičkim uzorima poput Ciceronovog učenja o svrsishodnoj besjedničkoj poniznosti. Antički uticaj predstavljaju i određeni toposi, koji su bili i opšta mjesta u renesansi, ali koji svoje korjene imaju u antici, kao što je topos zazivanja prirode, ali i drugi toposi kao što je katalokatija. Na kraju, na mikronivou zapažaju se antički motivi direktno upotrijebljeni u samim pjesmama, a koji obuhvataju pojavljivanje ličnosti, božanstava i motiva iz antičke mitologije u pjesmama Ludovika Paskvalića, poput: Apolona, Aurore, Titona, Filomene, Marsa, Prokne i drugih. Ovi primjeri obično nisu cilj sami po sebi, već se javljaju utkani u određenu pjesmu, na primer, u poslanicama imaju za cilj da se određena ličnost poredi sa svojim antičkim uzorima (poput Kristofera Kanara, vojnika u kome su se sjedinili bog ljepote Apolon i bog ratovanja Mars), ili da se istakne još više značaj ličnosti kojoj je poslanica namijenjena (kao kada se pohvalno izrazio o stihovima Marija Bruta poredeći njegovu pjesničku vještinu sa Homerovom i Tibulovom). U ljubavnim pjesmama antički motivi, kao što je pojava Amora, dio su standarnog

kataloga renesansnog kanconijera. Integracija antičkih motiva u djelima bokokotorskog renesansnog pjesnika odražava njegov književni ukus, stvara kompleksne slojeve značenja i otkriva publiku koju je na umu imao pjesnik dok je pisao svoje stihove. Istovremeno poštovanje prema klasičnoj tradiciji doprinosi oblikovanju identiteta, ističući važnost dijaloga između vremenski i prostorno udaljenih kultura.

IZVORI

- Pascalis, Ludovici. *Iviii Camilli, Molsea et aliorum poetarum carmina, ad illustriss. et doctiss. Marchionem Auriae Bernardium Bonifatium per Ludovicum Dulcium nunc primum in lucem aedita, Venetiis, apud Gabrielem Iolium et fratres De Ferrariis, MDLI.*
- Petrarka, Frančesko, *Kanconijer*. Beograd: Prosveta, 1968.
- Петрарка, Франческо. *Канџонијер*. Београд: Књига Комерц, 2007.
- Petrarca, Francesco. *Canzoniere*. A cura di Marco Santagata, Mondadori, 2018.

LITERATURA

- Borsetto, L. *Paschale, Ludovico da Cataro Dalmatino. Rime Volgari non piu' date in luce (Venezia, 1549)*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2016.
- Garen, E. *Kultura renesanse i istorijski profil*. Beograd: Nolit, 1982.
- Garen, E. *Italijanski humanizam: filosofija i građanski život u renesansi*. Preveo Pero Mužijević. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.
- Gavrilović, Z. (ur.). *Poetika humanizma i renesanse*. Beograd: Prosveta, 1963.
- Granulić, E. „Pastoralna lirika Dinka Ranjine”, završni rad, Sveučilište u Rijeci, 2017. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:248918>.
- Popović, M. „Kotorski Petrarkista Ljudevit Paskvalić”, u: Gojko Čelebić (prir.). *Barok Crne Gore – Antologija*. Knj. I. Cetinje: CID, 2015.
- Бојовић, З. *Ренесанса и барок: студије и чланци о дубровачкој поезији*. Београд: Народна књига, 2003.
- Бојовић, З. „Књижевни живот ренесансног Котора”, у: *Књига о Кошору*. Ур. Катарина Митровић. Београд: Магелан Прес, 2014.
- Ковијанић, Р., Слијепчевић, И. *Хајдуци у Боки до Морејској раји (1654–1684)*. Цетиње: Историјски институт Народне Републике Црне Горе, 1954.
- Ковијанић, Р. *Кошорски медаљони*. Пераст: Госпа од Шкрпјела, 2007.
- Курцијус, Е. Р. *Евројска књижевност и латински средњи век*. Београд: Српска књижевна задруга, 1996.
- Петаковић, С. „Петраркистички хербаријум – прилог проучавању дубровачке ренесансне поезије”. Зборник радова *Гора љиљанова. Билни свет у традиционалној култури Срба*. Београд, 2016, 133–140.
- Покрајац, Г. *Најстарији дубровачки петраркисти и античко наслеђе*. Нови Сад: Орфелин, 2012.
- Покрајац, Г. *Античке рефлексије у поезији и поезији дубровачке ренесансе*. Нови Сад: Орфелин, 2016.

Ane A. Ferri
Independent Researcher

ANCIENT ECHOES IN THE POETRY OF LUDOVİK PASKVALIĆ

Summary

This paper delves into the exploration of ancient motifs within the printed works of Ludovik Paskvalić, a prominent figure in the Renaissance literary landscape. Until now, the field of classical influences in Paskvalić's literary legacy has remained insufficiently explored in science, which is why his Latinist activity has remained partially in the shadows. The aim of our research is grounded in the imperative to attain a deeper understanding of Paskvalić's poetics in the light of new insights and interpretations that are causally connected with the classical cultural heritage and its influence on his entire poetic corpus. The methodology of the paper is based on a comparative, research and literary-historical approach, which enabled us to identify classical motifs in Paskvalić's verses, uncovering deeper layers of meaning and elucidating the occasion and context, as well as contributing to a nuanced comprehension of the cultural and historical circumstances that shaped creative endeavors of this Renaissance poet.

ПОЛЕМИКА
POLEMIC

Срђан Дамњановић

Правни факултет за привреду и правосуђе

Нови Сад

НАЦИЗАМ И АНТИКА ОПАСНЕ ПАРАДИГМЕ: ОД КОЛОНИЗОВАНЕ АНТИКЕ ДО ГАЗЕ НА ВОДИ

АПСТРАКТ: У тексту приказујем, анализирам и критикујем концептуализацију расистичке парадигме у делу Јохана Шапутоа *Нацизам и антика*. Реч је о веома значајном, исцрпном и занимљивом делу. Ипак, демонстрирам и један недостатак, а то је изостављање систематичнијег објашњења везе која постоји између расизма и експлоатације људских и материјалних ресурса. У прилог сопственој аргументацији наводим становишта Розе Луксембург, Едварда Саида, Самира Амина, Мартина Бернала и Ксеније Марицки Гађански. У приступу Шапутоом тексту, вођен сам идејом да је у доба нацизма антику запосела и колонизовала нацистичка идеологија, док се данас антика искључује сходно идеологији политичке коректности. Искључивање и занемаривање антике видим као нови облик колонијализма. Посматрано у целини, Шапуто богато документује везу која постоји између расизма, националсоцијализма и колонизовања грчко-римске антике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: нацизам, антика, расизам, колонијализам, империјализам, постколонијализам, Јохан Шапуто.

Нацизам и антика, Јохана Шапутоа (Johann Chapoutot, 1978), занимљива је и богато документована студија посвећена односу нацистичког расизма према античком наслеђу.¹ Шапуто, француски историчар, студирао је историју, германистику и право на Вишој нормалној школи у Паризу (École normale supérieure), а од 2016. као професор савремене историје активан је на Сорбони. Поред *Нацизма*

¹ J. Шапуто, *Нацизам и антика*, с француског превела Милица Рашић, Лозница: Карпос, 2023, 468; J. Chapoutot, *Le National-socialisme et l'Antiquité*, Paris: PUF, 2008, coll. «Quadrige», 2012, 643.

и антике, Шапуто је публикувао и петнаест веома запажених дела, почевши од *L'Âge des dictatures: Fascismes et régimes autoritaires en Europe de l'Ouest, 1919–1945* (2008) до *Le Grand Récit: introduction à l'histoire de notre temps* (2021). Очекујем да ће се овај импозантан низ убрзо наставити.

У делу *Нацизам и антика* Шапуто је успео да у великој мери осветли место антике у дискурсу националсоцијалистичког покрета. Ипак, поменути значај студије неће нас спречити у намери да демонстрирамо и њену основну слабост. Реч је о недостатку систематичнијег објашњења сврхе расизма, уз упадљиво изостављање „великих наратива”. „Велики наративи” нису предмет бављења једног историчара, али историчар их недвосмислено подразумева, поготово када их не наводи. Под „великим наративима” мислим на сложене и систематичне теорије које претендују на обухватна објашњења. Оне потичу из антике, конкретније од Платона и Аристотела. Проблем је важан зато што се данас суочавамо не само са расистичким глорификацијама антике него и са наличјем целог процеса. И актуелне норме коректности доводе у питање античку баштину, тако да се традиција суспендује на један мање драматичан, али ништа мање опасан начин.

РАСИЗАМ И ПОЖЕЉНА ТУМАЧЕЊА

Први део студије анализира кључне парадигме и разматра процес припајања антике расистичком дискурсу. Антика се инкорпорира у германски свет тако што се „материца народа” премешта са Истока на Север. Иначе, *vagina nationum* као један од кључних појмова нацистичке пропаганде спаја учења средњовековног готског историчара Јорданеса и античких историчара са модерним биологизмом, стварајући категоријални апарат расолошке псеудонауке. Док хегелијанска философија историје почива на кретању од Истока ка Западу, нова парадигма почива на претпоставци *материце народа* која се налази на европском Северу. Реч је о интерполацији модерног биологизма у античке и средњовековне текстове, са катастрофалним последицама.

Мит о нордијском пореклу шире затим историчари и педагози и он постаје званична верзија историје порекла у Трећем рајху. Други део студије бави се опонашањем антике, од естетике аријевског тела до „здраве уметности за здрава тела” и лекцијама о римској хегемонији и античкој колонизацији за које нацисти верују да им могу бити од велике помоћи у формирању модела сопствене хегемоније. Ту су и поглавља посвећена расистичкој држави, Трећем рајху као другој

Спарти, итд. Трећи део обухвата питања одјека антике, од историје борбе раса, опсесивног питања о смрти и крају цивилизације, па до кореографије краја – естетизма и нихилизма на позорници коначне катастрофе. Већ делимичан преглед тема делује импресивно.

У тексту на корицама дефинисано је пожељно схватање односа националсоцијализма и антике. Данас се сматра да националсоцијализам не представља изоловану појаву, него је реч о екстремној појави континуитета идеологије окцидентализма, која западноевропску културу види као једино цивилизовану и која сопствено варварско и агресивно поступање према „расно и културно инфериорним непријатељима” оправдава као легитимну одбрану од зла и варварства. Стари Запад је током векова производио наглашено опресивне дискурсе, чија су мета били народи од Азије, Африке, Океаније све до Јужне и Северне Америке у циљу заузимања природних и људских ресурса. Али нацизам и фашизам имају неке особености. Једна од особина немачког националсоцијализма, наводи се у тексту, било је настојање да колонизује античку прошлост и да је агресивно присвоји у расистичком кључу.

Није јасно од кога потиче парафразирани навод. Да ли од самог аутора или је плод накнадне интервенције уредника? Свеједно, текст скицира пожељну рецепцију, коју ћу покушати да сагледам и подвргнем критици. Премда расизам садржи и несводиви вишак вредан анализе, држим да веза која постоји између опресивних дискурса и заузимања природних и људских ресурса није довољно тематизована. Како у позадини расизма стоји борба за „животни простор”, расизам не поседује потпуно самосталну динамику него је везан за историју колонијализма и динамику капитализма. Изостављање системског објашњења води фаворизовању „лебдећих означитеља” и занемаривању расизма као дискурса који „аминује” преотимање ресурса и проширење „животног простора”. Нацистички расизам не може се разумети без позивања на закаснелу колонизацију, тј. на процес заузимања и поделе колонија у коме Немачка заостаје за конкурентским нацијама.

Главна порука Шапутоове студије гласи: националсоцијализам, који западноевропске народе види као супериорне и једино цивилизоване, заговара агресивно поступање према „расно и културно инфериорним”. У форсирању једне колонизаторске парадигме активно су учествовали историчари, педагози, уметници, архитекте, археолози, лингвисти, славни философи и класични филолози. Исписана је нова историја Грчке и Рима, која је медитеранске културе прикључила тзв. „нордијској раси”. Не колонизују се само „подљуди” него се колонизује и античка прошлост. На мети опресивног дискурса били су и још увек јесу народи и друштва чије ресурсе, људске и

природне, треба преузети. Зато је дошло и до тога да националсоцијализам колонизује антику. Шапуто истражује две основне парадигме у том процесу, Источну и Северну.

Пошто Шапуто користи појам *парадигме*, кратки осврт на Кунов концепт *парадигме* може нам бити од велике помоћи. Према Куну, успостављање нове научне структуре кадре да објасни постојеће аномалије не представља само револуцију у области науке, него и у целокупном виђењу света. Теорија постоји заједно са свим последицама које из тога произлазе. За Куна су парадигме „универзално призната научна достигнућа која неко време пружају модел проблема и решења за заједницу практичара”.² Мартин Коен описује појам „промене парадигме” као неку врсту интелектуалног вируса који се проширио на тзв. друштвене науке, затим на уметност, па чак и на свакодневну савремену политичку реторику. Коен оптужује Куна да концепт избегава драстичне последице.³ У нашем контексту, та драстична последица огледа се у избегавању радикалних и систематичнијих теорија које могу да објасне „расни вирус” у конкретнијем смислу. Постоји опасност да се *парадигме* издвоје из друштвеног контекста као и да се посматрају као изоловане силе.

ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ: СА ИСТОКА НА СЕВЕР

Не испуштајући из вида наведени недостатак, наглашавам врлину студије: Шапуто убедљиво демонстрира деловање две парадигме које су одредиле поглед на порекло, расу и положај антике. Прва парадигма је она о источном пореклу цивилизације (*ex oriente lux*), а друга о нордијском пореклу (*ex septentrione lux*).

У 18. веку се убрзано развија дискурс који треба да замени мит о Адаму. Нова колевка човечанства не налази се више у Адамовом крилу и у пророчкој Палестини, већ у Индији. Хипотезу о Индији заступа важан антиклерикалац и јудеофоб – Волтер, а из ове хипотезе настаће аријевски мит. Индијска хипотеза је касније наводно потврђена увидима компаративне лингвистике, а језик је могао да се рашири Европом само ако су Индијци, као изворни народ, некада населили исту ту Европу. Фридрих Шлегел 1819. године уводи термин *Arier* као ознаку за освајачке народе који се селе, за оне од којих настају модерни европски језици, нације и културе. Шлегел позајмљује овај термин од санскртског *arya*, што значи 'племенит'.

² K. Thomas, *The Structure of Scientific Revolution*, Chicago: University of Chicago Press, 1996. 10

³ M. Cohen, *Paradigm Shift: How Expert Opinions Keep Changing on Life, the Universe and Everything*, Exeter. UK: Imprint Academic, 181.

У Немачкој се индоманија претвара у германоманију. Индијци су оплодили немачку земљу из које је потом никао немачки, односно индогермански или аријевски народ. Просвећени духови пристају на нови мит о пореклу, а Хегел га уздиже на посебан ниво. Светски дух, који је рођен у земљи Оријента, путује с истока на запад, да би нашао своје пуно остварење у западном свету, у германској слободи. Према Хегелу, човек Запада у античкој Грчкој проналази свој завичај, али дух до краја долази себи тек у немачкој држави.

Тезу о нордијском пореклу индоевропског човечанства у академској јавности брани званични расолог нацистичке партије Ханс Фридрих Карл Гинтер (1891–1968) из Фрајбурга. Као горљиви националиста Гинтер је после Првог светског рата наставио борбу у фрајкорима (Freikorps) све до 1921. године. Сасвим узорита биографија за једног оца науке о расама. Вилхелм Фрик, нацистички министар унутрашњих послова Турингије, позвао је Гинтера на баш за њега отворену катедру за расологију Универзитета у Јени. Приступном предавању присуствовала је врхушка Партије, чак је Хитлер дошао да чује свог учитеља. Гинтер је био главни заговорник тезе о нордијском пореклу великих цивилизација, која почива на аксиому да сва култура потиче са Севера. Реч је о тези која се више не сме оспоравати. *Материца цивилизације* није више Индија, већ Немачка. Алфред Розенберг у својим говорима понавља и утврђује расистичку парадигму режима. Раније је Азија важила за колевку човечанства, а сада се показало да духовно сродство међу Индогерманима које је установљено у 19. веку не постоји због духовног утицаја југоистока на север, него обратно. Људи севера су пре најезде варвара надирали у таласима све до централне Азије, Ирана и Индије. Реч је о дефинитивном преокретању једне историјске парадигме у другу.

У суштини, расологија мисли и функционише као антропологија која је заборавила појам културе у корист природе. Нордијско порекло комплетне индоевропске цивилизације није више на нивоу хипотезе, оно се уздиже у ниво највише државне догме. У Гинтеровој *Расолоџији немачког народа* прихваћено је учење средњовековног готског историчара Јорданеса. Север Европе римски писци називали су *материцом народа* (*vagina nationum*). Док је корен изворне расе остао уземљен у тло Германије, различите гране су се шириле далеко од родне земље, емигриравши изван Германије, према пределима југа, у Грчку, Индију и Рим, где су створиле високоразвијене културе и моћне цивилизације. Нацистичка идеологија дословно преузима Гинтерову догму.

Мит о нордијском пореклу шире историчари и педагози и он постаје званична верзија историје порекла у Трећем рајху. Иницијатива потиче од Вилхелма Фрика, министра унутрашњих послова

Рајха, који у мају 1933. држи говор о настави историје у школама, јер је сада „праисторија национална наука”. Историја Европе је дело народа „нордијске расе”. Не сме бити ни трачка сумње у духу наставника и ученика да је историја Грка као и „нордијских народа Италије” дошла са територије централне Европе.

Средњошколски програми за предмет проучавања историје прецизно утврђују „немачки народ” и његову „борбу за егзистенцију”. Извесност судбине једног народа која обухвата прошлост и будућност почива на уверењу о постојању генетске отаџбине која директно повезује прошлост са садашњошћу кроз генетско наслеђе. У том подухвату антички Оријент и грчко-римска антика припојени су германско-нордијској историји, а о том периоду, с обзиром на значај, не подучава се само у школи. Овај дискурс о пореклу превазилази школу и шири се на много нивоа. Публицитет добијају питања која се тичу нордијске природе Грка и Римљана.

Доказ за то да су Грци и Немци савременог доба део исте расне суштине за Розенберга је инстинкт који нас наводи да у свему грчком видимо германство и да одбацимо све што носи обележје Сирије и Вавилонa. Затим се курикулуми одређују према ирационалној расистичкој парадигми. У том послу је на услузи армија „оргaнских интелектуалаца”, која своје предмете прилагођава новој парадигми, као што ће бити услужна и следећој! Наставници хуманистичких наука склони су да мењају парадигме у складу са владајућим трендом.

АНТИКА И НАВОДНИ АГОН ИСТОКА И ЗАПАДА

У визији светске историје националсоцијалистичког расизма, важно место заузима расистичко инсистирање на хиљадугодишњем сукобу Истока и Запада. После Стаљинградске битке, нова тема појављује се на пропагандном хоризонту: последње упориште индо-германске расе је тврђава Европа (*Festung Europa*). Шапуто се позива на брошуру која истиче континуитет расе, културе и етике у европској борби, поистовећујући грчке борце у Маратонској бици, римске легије и теутонске витезове у истој логици супротстављања Истоку. У тој визури, коначна борба за расну превласт запечатилиа је стварање Европе, а истоветност расних суштина, непријатеља и циљева, чини ове вековима раздвојене ратове једним истим сукобом, како то објашњава сам Хитлер говором у Рајхстагу децембра 1941:

„У бици на Каталaунским пољима, Римљани и Германи први пут су се појавили раме уз раме у судбоносној борби од огромног значаја, да би одбранили цивилизацију која је, рођена у Грчкој, прошавши кроз Римљане, освојила и Германе. Европа је рођена. Запад

је васкрснуо у Грчкој и Риму, и његова одбрана није била само ствар Римљана, већ пре свега Германа. Концепт коме смо дали име Европа сада се ширио простором, баш као што је Запад, осветљен грчком цивилизацијом, испуњен огромним наслеђем Римског царства, ширио свој простор кроз германску колонизацију.²⁴

Пропаганда Хитлерових заштитних одреда (Waffen SS) путем различитих памфлета за идеолошко обликовање понавља исти образац. Мотив хиљадугодишње борбе између Истока и Запада, уз Исток који је у најбољем случају склон паразитирању, а у најгорем уништавању индогерманског Запада, понавља се до изнемоглости. Пошто антика није познавала модерни концепт расе, „истраживачи” морају решити један скоро методолошки проблем. Како би се објаснио ток историје, морају се открити расни „трагови”. Они се откривају повезивањем доступних докумената о карактерним цртама са претпостављеном расном структуром, конфабулирајући „рат народа и раса”.

Розенберг подробније развија расну херменеутику пунских ратова. После пораза Грка и пада под утицај азијског елемента, Римљани улазе у арену расне борбе да би се супротставили непријатељима нордијске расе, овај пут више афричким и семитским него азијским непријатељима. Према Розенбергу, римска историја понавља историјски образац грчке историје, појачавајући сцену расне борбе. Рим је сачувао нордијску расу којој је претила феничанска зараза. Сукоб Рима против Картагине већ је величао Хјустон Стјуарт Чемберлен у „библији расизма”, *Темељи девейнаесстога века*. Неталентовани Розенберг само је ископирао Чемберленову идеју. Изрека старог Катона садржи сурово-неопходну расистичку поруку: *Delenda Carthago!* У следећем кругу, *error fundamentalis* римске историје, садржан је у једном невероватном пропусту. Римљани нису истребили поразене Јевреје, који су наставили да се боре у сенци, у мраку завере, користећи ново, подмукло оружје: Павлово хришћанство. Док се Грци боре пешадијом и флотом против персијске Азије, а Рим пешадијом побеђује Ханибала, нордијска цивилизација суочена је са мрачнијим противником који је разара изнутра.

Школски уџбеници као и памфлети идеолошког образовања нацистичке партије, допринели су расном тумачењу антике: расни сукоб траје шест хиљада година! Раса је судбина, како налазимо у једном партијском памфлету, а сукоб између трговачког друштва и расне републике старог Лацијума био је неизбежан. Картагина, као лукава трговачка држава, настојала је да се суочи са Римом кроз „инфилтрацију”, али Римљани су вратили борбу на поље части: то је био сукоб војника. У једном уџбенику сукоб је „педагошки објашњен”:

²⁴ J. Chapoutot, *Nacizam i antika*, Loznica: Karpos, 2023, 265.

Римљани су били Индогермани, а Картагињани Семити. Нордијска воља за моћ ступила је у борбу против трговачког духа Семита. То је само још један круг у вечном враћању истог. Грчко-персијски ратови, у уџбеницима историје колико и у новијој партијској пропаганди, постају парадигма расне борбе. Ратови против Персијанаца представљају борбу за грчку слободу против претње са Истока која хоће да пороби државу и дух.

РАДИКАЛНИЈЕ ТЕОРИЈСКЕ КОНСЕКВЕНЦЕ: ОД ИМПЕРИЈАЛИЗМА И ОРИЈЕНТАЛИЗМА ДО ПОСТКОЛОНИЈАЛИЗМА И ИМПЕРИЈЕ

Расветљавање односа нацизма и расизма може нам помоћи да схватимо сву опасност искључивања великих мисаоних традиција из нашег образовања. У духу Шапутоове студије, противим се тенденцијама потискивања и изостављања „некоректних” садржаја. Истина није наш непријатељ, као што то није ни антика. Зато је и искључивање нацистичке симболике из наставе више него контрапродуктивно. Уосталом, без антике Шапутоова књига не би ни била могућа. Један од носећих појмова, појам парадигме, потиче директно из Платонове философије.

Захваљујући Едварду Саиду и Мартину Берналу, упућенији смо у однос порекла грчке цивилизације и новијих стереотипа. Сами грчки писци, наводи Саид, отворено су признавали хибридную прошлост сопствене културе, а европски филолози су стекли идеолошку навику да прескачу ове срамотне одлуке у корист тезе да је грчка култура изворна и самоникла, ради утемељења европског империјализма.⁵ За грчку цивилизацију знало се да она потиче из различитих извора. Током 19. века грчка цивилизација редизајнирана је као аријевска, а њени семитски и афрички корени су потиснути.⁶

Наведимо још један пример. У тексту посвећеном *Лексикону религија и митова Европје*, Александрина Цермановић Кузмановић и Драгослава Срејовића,⁷ уз недвосмислене похвале, Ксенија Марицки Гађански наглашава и недостатак подухвата: географски детерминисан простор Европе као особене духовности вештачки је издвојен од старијих афроазијских култова и ритуала, чиме се систематично искључује праћење развоја, типологија и паралела најстаријих

⁵ E. Said, *Culture and imperialism*, New York: Vintage, 1994.

⁶ M. Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, Vol. 1. New Brunswick: Rutgers University Press, 1987, 280–336.

⁷ А. Цермановић-Кузмановић, Д. Срејовић, *Лексикон религија и митова древне Европје*, Београд: Савремена администрација, 1992.

веровања.⁸ Такође, наша сазнања о боговима и веровањима зависе од наших интерпретација и разумевања потпуно језички неименованих феномена. Ограничењем на географску Европу, аутори се одричу важне компоненте излагања, а то је праћење развоја европских култова и њиховог повезивања са старијим афроазијским словјевима.

Одбацивање европоцентричне парадигме отвара простор за следећу: афроцентричну. Парадигме су опасне. У тексту „Полемика о 'црној' Атини. Афроазијски корени класичне цивилизације”, Ксенија Марицки Гађански наводи да се Бернал заложио да се стари модел порекла хеленске цивилизације, обојен романтичким, расистичким и идеализованим приступом, одбаци и замени реалним и објективнијим тумачењем о афричким и азијским коренима грчке цивилизације у целисти. Међутим, Т. Лала је објавио текст разговора са Берналом под називом „Кајем се због Црне Атине”. Наслов дела дао је издавач из комерцијалних разлога, али на таласу коректностније афроцентричне парадигме. Бернал тврди да никада није дословно хтео да каже како су Питагора, Платон и Аристотел крадљивци афричке мудрости, а још мање да су похађали мистеријске семинаре на фантомским универзитетима Египта.⁹ Парадигме су опасне јер сложене облике теоријског знања своде на канон коректности, који формулише оно што се не сме довести у питање. А тиме смо стигли до наличја расизма.

Према критичарима расне теорије из тридесетих година прошлог века, расна теорија је закаснила покушај зоологизације људског друштва, јер закон природног одабирања замењује категорију рада.¹⁰ Расизам се не може посматрати ван хоризонта друштвене репродукције капитализма. Репродукција није један затворен и самодовољан процес, капитализам се обнавља и шири „херојским средствима” политичког насиља у коме је расизам само једна димензија. Други мора бити дехуманизован. У складу са парадигмом Розе Луксембург можемо утврдити две потпарадигме.¹¹ Расизам обезбеђује експлоатацију нових области, проширујући круг купаца и роба, колико обезбеђује и унутрашњу колонизацију. Чишћење „белих зона” ниске акумулације унутар сопственог расног простора одвија се упоредо са чишћењем „не-чистих раса”. Некада се те две парадигме употпуњују и укрштају, као што је то случај данас са уништењем Газе и плановима о светлој будућности тог или неког другог простора.

⁸ К. Марицки Гађански, *О миѿу и релиѿији*, Београд: Издавачка задруга Идеа, 133.

⁹ К. Марицки Гађански, „Полемика о (црној) Атини: афроазијски корени класичне цивилизације”, у: *Лотос макробиос*, Београд: Рад, 2007, 153.

¹⁰ Љ. Живковић, *Људско друштво и расна теорија*, Загреб: Б. Румбак, 1937.

¹¹ Р. Луксембург, *Акумулација калпшала*, Београд: Култура, 1955, 371–465.

Расизам није резервисан за неки посебан народ. На пример, пројекат „Газа на води” уводи „лепшу” будућност без непродуктивне палестинске популације, која само блокира развој ултралукративног хотелијерства.¹² Када се сувишно становништво исели у пустињу, на рушевинама ће изникнути луксузни хотели. Дакле, Шапутова књига јасно оцртава оно што недостаје. Само „велики наративи” могу одговорити на питање о подели простора и времена и о друштвеној реалности која из тога настаје. Визија простора се мења, као што се мења и доминантан народ као оличење расе, док је у центру увек једна метропола: Атина, Рим, Берлин.

Приступио сам Шапутоовом делу с намером да демонстрирам проблем занемаривања антике и системских теорија. Данашње негације антике и хуманистичке традиције сродне су покушајима инкорпорације антике у расистички хабитус. Моји аргументи су на линији теза Самира Амина (1931–2018). Амин, један од критичара културолошког приступа који оличава Саидов *оријентализам*, заговара замену парадигме европског рационалитета критиком империјализма и расизма. Расистичка основа европоцентризма почива на лажној дихотомији Грчка – Оријент. Самир Амин погађа само „срце таме” европоцентричне парадигме. Европски идентитет, створен да разликује себе од других, води диференцији унутар Европе, на категоризацију народа који су више или мање удаљени од парадигме. Тако лорд Кромер формулише тезу да је британска владајућа класа супериорнија од осталих, а Хитлер тек интервенише у распоред.¹³ Наставак је добро познат. Центри оформљени у 19. веку, САД, Немачка и Јапан, распламсали су нове конфликте за поделу империјалистичког плена из 1492. године. Победе револуција на периферији, уз пораз нацистичке Немачке, пола века су одржавале илузију да је носилац цивилизације успео да се цивилизује. Расизам је замењен позивањем на интервенције ради одбране „демократије”, „људских права”, „хуманости”, а наративи из претходних фаза су забрањени. Највећи број заступника расистичке теорије, после 1945. године, без икаквих проблема прихватио је нови поредак, па се о расизму говори на начин који одговара наследницима расизма. Све у свему, „крвнички диктатори” и „фундаменталистички терористи” и даље живе првенствено на „Оријенту”. Расизам је преобучен, између осталог, захваљујући и забору антике. Зато се водећи борци против расизма свде на подобне иконе, а антика је подређена још једној деконструкцији. Шапутоова настојање да корифеје хуманизма и

¹² „Jared Kushner says Gaza’s ‘waterfront property could be very valuable’” (интернет).

¹³ S. Amin, *Eurocentrism*, New York: Monthly Review Press, 1989, 172.

антихуманизма (Јегера и Хајдегера)¹⁴ прикаже у контексту расистичке колонизације антике за сваку је похвалу, као истицање чињенице да интелектуална расијализација сеже све до Канта, па и даље.

У завршном поглављу, Шапуто инсистира на институцији *проклејсѝво заборава* (*damnatio memoriae*). Намерним изостављањем и брисањем, бацањем проклетства, моменат који се жели негирати додатно се учвршћује и глорификује, захваљујући афирмативној фантазији коју побуђује предмет забране. Забраном употребе нацистичких симбола чак и у наставне сврхе отвара се простор за иначе моралистичку интерпретацију актера националсоцијализма као арханђела зла. Злочинцима се намеће аура *свејшости зла* која спречава сваку анализу. Дакле, потребно је још више антике, као што је потребно приступити нацизму без потискивања, цензуре и сакривања. Књига *Нацизам и антика* је у том смислу монументална студија која постиже свој главни циљ. Богато је документована веза између расизма, националсоцијализма и колонизовања грчко-римске антике. Антика је запоседнута и експлоатисана ради учвршћивања националсоцијалистичке идеологије.

ЛИТЕРАТУРА

- Живковић, Љубомир. *Људско друштво и расна теорија*. Загреб: Б. Румбак, 1937.
- Јегер, Вернер. *Paideia: обликовање грчког човека*. Прев. Олга Кострешевећ и Дринка Гојковић. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1991.
- Луксембург, Роза. *Акумулација капијала*. Београд: Култура, 1955.
- Марицки Гађански, Ксенија. *О миту и религији*. Београд: Издавачка задруга Идеа, 2003.
- Марицки Гађански, Ксенија. *Лојос макробиос*. Београд: Рад, 2007.
- Хајдегер, Мартин. *Пушени знакови*. Прев. Божидар Зеџ. Београд: Plato, 2003.
- Цермановић-Кузмановић, Александрина, Драгослав Срејовић. *Лексикон религија и митова древне Европе*. Београд: Савремена администрација, 1992.
- Amin, Samir. *Eurocentrism*. Translated by Russel Moore and James Mebrez. New York: Monthly Review Press, 1989.
- Bernal, Martin. *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. Vol. 1. New Brunswick: Rutgers University Press, 1987.
- Chapoutot, Johann. *Nacizam i antika*. Prev. Milica Rašić, Loznica: Karpos, 2023.
- Cohen, Martin. *Paradigm Shift: How Expert Opinions Keep Changing on Life, the Universe and Everything*. Exeter. UK: Imprint Academic.

¹⁴ В. Јегер, *Paideia: обликовање грчког човека*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1991; М. Хајдегер, „Писмо о хуманизму”, у: *Пушени знакови*, Београд: Plato, 2003.

Kuhn, Thomas. *The Structure of Scientific Revolution*. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
Said, Edward. *Culture and imperialism*. New York: Vintage, 1994.

Интернет везе

“Jared Kushner says Gaza’s ‘waterfront property could be very valuable’”.
<https://www.theguardian.com/us-news/2024/mar/19/jared-kushner-gaza-waterfront-property-israel-negev> (10. 10. 2024)

Srđan Damnjanović

Faculty of Law for Commerce and Judiciary
Novi Sad

NAZISM AND CLASSICAL PAST DANGEROUS PARADIGMS: FROM COLONIZED CLASSICAL PAST TO GAZA’S WATERFRONT

Summary

In the text I present, analyze and critique the conceptualization of the racist paradigm in Johann Chapoutot’s work *Greeks, Romans, Germans: How the Nazis Usurped Europe’s Classical Past*. Despite its being tremendously important, comprehensive and interesting, I find it flawed in one aspect: it fails to give a more systematic explanation of the relationship between racism and the exploitation of human and material resources. To support my argumentation, I reference the views of Rosa Luxemburg, Edward Said, Samir Amin, Martin Bernal and Ksenija Maricki Gadanski. In my approach to Chapoutot’s text, I was guided by the idea that classical past was appropriated and colonized by Nazi ideology, while nowadays it is often excluded in accordance with the ideology of political correctness. I interpret such exclusion and neglect of classical past as a new form of colonialism. Chapoutot richly documents the connection between racism, National Socialism and colonization of Greco-Roman antiquity.

ХРОНИКА
CHRONICLE

ЈУБИЛЕЈ ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САНУ У БЕОГРАДУ: 75 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА*

Византолошки институт Српске академије наука и уметности прославио је 75 година свог постојања 8. новембра 2023. године у Свечаној сали САНУ. Јубилеј је био повод да се осврнемо на развој те јединствене научне институције у земљи која традиционално реализује пројекте усмерене на проучавање византијске цивилизације и њеног доприноса европској културној баштини.

Георгије Острогорски је основао Византолошки институт САНУ давне 1948. године. У питању је био пионирски подухват, будући да је то био први институт такве врсте у свету. Професор Острогорски је као директор усмеравао научну делатност Института готово три деценије (1948–1976). Током тог периода формулисани су основни дугорочни правци истраживања, подржани покретањем издавачке делатности Института. На тим темељима су његови ђаци и наследници, професори Божићар Ферјанчић (директор 1976–1998) и Љубомир Максимовић (директор 1998–2022), унапређивали рад Института, прилагођавајући га захтевима свог времена.

Од оснивања до данас Институт је утемељен као једна од осам научних јединица у оквиру Српске академије наука и уметности, што је очито из званичног назива Института. Институт се налази под непосредним старањем Одељења историјских наука САНУ, чији чланови учествују у целокупном његовом раду кроз чланство у Научном већу и Управном одбору, као и кроз активности везане за издавачку делатност Института.

По оснивању Институт је био организован као мали центар, са неколико стално запослених истраживача, у чији је рад укључиван широк круг сарадника из других научних институција у земљи. Временом је Институт израстао у бројнији центар, тако да данас има петнаест стално запослених истраживача и једног библиотекара. На тај начин је проширен научни потенцијал Института, будући да су његови стални сарадници по образовању историчари, класични филолози, историчари уметности, историчари архитектуре, историчари византијског и српског средњовековног права.

* Од јануара 2023. године директор Византолошког института је аутор овог текста у зборнику.

На интердисциплинарна истраживања Институт је усмерен од свог оснивања, тако да се и данас она одвијају у неколико основних праваца, обухватајући историју државе и друштва Византијског царства, византијско-словенске односе, средњовековну српску историју, развој грчке књижевности и језика, историју византијског и српског средњовековног права, развој византијске и српске средњовековне уметности и архитектуре.

Георгије Острогорски је покренуо издавачку делатност Института публикавањем две серије – *Посебна издања* и институтски часопис међународног ранга *Зборник радова Византолошког института*. Почев од 1951, у оквиру едиције *Посебна издања* објављиване су монографске публикације, па је до данас у оквиру те серије публиковано 50 томова чији аутори потичу из ширег круга медијевиста у земљи. Институтски часопис *Зборник радова Византолошког института* покренут је 1952, а објављивање његовог јубиларног шездесетог броја 2023. године подударило се са седамдесетпетогодишњицом Института. Препознатљива сигла часописа – *ЗРВИ*, од првог броја постала је незаобилазна библиографска јединица у свим релевантним византолошким публикацијама у свету. Часопис *ЗРВИ* је од 2022. индексиран у међународној бази Scopus и данас је доступан и у дигиталном издању. Од 2015. издавачка делатност Института је обogaћена покретањем нове серије *Извори*, у оквиру које су до сада публиковане две монографије. Као издавачка кућа некомерцијалног карактера Византолошки институт САНУ има данас врло велику конкуренцију у приватним, комерцијалним издавачима. То је изазов савременог доба, и у наредном периоду Институт има амбицију да се одржи као издавачка кућа квалитетних научних публикација из домена византологије.

Од оснивања до данас библиотека Института је саставни и неодвојиви део радног простора његових сарадника. Она данас има преко 40.000 наслова, међу којима су и легати Георгија Острогорског, Фрање Баришића, Крене де Јонга, Гордане Бабић. Делове личних библиотека Институту су поклањали и његови сарадници, попут Божидача Ферјанчића, Нинославе Радошевић, као и пријатељи, Зага Гавриловић, Косовка Перишић и други. Највећи број публикација Институт обезбеђује путем библиотечке размене, тако да је развој библиотеке неодвојив од издавачке делатности Института. Богатство библиотечног фонда Византолошког института САНУ, о коме се поред библиотекара старају сви запослени сарадници, омогућавало је генерацијама институтских сарадника да проучавање византолошких тема неометано обављају у Београду.

Од свог оснивања Институт је био усмерен на научну сарадњу са сродним институцијама у земљи и свету. На међународном плану сарадња се институционално реализује на три начина: у оквиру самог Института, кроз реализацију билатералних пројеката, учешћем сарадника Института у пројектима чији је носилац САНУ и сарадњом која се одвија преко Српског (раније Југословенског) комитета за византологију, који је одмах по оснивању учлањен у Међународну организацију византолога (Association Internationale des Etudes Byzantines). Поред тога, међународна сарадња остварује се и кроз издавачку делатност (саиздавашво), као и кроз активности у оквиру Редакције *ЗРВИ*, чији су чланови угледни научници из

домаћих и иностраних научних институција. Повезаности са другим византолошким центрима у свету доприноси и усавршавање сарадника Института у иностранству, пре свега у Грчкој, Француској, Немачкој и САД.

Међународна видљивост Института огледала се у учешћу његових сарадника у организацији византолошких конгреса. Београд је био домаћин 23. светског конгреса византолога, 2016. године, чијој је организацији Институт дао изразити допринос. Тим поводом, председник Републике одликовао је Институт Сретењским орденом 2. степена, а међународна организација Superbrands Ltd. из Лондона, која сваке друге године, у око 90 земаља и 34 области људског деловања, додељује титулу супер брэнда некој институцији, прогласила је Институт научним супер брэндом Србије за 2016. годину.

Будући да је постављен на чврсте темеље, Византолошки институт САНУ ће и у наредном периоду настојати да с успехом одговара изазовима свог времена, реализујући пројекте од регионалног и међународног значаја, на чему сарадници Института предано раде у оквиру институтских пројеката које подржавају ресорно Министарство и Фонд за науку Републике Србије.

Бојана Крсмановић
Византолошки институт САНУ

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

Милорад Стојић, *Најлепше лице неолита*, Београд:
HERAedu 2023, 350 стр.

Дешавало се у некадашњим ратовима да су се, захваљујући вештом вођењу преговора, поједини опседнути градови предавали без борбе, па се говорило да су пали без зрна барута. Парафразирајући овај израз, могло би да се каже да је наш колега Милорад Стојић начинио од Медведњака, локалитета код Смедеревске Паланке, велико археолошко откриће без иједног откопа ашовом.

Шта се у ствари догодило?

Прва ископавања Медведњака 1968–1972. године открила су неолитски локалитет са свим уобичајеним карактеристикама налазишта тог доба, али без неке изузетности која би га издвајала од других локалитета тог периода. Следећа ископавања 1986. доживела су исту судбину па је Медведњак регистрован као један од многих типичних неолитских локалитета у Србији.

Међутим, шушкало се да тамо нешто има. Та вест је стигла до оних аматера археологије који из љубави према професији сакупљају староставне предмете и стварају археолошке збирке од неколико стотина експоната. Повезали су се са илегалним копачима који су изгледа „нађушили” где је то нешто и ускоро имали у својим колекцијама десетине и десетине тога нечега. И тако је дошло до чудне ситуације да приватне колекције поседују приличне количине тога нечега а музеји и официјелне збирке мало или нимало.

Тада се на сцени појавио наш познати археолог Милорад Стојић, заинтересован, стручан и одлучан да проникне у ту мистерију. Обишао је музеје, обишао приватне збирке, видео где оперишу илегалци, све то склопио, добро размислио и дошао до закључка да је Медведњак духовни центар неолита у Србији, све на основу налаза огромног броја људских и животињских фигурина различитог облика и различитих димензија, са урезима који су означавали различите знаке и појмове, којих није нигде нађено у толикој количини као овде. Претходна ископавања Медведњака нису, чини се, изабрала право место за истраживање.

Своје резултате је објавио у књизи *Медведњак, културно средиште неолита* и њоме потврдио прави значај овог налазишта и његову важност за познавање духовности неолитана у мери до које се дотле није знало.

Међутим, ту није стао и наставио је да продубљује своја знања о овом налазишту. И онда се десило оно што се обично дешава када се, опседнути једном темом, упознајете с њом све шире и све дубље и добијате нове идеје шта би могло ово или оно да значи, како да се једна загонетна зачकोљица интерпретира, приближавате се и разоткривате питања која на почетку нисте ни сањали да могу да постоје. То је понукало колегу Стојића да приреди још једну књигу о Медведњаку под насловом *Најлепше лице неолита*, на 350 страна са преко 1000 илустрација у боји, да каже и покаже шта није запазио у првом тренутку, да објасни шта му је било нејасно, да прикаже оно што се није уочавало на први поглед. Ту ћете наћи већи број занимљивих студија и есеја, као „Цртица о могућем култном значењу окрњеног носа на керамичким антропоморфним фигуринама”, „Од култа лица до маске”, „Човек и змија”, „О винчанским пиктограмима, идеограмима и бројчаном систему са Медведњака”, „Бројеви и бројевно писмо”, „Винчански крстови”, „О перфорираним каменим предметима” и многе друге, који расветљавају поједине тајне овог локалитета и неолитске културе код нас. Студијама и есејима следи археолошка грађа прото-старчевачке и винчанске културе, издељена у мања поглавља по врстама материјала.

Наравно, не знамо све о Медведњаку, нису откривене свете одаје у којима су се славили сунце, месец и плодност, три стуба обожавања неолитског становништва, има још доста питања која чекају одговоре, неверне Томе ће посумњати у Стојићеву интерпретацију бројева и бројевног писма, али не треба заборавити да се све неће и не може никад сазнати и ко не тражи сувише, увек има довољно.

Зато одајмо признање Милораду Стојићу на ономе што је урадио, отворимо ову књигу и гледајмо у један нови неолитски свет који до сада није био познат и који нам је он представио.

Расићко Васић

UDC 1 Plato(049.32)

ЖИВОТОПИС ВЕЛИКОГ ФИЛОСОФА
Robin Waterfield, *Plato of Athens: a Life in Philosophy*,
Oxford University Press, New York 2023, 296 стр.

Нема броја радовима, философским, научним и популарним, посвећеним Платону. Библиографија коју је велики атински философ инспирисао је непрегледна. Њено читање, чак и када би се ограничили на један од светских језика, било би задатак апсолутно изван домаћаја једног људског живота. Почетној реченици је ипак неопходна корекција: тачно је да нема броја радовима посвећених *Платоновој философији*. Живот овог мислиоца, у пуном историјском и друштвеном контексту, много је

ређе био предмет озбиљног разматрања. Мада књиге о њему обично почињу неком врстом животописа, он је махом врло кратак и своди се на скроман фонд основних чињеница, које су (углавном) изван сумње.

Разлоге за ово стање ствари није тешко пронаћи. Изузев два места у *Одбрани Сократовеј* и једног у *Федону*, Платон не говори о себи и генерално своју личност и околности у којима пише држи у сенци. Међу писмима приписаним Платону тринаест канонских су у прошлости сматрани аутентичним, али данас их велика већина стручњака одбацује као позније творевине. Полемичка и биографска литература Платоновог времена је већим делом изгубљена. Мада каснији грчки и латински писци радо говоре о Сократу, Платону и њиховим ученицима, у питању су претежно епизоде анегдотског карактера, чија је веродостојност сумњива, чак и онда када нису апсурдне или очигледно неистините. Шест кратких биографских скица, насталих између I века пре н. е. и VI века н. е. састављене су од анегдота сличне врсте: њихова сазнајна вредност је врло мала, када уопште постоји.

Робин Вотерфилд, познати преводилац грчке књижевности на енглески језик – укључујући и многе Платонове дијалоге – и аутор популарних дела о хеленистичкој историји,¹ одлучио је да прихвати изазов састављања опширне Платонове биографије. То је први сличан покушај на енглеском језику у готово два века. У питању је научник темељно упућен у проблематику савремених платоновских студија и сасвим свестан проблема који прате сваки покушај реконструкције Платоновог живота. Решење које је одабрао је разумљиво и логично, али ипак са доста методолошких недоследности. Поред поменутог фонда поуздано утврђених чињеница, он се ослања на информације из касније традиције. Поред избацивања очигледно апсурдних, анахроних или контрадикторних епизода, он прави селекцију „информација” према томе колико се добро уклапају у познати контекст. Будући да непосредне потврде и верификације у другим изворима ретко има, овај процес неизбежно у себи носи елемент произвољности и избора према осећају. Надаље, Вотерфилд спада у мањину модерних класичара који не одбацују у потпуности² наводна Платонова писма као фалсификате: он сматра да су писма бр. 3, 7 и 8 аутентична и као таква их користи. Најзад, ту је могућност да је Платон ипак открио више о себи у својим делима него што се то чини на први поглед. Последњи приступ је у великој мери хипотетичан, на шта Вотерфилд унапред упозорава читаоца.

Поред увода, где се разматра проблематика извора, књига је подељена на осам поглавља. У првом („Одрастање у Атини за време рата”) аутор говори о Платоновој породици, детињству али још више о друштве-

¹ R. Waterfield, *Dividing the Spoils: the War for Alexander the Great's Empire*, Oxford – New York 2011; id. *Taken at the Flood: the Roman Conquest of Greece*, Oxford 2014; id. *The Making of a King. Antigonos Gonatas of Macedon and the Greeks*, Chicago 2021. Вотерфилд је аутор и опширног увода у грчку историју архајског, класичног и хеленистичког периода: id. *Creator, Conquerors and Citizens: a History of Ancient Greece*, New York 2018.

² Као ни Иван Гађански и Ксенија Марицки Гађански у српском преводу *Писама* (више издања).

ном и политичком контексту у којем је будући философ одрастао. Главни културни и интелектуални токови ове епохе, епохе софиста и Сократа, описани су у следећој целини („Интелектуално окружење”). Треће поглавље („Од политике до философије”) требало би да је окренуто животу младог Платона у току судбоносних догађаја какви су били тиранија Тридесеторица и Сократово суђење и смрт. У ствари, већи део текста се бави поделом дијалога, њиховом хронологијом, начином на који их треба читати, те скицом раних Платонових идеја. Четврто поглавље („Писање и истраживање у 390-им и 380-им годинама”) у начелу је окренуто Платоновом животу у прве две деценије IV века пре н. е. али, поново, философска питања имају примат: тема и садржај раних дијалога, однос између знања и веровања, Сократов утицај, Платон и Питагорина школа.

Пето поглавље, јасног наслова „Академија”, посвећено је настанку и карактеру Платонове легендарне школе. Ту се говори о историји и археологији локалитета, оснивању и унутрашњој организацији школе, наставном програму, разноврсним личностима које су тамо дошле да уче, али и о ривалској универзитетској установи, коју је основао Исократ. Шесто поглавље, насловљено „Средњи дијалози”, бави се делима зрелог Платона, попут *Федона*, *Гозбе*, *Тееијета* и, наравно, *Државе*. Истакнуте су различите теме и проблеми које постављају ови текстови, а настављена је дискусија о Платоновом дугу питагорејцима. Седмо поглавље, „Бавећи се политиком у Сиракузи”, најближе је чисто биографском приступу. У њему су реконструисане чувене епизоде Платоновог боравка на Сицилији и злосрећног уплитања у политику локалних тирана. У осмој целини, „Последње године”, испитани су позни дијалози, највише *Закони*, а извесан простор је посвећен и Академији после Платона, развоју постхумне легенде о великом мислиоцу и трагу који је оставио у историји философије.

Вотерфилдов циљ је био састављање популарне, лако разумљиве књиге. У том погледу он је потпуно успешан. Текст је врло приступачан и читљив, уз многобројна објашњења која не претпостављају да је читалац у већој мери упознат са тематиком. За амбициозније почетнике ту су напомене иза сваког поглавља, које садрже референце на коришћене изворе. Модерна литература се ту јавља тек спорадично, али тај недостатак покрива обимна библиографија на крају књиге, која је организована по тематском принципу: „Сократовци”, „Рана Академија”, „Платон и политика” и сл.

Извесан проблем, додуше више начелан него стваран, израста из самог концепта који је Вотерфилд поставио. Он на почетку истиче да је његов рад посвећен Платону као човеку, не Платоновој философији, да се не види као историчара философије и да нема амбицију да пружи нешто ново у смислу тумачења Платоновог учења. Своје ставове у том погледу Вотерфилд чак описује као врло конзервативне. Али како уопште раздвојити та два пола, аутора од његовог дела? Философија, жеља за истином била је основни покретач свих Платонових напора – она је разлог што постоји велико интересовања за њега и данас, два и по миленијума после његове смрти. Тешко би било и замислити опис живота философа лишен философије, попут биографије песника која није заинтересована за поезију или животописа државника који се не дотиче политике.

У пракси овај проблем није приметан, јер Ватерфилд неизбежно посвећује велики простор Платоновим идејама, делима и развоју његовог учења. У текст је укључена опширна расправа о питању хронологије дијалога. Њихов редослед пружа основу на којој је организовано цело дело, пре него појединачни догађаји из биографије атинског философа. Популаран карактер рада појачава ову околност, јер аутор налази да је потребно да излаже и тумачи читаоцу основне елементе Платоновог учења (дуг Сократу, значај појмова правде, душе и љубави, свет идеалних форми, политичку теорију итд.), структуру дијалога као и нека наративно занимљивија места у њима.

У целини, Ватерфилдова књига не представља у потпуности испуњење циља који је себи поставио. То није детаљан преглед догађаја из Платоновог живота (какав би било врло тешко саставити), нити чисто биографски текст, лишен осврта на његову потрагу за истином (што је извесно немогућ подухват). Уместо тога, добили смо још један, солидан и по много чему особен, популаран увод у Платона и његову философију. То није мало постигнуће нити је неуспех за аутора. Напротив, многима ће Ватерфилдов рад добро послужити као прва књига о великом класичном философу.

Немања Вујчић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

UDC 94(37)''01''(049.32)

РОБОВИ КОЈИ ТО НИСУ, ИСТОРИЈА КОЈА ТО НИЈЕ
Peter Morton, *Slavery and Rebellion in Second Century BC Sicily:
from Bellum Servile to Sicilia Capta*, Edinburgh University Press,
Edinburgh 2024, xviii + 230 стр.

Два велика робовска устанка која су избила на Сицилији у II веку пре н. е., предмет су мноштва историјских радова, пре свега на италијанском, француском и немачком језику. Научних прилога, нарочито оних квалитетних, на енглеском језику је знатно мање. Радови данас прихваћени као стандардни, о древним робовским ратовима, које су написали Кит Бредли и Тереза Урбанчик, не достижу највише академске стандарде.¹ Постоји, дакле, озбиљна празнина на водећем светском језику, празнина коју управо објављена монографија шкотског историчара Питера Мортонa има амбицију да испуни. Нажалост, амбиције и намере су једно, реална постигнућа и њихов квалитет нешто сасвим друго.

¹ Keith R. Bradley, *Slavery and Rebellion in the Roman World, 140–70 B.C.*, Indianapolis / London 1989; Theresa Urbainczyk, *Slave Revolts in Antiquity*, London – New York 2008, 20142. J. Vogt, *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, Cambridge MA 1975, 26–92 (у питању је превод са немачког) и M. I. Finley, *Ancient Sicily*, London 19792, 137–147, остају најбоље анализе ових догађаја на енглеском језику.

Упућенијима у модерне студије античког ропства Мортоново име је вероватно познато. Он већ више од деценију и по гради и брани једну исту идеју, са великом страшћу и опсесивном енергијом. Практично сви академски радови које је написао баве се тезом да је слика коју антички писци дају о два робовска рата у потпуности лажна, фиктивна, и да су исти извори удружени у заверу чији је циљ да прикрију праву природу ових догађаја.² У питању уопште нису, тврди Мортон, робовски устанци – то је лаж и клевета римских робовласника – већ нека врста националних устанака за ослобођење Сицилије од римске окупације.

Страст и опсесија, наравно, нису показатељи квалитета. На чему Мортон заснива ове екстремне тврдње? Одбацивање извора, грчких (Посејдоније и Диодор са Сицилије пре свега), као и латинских (Ливије, Флор, Оросије и др.), не почива на некој дубљој методолошкој анализи, нити на употреби других, можда поузданијих, писаних извора. Не, они су одбачени јер припадају „робовласничкој елити”, што их наводно чини неспособним да пренесу истину о овом питању. Тврдња да припадници једне групе нису у стању да кажу ишта смислено о другој групи врло је проблематична, али већ и сама карактеризација ових људи је спорна. Да ли се израз „робовласничка елита” може без оgrade применити на Посејдонија и Павла Оросија? Квалификација је нарочито проблематична у случају Диодора из Агирија, човека скромног порекла чију биографију слабо познајемо, али за кога је јасно да није био имућан. Ливије и Флор свакако спадају у ту елиту, али њихова позиција није таква да бисмо очекивали директно прикривање истине.³

Основна тврдња постаје још више спорна када схватимо да Мортон не сматра ратове на Сицилији устанцима робова.⁴ Ти људи нису уопште били робови, они су *оклеветани* као такви. Наводно, у антици је била убицајена пракса да се политички противници клеветају као робови – још једно место где ћемо морати аутору да верујемо на реч, јер су конкретни

² Она је већ изнета у Мортоновом мастер раду (P. Morton, *Rebels and Slaves: Reinterpreting the First Sicilian Slave War*, The University of Edinburgh 2008) и поновљена у докторској тези (id., *Refiguring the Sicilian Slave Wars: from Servile Unrest to Civic Disquiet and Social Disorder*, The University of Edinburgh 2013). Такође вид. id., Eunus the Cowardly King, *The Classical Quarterly* 63-1 (2013), 237–252; id., The Geography of Rebellion: Strategy and Supply in the two ‘Sicilian Slave Wars’, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 57-1 (2014), 20–38; id., Diodorus Siculus’ ‘Slave War’ Narratives: Writing Social Commentary in the Bibliothēkē, *The Classical Quarterly* 68-2 (2018), 534–551; id., Filling in the Gaps. Studying Anachronism in Diodorus Siculus’ Narrative of the First Sicilian ‘Slave War’, *Histos Supplement* 8 (2018), 115–143 итд. Пада у очи да је у свим објављеним радовима синтагма „Slave War(s)” написана под наводницима.

³ Flor. II 7 (19) даје неколико реченица које представљају одличан увид у начин на који су римски робовласници гледали на покрете робова уопште.

⁴ Ова идеја има извесну предисторију у литератури на енглеском језику. Пре пола века G. P. Verbrugghe, *Slave Rebellion or Sicily in Revolt?*, *Kokalos* 20 (1974), 46–60, изразио је сумњу у могућност масовног робовског устанка, базирану на својим ранијим истраживањима друштва и привреде Сицилије у II веку пре н. е. K. R. Bradley, *Slave Kingdoms and Slave Rebellions in Ancient Sicily*, *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 10-3 (1983), 435–451, ослањајући се на марксистичку теорију револуције и историјске аналогije, сматрао је да нису у питању устанци већ покушаји масовног бекства.

примери и изворне потврде изостали. Али, ако нису у питању робови, шта уопште остаје од тезе о робовласницима који не говори истину о робовима? То је само једна од великих контрадикција које оптерећују овај текст. Пошто је на тако драстичан начин одбацио наративне изворе као неупотребљиве, аутор ће, на велико изненађење читаоца, ипак наставити да их користи на сваком кораку. Ове „робовласничке приповести писане после догађаја” по њему ипак „обезбеђују драгоцене чињеничке информације о одређеним аспектима рата” (стр. 20). У пракси то значи да се веродостојност извора одређује у односу на тезу коју треба илустровати. Када њу (наизглед) потврђују, онда су истинити и поуздани. Када то није случај, у питању су лажни и пропагандистички текстови којима се не може веровати.

Пошто је (реторички) искључио наративне текстове, Мортон као основне изворе за своје тврдње узима новац који су побуњеници ковали и оловне пројектиле, исписане разним порукама, који су откривени на поприштима битака и испод бедема опседнутих градова. После увода, прво поглавље посвећено је анализи ових извора. За упућене је то можда изненађење, пошто овај материјал, бар на први поглед, потврђује речи античких писаца: ту видимо да су вође побуњеника заиста носили имена које извори наводе, да су се битке одиграле тамо где је речено и да је вођа првог устанка, Сиријац Еунус, збиља узео краљевску титулу и селеукидско династичко име Антиох.⁵

Мортон све наведене чињенице констатује, али не оклева да их одбаци као неважне, укључујући и иконографске елементе на новцу који имају јасно источно, сиријско порекло. Уместо тога, он инсистира на извесним сличностима са старим ковањима Сиракузе и других центара на југоистоку острва, што би требало да послужи као потврда закључка да је у питању устанак свих становника Сицилије против римских окупатора. Начин на који се дошло до тог закључка није јасан, али то је мањи проблем у односу на шокантно откривење, које аутор узгредно и сасвим лежерно наводи, да кључне изворе, новац побуњеника, није био у прилици да лично види и испита, изузев једног примерка који је у Британском музеју. За случај да овај шок није довољно снажан, ту је следећи: никакве илустрације или репродукције побуњеничких ковања, чак ни оне из старије литературе, нису дате у књизи, изузев поменутог примерка (стр. 24). Читаоцу поново остаје да аутору верује на реч да између ових и сиракушких и других југоисточних серија постоји извесна сличност – ма шта то доказивало. Новац који *не припада* побуњеницима парадоксално добија бројне репродукције.

Друго и треће поглавље окренути су „деконструкцији робовласничких наратива” о првом и другом устанку на Сицилији. И овде прописна методологија изостаје а тон је на граници завереничког. Ако, на пример,

⁵ За публикације и тумачење побуњеничког новца и пројектила, вид. E. S. G. Robinson, Antiochus, the king of slaves, *The Numismatic Chronicle* 20 (1920), 175–176; A. de Agostino, Le monete di Henna, *Bolletino storico catanese* 4 (1939), 85–86; G. Manganaro, Monete e ghiande inscritte degli schiavi ribelli in Sicilia, *Chiron* 12 (1982), 237–239; id., Due studi di numismatica greca, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 3/20, 2–3 (1990), 418; D. Engels, *Benefactors, Kings, Rulers. Studies on the Seleukid Empire between East and West*, Leuven, Paris, Bristol 2017, 399–400.

Диодор са Сицилије критикује Еунуса-Антиоха и мисли да није био храбар човек и добар вођа, то је већ само по себи доказ да је излагање неистинито. Све наведено у овим одељцима служи као потпора четвртог поглавља у коме се разматра наводна идеолошка позадина употребе робова и робовских устанака у античкој књижевности. Према Мортону, „устанци робова” и, уопште, „наративи о робовима” већ у начелу немају и не могу имати за собом историјску стварност. Они су просто књижевни топос, готово жанр за себе, који је коришћен у циљу политичке пропаганде. Ако антички људи пишу о робовима, то аутоматски доказује да не говоре истину и да имају скривене намере.

Тек у петом, завршном поглављу, Мортон ће се окренути проблему дефиниције устанка робова, и њиховог смештања у „глобални контекст”. У ствари, оно је још један покушај да се покретима на Сицилији одузме карактер робовских устанака. Тобожњи „глобални контекст” се своди на преглед једног броја догађаја из историје раног модерног трансатлантског ропства, пре свега са подручја јужних држава САД. Дефиниција до које се долази на тај начин је бизарна: устанци робови су краткотрајни догађаји (највише неколико дана), са малим бројем учесника (три је довољно за устанак!), који се брзо завршавају победом робовласника (стр. 184). Пошто ова „дефиниција” ни у ком случају не описује ратове на Сицилији, они нису могли бити устанци робова – закључује Мортон.

Логички, методолошки и фактографски недостаци текста су прикривени обиљем реторичких бравура. Устаници на Сицилији не могу бити робови јер њихови „новчићи не приказују никакву робовску идеологију” (стр. 15) – као да је тако нешто постојало. На другом месту читамо емотивни апел: „*Не бисмо смели да дођуемо Римљанима да ојетт њобеге* (!), кроз маргинализацију увида које добијамо из побуњеничких ковања, а у корист приповести испуњених робовласничким стереотипима” (стр. 67, мој италики). Надаље, начин на који Мортон преноси и парифразира изворе и модерну литературу често је проблематичан и читалац је принуђен да наступа опрезно и да лично проверава све наводе. После свих критика на рачун Диодора и одбацивања робовског карактера ратова на Сицилији, његова завршна тврдња (стр. 194), да би било добро да модерни историчари послушају Диодора и квалификују *Аписџонииков раи* у *Азији* као устанак робова, делује као лоша шала! Да ли би тај догађај преживео горњу дефиницију?

Мортонов рад садржи и бројне мање грешке и пропусте, разне ситуације логичке недоследности и тешко прихватљива места, али у светлу много већих и фундаменталних проблема, задржавање на овима нема много смисла. Тешко је разумети како је ова монографија, у стању у коме се налази, могла да прође кроз стручну рецензију и коректуру и да је објави једна угледна универзитетска издавачка кућа. Она прелази границу коју ниједан академски рад не би смео да пређе и одлази у царство псеудонауке.

Немања Вујчић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ЖИВОТ И СМРТ У АНТИЧКИМ СЕЛИМА

Peter Thonemann, *The Lives of Ancient Villages. Rural Society in Roman Anatolia*, Cambridge University Press, Cambridge – New York 2022, xx + 382 стр.

Писање историје сеоских заједница у антици је сложен задатак. У питању је сиромашнији, конзервативнији, мање образован и мање писмен део класичног света. Сходно томе, рурална популација је оставила мање трагова свог постојања у односу на становништво великих урбаних центара. Несразмера је нарочито велика када су у питању писани трагови. Изузев у хеленистичком и римском Египту, где је локална администрација произвела драгоцену масу документарних извора, рурална популација тек спорадично открива своју историју, наравно кроз епиграфске споменике. Једна област у унутрашњости римске Анадолије, међутим, пружа другачију слику. Разлози за ово стање ствари нису познати, али група села на североистоку Лидије оставила је, током прва три века нове ере, неупоредиво богатство писаних споменика који осветљавају њихова веровања, друштво и приватни живот.

Петер Тонеман (Peter Thonemann) познати је британски стручњак за грчку епиграфику и историчар римске Анадолије, аутор често цитиране монографије *Долина Меандра*,¹ али и популарних увода као што су *Рађање класичне Европe* и *Хеленистичко доба*.² У најновијој монографији његов циљ да подигне из заборава и врати на светлост друштво и свакодневни живот сеоског становништва северне Лидије, какав је био између I века пре н. е. и III века н. е. Пошто у антици ова област није имала посебно име, аутор се одлучио на необичан корак да га измисли – тако смо добили реч „Хијерадумија” (Hieradoumia), што би требало да значи нешто попут ’земље светих родних група’ (ἱεροὶ δοῦμοι су култна удружења типична за овај део Анадолије, али култна удружења организована око групе сродника). Не видим добре стране овог решења, које ће извесно изазвати забуну међу мање упућеним читаоцима. Тонеманови разлози за ковање новог термина нису убедљиви.³

¹ P. Thonemann, *The Maeander Valley. A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge 2011.

² S. Price, P. Thonemann, *The Birth of Classical Europe. A History from Troy to Augustine*, New York – London 2010; P. Thonemann, *The Hellenistic Age*, Oxford 2016.

³ Стандардни израз „североисточна Лидија” за Тонемана је непримерен јер, наводно, имплицира да област није била тешње повезана са суседном Фригијом или Меонијом (стр. 1–2; зашто би неутрална географска одредница имплицирала било шта?). Други израз који се среће у стручној литератури, „средњи ток Херма”, јесте „хидролошки исправан”, али је и он неприхватљив јер „даје превелики значај реци Херм која није, колико ја то могу да видим, имала већи значај за људску екологију ове области” (стр. 2). Ако је то истина, Херм је једина река у антици која није имала велику улогу у животу људи настањених око њених обала. И овде Тонеман читава сувишна значења у један базичан географски термин.

Епиграфски аспект рада обрађен је уз поштовање највиших замисливих академских стандарда, и ту има мало тога што би могло бити предмет објективне критике.⁴ Као што је већ речено, истраживање је базирано на великом богатству локалних епиграфских споменика, који се у знатном броју срећу од краја хеленистичког доба па све до позне антике. Њихова форма и садржај су разноврсни, али две врсте споменика, најчешће у облику стела, доминирају својим бројем и на њима је Тонеманово истраживање претежно засновано.

Прва врста су породични епитафи, којих је до сада откривено око хиљаду. Поред тога што их има више него у другим деловима анадолске унутрашњости, ови споменици су најчешће много дужи и речитији. По својој форми и вокабулару они подсећају на почасне натписе. Нарочито су детаљни у погледу родбинских односа које откривају а који су, очигледно, били од великог значаја за локално становништво. Многобројни чланови клановске групе, проширене породице (укључујући и усвојеника и робове у домаћинству) окупљају се како би одали последњу почаст покојнику. Прецизно навођење године, понекад и месеца и дана смрти, као и старости покојника, такође није уобичајена пракса у другим областима Мале Азије, али овде се редовно среће. Чак 781 епитаф (око 80%) садржи неку врсту датума.

Друга кључна група је бројем знатно мања, али утолико интересантнија. У питању је подврста вотивних натписа, њих око 70, који су традиционално класификовани као „исповедни натписи” (*confession inscriptions*) или, како мањина истраживача, укључујући и Тонемана, предлаже – „умилостивни натписи” (*propitiatory inscriptions*).⁵ Ови текстови пружају изванредан увид у приватан живот и унутрашње борбе становника римске Лидије. Њихов садржај је организован око циклуса *сајрећење* – *божанска казна* – *искуљење*. Једна или више особа би учинили нешто неморално (у неким случајевима и незаконито), онда би доживели несрећу или губитак, коју су тумачили као божанску одмазду, те су одлучили да се искупе (и избаве од даљих казни), између осталог и подизањем споменика, као сведочанства о моћи богова. Невероватно је богатство личних епизода које сазнајемо на овај начин: случајеви крађе, клевете, претње, прељубе, вандализма и неплаћених дугова само су неки међу њима.

Структура књиге, подељене на десет поглавља, јасна је и логична. Прва целина, „Хијерадумија”, представља опширан географски, историјски и језички увод – сви натписи из ове области писани су dobrим грчким језиком. Друго поглавље, „Комеморативне културе”, такође је увод али сада епиграфски. Главне врсте споменика су размотрене, описане, статистички обрађене а дати су и неки упечатљиви примери. Треће

⁴ Превод са грчког на енглески језик је коректан, али на моменте исувише слободан или популаран. На стр. 213 лично име Еуксен (Εὐξενος = 'Добар према странцима') преведено је као „Welcoming”. На стр. 242 епитет бога Мена Τύραννος преведен је модерним изразом „tyrant”, без узимања у обзир нијанси које изворни термин има било у грчком језику уопште, или специфично у анадолском култном вокабулару.

⁵ Две су главне критике коју Тонеман упућује изразу „исповедни натпис”. Једна је да је првобитно сагрешење „релативно говорећи споредан део приче”, што је тешко прихватити. Друга је да израз имплицира хришћанска значења која су непримерена контексту. То стоји, али решење које он предлаже није боље у том погледу.

поглавље, „Демографија”, покушава да искористи ове споменике као извор основних података о становништву. Три су најчешће врсте података добијених на овај начин: старост, пол и време (година и доба године) када је особа преминула. Одређени недостаци изворног материјала се овде откривају (новорођена и врло мала деца ретко добијају епитафе) али и резултати до којих се долази су значајни и занимљиви: на пример, види се да је такозвана „Антониновска куга” у II веку н. е. озбиљно погодила и ово изоловано сеоско подручје. Цело четврто поглавље посвећено је терминологији родбинских односа, која је изузетно богата на локалним писаним споменицима. У петом поглављу, насловљеном „Облици домаћинства”, аутор покушава да створи слику типичног домаћинства. Али локални извори, фокусирани на велике сродничке групе, нису посебно речити у том погледу, па се у дискусију уводе примери из других делова Анадолије (шест породица из Хипаипе и сл.).

Шесто поглавље, „Циркулација деце”, анализира примере усвојеника који одрастају под старањем људи који им нису биолошки родитељи. У седмом поглављу, под насловом „Изван породице”, разматрају се елементи ширег социјалног склопа, попут професионалних и кулtnих удружења и односа међу суседима. „Рурална светилишта” је наслов осмог поглавља, где се излажу познате чињенице о овим моћним религијским али и социоекономским творевинама. Девето поглавље, упркос наслову „Сеоско друштво”, заправо је каталог занимљивих случајева нађених у исповедним натписима, који илуструју унутрашње конфликте у сеоским заједницама. У десетом поглављу („Град, село, сродничка група”) читамо анализу улоге које су оближњи градови играли у животу сеоских заједница – Тонеман верује да је била минимална. На крају ове целине се налази и кратак закључак.

Тонеманова књига је занимљива, писана живим стилем,⁶ те побуђује читаоца на размишљање и расправу. Ипак, пажљиво читање откриване извесне мане и пропусте. Неки од њих су типични за радове историчара-епиграфисте: оклевање да се оде даље од онога што натписи директно тврде. Тонеман је у прошлости критикован због супротног методолошког прекорачења: исувише слободно читање натписа и ковање веома смелих али слабо аргументованих хипотеза. У овом раду срећемо обе крајности. Велики део књиге заиста изгледа као проширени каталог натписа: добијамо грчки текст неког споменика, затим превод, па парафразу, понекад и *груђу* (слободнију и смелију) парафразу, па онда и допунски коментар текста. Потом се прелази на следећи натпис и циклус започиње изнова.

⁶ На моменте и превише живим. Попут других Тонеманових радова, *Животи древних села* је написан у необавезном тону, уз слободно коришћење неформалног и неакадемског вокабулара (на стр. 279 аутор дедиканту једне стеле удељује надимак „Ник” (Nick) и потом га доследно тако назива). Док је такав манир сасвим примерен популарном делу као што је *Хеленистичко доба*, он је много мање погодан за стручну историјску монографију, коју је тешко пратити без извесног познавања грчког језика и епиграфике. Такође, аутор радо и често уноси себе, своју личност и осећања у текст, вид. нпр. стр. 349: „Ако то ишта значи, драго ми је да нисам рођен у малом хијерадумијском селу у II веку н. е. Попут тебе [с.с. читаоца], ја сам дете отвореног друштва и узимам извесне личне слободне здраве за готово.”

Али, као што је речено, Тонеман је иступио и са неким ширим закључцима, о којима нас обавештава већ на самом почетку рада. Проблем је у томе што веза између тих теза и изворног материјала на који се ослања није увек довољно јасна. Оне су следеће: 1) рурално друштво средњег тока Херма у царско доба било је јединствено и егалитарно, без озбиљније имовинске или социјалне диференцијације; 2) основни елемент тог друштва била је велика проширена породица или родна група; 3) „циркулација деце” између различитих домаћинстава била је важна и раширена социјална норма; 4) сеоска светилишта су имала велику улогу, религијску и материјалну, несразмерно већу него сличне институције другде у Анадолији, али је зато 5) утицај градова (било је десетак полиса у овој области у римско доба) био мали и, у целини, маргиналан.

Став под бројем 1 је донекле проблематичан, јер његово интерпретирање и доказивање великим делом зависи од почетне формулације, која је недовољно јасна (како Тонеман разуме појам „егалитарног друштва”?). То што је локално сеоско становништво било сиромашније од житеља великих градова Лидије и Јоније није доказ непостојања или занемарљиве важности социјалне и имовинске стратификације. У ствари, он наводи примере имућне локалне елите, али инсистира на томе да их је било мало и да нису били „многи” богати (стр. 329–338). Када се сва изворна сведочанства скупе на једном месту, оно што добијамо је релативно сиромашно рурално друштво, не егалитарна утопија. Зашто се дугови, дужничке обавезе и ситан криминал тако често јављају у овим заједницама које наводно нису знале за веће материјалне разлике? Тешко је у овом тумачењу не видети назнаку – и више од назнаке – романтизације и идеализације сеоских заједница и сеоских људи. У питању је она врста идеализације којој су модерни урбани интелектуалци врло склони, будући да им недостаје непосредно искуство сеоског живота.

Тезе 2 и 4 долазе директно из извора и тешко их је оспоравати. Проширена породица или група породица се редовно срећу на надгробним споменицима. Ова врста извора открива много тога, но ипак смо ускраћени за важне појединости, нпр. да ли су овако велике родне групе заиста живеле заједно, на једном месту, или не? Аналогије са другим областима хеленистичке и римске Анадолије упућују на одричан одговор. Моћ сеоских светилишта је такође неоспорна. За разлику од других делова Мале Азије, овде су свештеници покушавали, са извесним успехом, да искористе свој ауторитет да дођу до нове имовине (људи су „охрабривани” да поклоне или завештају земљу и другу имовину храмовима), као и да земљу у поседу храма обрађују ослањајући се на неплаћену локалну радну снагу. Бројни „свети робови” који су радили на храмовним парцелама или чували храмовна стада били су заправо слободни сељаци, у привременом статусу потчињености, као форми искупљења својих сагрешења. Али било је и таквих људи који су одлучно одбијали да пристану на тај вид принуде, што је водило до занимљивих обрта.

Ставови под бројевима 3 и 5 су пак хипотезе које Тонеман није успео да докаже. Идеја о „циркулацији деце” између домаћинстава је уведена по аналогији са друштвима подсахарске Африке и Океаније. Према овом

тумачењу, велики број усвојене деце није последица породичних несрећа већ аспект раширеног социјалног ритуала. Било би добро да је ова идеја елаборирана детаљније. Овако се не види у чему је била наводна друштвена сврха тог обичаја, како су деца бирана, ко је стајао иза те селекције и сл. Једини аргумент за целу хипотезу је висок проценат људи које су одгајали очух и маћеха, а који, судећи по родним групама наведеним на епитафима, имају живе родитеље или бар једног живог родитеља. Међутим, сви примери где знамо нешто о детаљима усвајања (Тонеман наводи неколико), показују да су то ситуације где су родитељи преминули или на други начин спречени да се старају о својој деци. Историчари ове институције у Анадолији и другде у античком свету углавном су је тумачили као хуману установу, која је обезбеђивала заштиту за децу коју је погодила породична трагедија. Тонеман такав приступ најпре оштро критикује (стр. 198–199) само да би, много даље у тексту, дошао до истог закључка: „Као што је био случај у свим премодерним друштвима, многа деца у римској Хијерадумији би изгубила родитеље пре пунолетства. Али карактеристична структура домаћинства у руралној Хијерадумији – породице које имају више домаћинстава и уобичајена размена деце између кућа – обично би служила да ублажи последице по децу ране смрти родитеља” (стр. 305).

Друга велика хипотеза је искључивање утицаја градова, тиме и шире грчко-римске цивилизације, на културу и друштво ових села. Докази за њу су посредни или је у питању *argumentum ex silentio*. Градови нису чести у постојећим изворима, њихови чиновници и установе се ретко срећу, сеоски споменици само спорадично помињу полисе на чијој се територији налазе. Све то има крајње релативну вредност будући да је наше познавање градског живота у овој области и даље на самом почетку. *Ни један једини* од десет познатих градова на средњем току Херма није археолошки истраживан, неки нису тачно ни убицирани. Тонеману је овај проблем, наравно, познат (стр. 19, 321), али га у пракси игнорише. С друге стране, он се позива на величину и развијеност неких села, која су имале агоре, светишта, јавна купатила, пијаце и друге елементе урбаног живота (гимназија, међутим, није потврђена ни у једном од њих). „Укратко, мало је разлога да се мисли да су градови римске Хијерадумије били у стању да обезбеде мноштво посебних ‘услуга’ својим оближњим сеоским заједницама, које већа села нису била у стању да лако обезбеде сама” (стр. 328). Али такав аргумент представља двосекли мач, који поткопава слику изолованог руралног друштва. Да ли се у том случају уопште ради о селима или су то већ мањи градови? Заправо, за неке од њих нисмо сигурни чак ни у погледу административног статуса. Копирање градских чиновника и институција није јединствено за овај део Лидије, како то Тонеман приказује, већ се среће широм Мале Азије. Ако су села на сваки начин опонашала градове, није ли то чињеница у *џрилої* утицају градског модела живота?

Треба скренути пажњу и на један принципијелан проблем. Начин на који Тонеман користи модерну литературу није увек коректан. Било да критикује нечији став или да се ослања на њега, он је повремено склон одвише слободном цитирању и парафразирању, које се приближава дез-

информисању читаоца. Пример некоректног цитирања имамо на стр. 250 где се став да су анадољска светилишта култни центри велике старости, претвара у спорну тврдњу о непроменљивости њихових земљопоседа, коју је онда лако напасти и Тонеман то и чини. Слично томе, на стр. 355 срећемо смео *dictum* да „грчко-римски свет није био, у целини, свет градова. Само неких 5% становика Римског царства на врхунцу је живело у урбаним центрима.” Као потпору тако снажне изјаве, у напомени налазимо само недавну синтезу Грега Вулфа, *Животи и смрти древних градова*, наведену без броја страна. А заправо Вулф каже следеће: „Било је мало области у Римском царству где је можда 30% становништва живело у градовима, али много више оних где је бројка ближа пет процената.”⁷ Наравно, и Вулфове бројке су само учена нагађања, а историјски значај урбаних центара је, верујем, много већи него што сугерише прост демографски проценат.

У своју анализу Тонеман уводи импресивно богатство разноврсних извора. Нису сви искоришћени у једнакој мери – видели смо да главнина рада почива на двома врстама епиграфских споменика. Наративни текстови се уводе у дискусију релативно често, али селективно, углавном да појачају закључак до кога се дошло читањем епиграфских споменика, или да обезбеде компаративну ноту. Новац, који су неки градови у овој области ковали у царско доба, разматра се ретко и спорадично. Археолошки налази, изузев самих стела, пре се спомињу него што се користе („постоје рушевине”, „лоцирани су остаци”, „сахрањен је у саркофагу” итд.).

У целини, *Животи и древних села* вредан је допринос историји Мале Азије под римском влашћу и, уопште, историји сеоских заједница у премодерном свету, додуше мање као самосталан резултат а више као подстицај даљим истраживањима и даљој дискусији. Потребно је не губити из вида просторна и временска ограничења овог рада: у питању је студија неких аспеката живота малог броја заједница смештених на географски ограниченом простору средњег тока Херма. Читалац који тражи исцрпну синтезу постојећих знања о сеоском животу римске Анадолије мораће своју радозналост да задовољи на другом месту. Шулерова *Сеоска насеља и заједнице у хеленистичкој и римској Малој Азији*, и Грегоријева (необјављена али много цитирана) дисертација *Сеоско друштво у хеленистичкој и римској Малој Азији*, остају основни радови за ово питање.⁸

Немања Вујчић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

⁷ G. Wolf, *The Life and Death of Ancient Cities. A Natural History*, Oxford 2020, 358. Вид. приказ А. Симића објављен у *Зборнику Мајнице српске за класичне студије* 23 (2021), 240–245.

⁸ Ch. Schuler, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*, München 1998; A. P. Gregory, *Village Society in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Columbia University 1997.

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Маџице српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесу кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература могу се донети кумулативно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.

8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.02.02.2002>.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.“ *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„Назив одреднице.“ *Наслов енциклопедџе*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Маџице срџске за класичне сџудије* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописи за све рубрике часописа *Зборник Маџице срџске за класичне сџудије* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs а текст на хартији на адресу: Ксенија Марицки Гађански, Михаила Богџевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намењен *Зборнику Маџице срџске за класичне сџудије*. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакције Снежани Ферјанчић sferjanc@f.bg.ac.rs

Напомена: Редакција ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Зоја Бојић
Растко Васић
Немања Вујчић
Срђан Дамњановић
Љубомир Максимовић
Ксенија Марицки Гађански
Мирко Обрадовић
Славко Петаковић
Гордана Покрајац
Душица Тодоровић
Снежана Ферјанчић
Бојана Шијачки Маневић
Victor Castellani

САДРЖАЈ CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ STUDIES AND ARTICLES

Lee Fratantuono (Maynooth), <i>Virgil and the myths of Meleager</i>	7
Ли Фратантуоно, <i>Вергилије и митови о Мелеајру</i>	
Немања Вујчић (Београд), <i>Проблем датирања првог робовског рата на Сицилији</i>	27
Nemanja Vujčić, <i>The issue of dating the beginning of the first slave war in Sicily</i>	
Снежана Ферјанчић (Београд), <i>Рејруити из Сирмијума у римској војсци</i>	39
Snežana Ferjančić, <i>Recruits from Sirmium in the Roman army</i>	
Жељка Шајин (Бања Лука), <i>Римска флота на дунавском лимесу у доба позног царства</i>	69
Željka Šajin, <i>The Roman fleet on the Danube limes in the Late Empire</i>	

РЕЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ HERITAGE

Мирјана Глигоријевић Максимовић (Београд), <i>Антички утицаји у сликарству најстаријих српских задужбина</i>	85
Mirjana Gligorijević Maksimović, <i>Classical influence in the paintings of the oldest Serbian foundations</i>	
Зоја Бојић (Београд), <i>Четири годишња доба: Представе баште у ликовним уметностима европске антике</i>	103
Zoja Bojić, <i>The four seasons: Representations of the garden in the visual arts of European Antiquity</i>	
Ане А. Ферри (Београд), <i>Антички одјек и поезија Лудовика Пасквалића</i> .	119
Ane A. Ferri, <i>Ancient echoes in the poetry of Ludovik Paskvalić</i>	

ПОЛЕМИКА POLEMIC

Срђан Дамњановић (Нови Сад), <i>Нацизам и антика. Опасне парадигме: од колонизоване антике до Газе на води</i>	143
Srdan Damjanović, <i>Nazism and classical past. Dangerous Paradigms: from Colonized Classical Past to Gaza's Waterfront</i>	

ХРОНИКА CHRONICLE

Бојана Крسمановић (Београд), <i>Јубилеј Византиолошкој институције САНУ у Београду: 75 година постојања</i>	157
---	-----

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

Растко Васић (Београд), Милорад Стојић, <i>Најлепше лице неолита</i> , Београд: HERAedu 2023	163
Немања Вујчић (Београд), <i>Живот и философија великог филозофа</i> : Robin Waterfield, <i>Plato of Athens: a Life in Philosophy</i> , Oxford 2023 . . .	164
Немања Вујчић (Београд), <i>Робови који нису, историја која није</i> : Peter Morton, <i>Slavery and Rebellion in Second Century BC Sicily: from Bellum Servile to Sicilia Capta</i> , Edinburgh 2024 . . .	167
Немања Вујчић (Београд), <i>Живот и смрт у античким селима</i> : Peter Thonemann, <i>The Lives of Ancient Villages. Rural Society in Roman Anatolia</i> , Cambridge / New York 2022	171
Основна упутства сарадницима	177
Рецензенти	179

Зборник Матице српске за класичне студије излази једном годишње
Редакција *Зборника Матице српске за класичне студије* закључила је
број 26 за 2024. годину 1. септембра 2024.

Штампање завршено децембра 2024.

За издавача

Проф. др Драган Станић,
председник Матице српске

Службени сарадник Одељења
Мр Милена Кулић

Лектура и коректура
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Компјутерски слој
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1, телефон: 021/420–199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: mkulic@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs
site: maticasrpska.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и одговорни
уредник Ксенија Марицки Гађански. – 1998, 1– . – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик,
1998– . – 24 cm

Годишње.

ISSN 1450–6998

COBISS.SR-ID 135172871